

МИРЗАПУЛАТ ТОШПУЛАТОВ

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛХАН

САЙЛАНМА

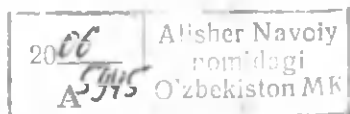
Тошкент
«Янги аср авлоди»
2005

84(59)6-4 Б23ийи ағзбичет-
Сайланма

Ҳар бир ёзувчининг ўз китобхони, ўз услуги бўлади. Мирзапўлат Тошпўлатов ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуларда қалам тебратади. Адибнинг ҳикоя ва қиссаларида муҳаббатнинг сирли онлари, дўстлик, диёнат, эзгулик, софлик ҳақида сўз юритилса, тарихий асарларида эса авлодларимиз урф-одатлари, мардлиги, ота-боболар ва момоларимизнинг эртакка, ривоятга айланган садоқати, мардлиги ҳақида ҳикоя қилади.

Китобхонлар қалбидан кенг ўрин олган адибнинг «Санам тоғидаги гулхан» деб номланган сайланмаси ёшларимизни аجدодлар руҳида тарбиялашга хизмат қилади, деган умиддамиз.

10 3 2043
391

ISBN 5-633-01798-6

© Мирзапўлат Тошпўлатов. «Санам тоғидаги гулхан».
«Янги аср авлоди», 2005 йил.

ҚИССАЛАР

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛҲАН

*Сен улуликнинг буржида мардлик
ва софлик кўланкасида ўлтирган эрдинг.
Уларнинг мавсуми – ҳаётнинг қийёсиз
мардлик ва сабзлик баҳор ойи буржида
булса-да, фалак сени тезлик билан куз
ойига етказди, умринг фаслини хазон-
га айлантирди. Нарғиз каби кўзингни
юммас эрдинг, юрт азоби, ўкинчи кўзин-
гни жаҳон боғидан юмдирди. Сенинг
руҳинг тинч бўлмай, авлодларинг, қав-
минг бошидаги жабру жафоларни ўз
бошидан итқитгай...*

Қадим тошдаги битик

I

Сен қандай қасоскорсанки, қоронғуликнинг алдамчи роҳа-
тида ётаверасан. Тур, ботир ўғлон, тур ўрнингдан! Тонгнинг
мусаффо гўзаллигидан қудрат ол. Қуёш жиғасидек тигли қили-
чинг-ла белингни беагил. Алам-ла бу оламни тарк этган ота-
боболаринг, опа-сингилларинг, ака-укаларинг руҳини тинчлан-
тир, баҳодир ўғлон, тур, қоронғуликнинг алдамчи уйқусидан.
Бутун умидимиз сен, сен, сенсан, ўғлон! Бош кўтарганларни бош-
ла жангу жадалларга!

Зардушни ҳар тонг оқ-оппоқ матоларга ўранган кекса тонг
саҳарга яқин уйғотади-ю, олам ёруғ бўлганда кўриниш бермай-
ди.

Дашти Файзиобод қишлоғи: Жарариқ билан Файзиобод аригининг ўртасида орол шаклида жойлашган сердарахт қишлоқ. Бир томони чексиз саҳро, бир чети катта Балхи карвон йўли билан туташган. Атрофида чоштепалар. Уларнинг устида тўрт-бешта соқчи ва хавф-хатар сезилган тақдирда ёқиладиган ўтин, сомон ғарами. Чоштепалар теграсида сув тўлатилган хандақ. Бир томонида осма кўприк бор. Яспон томондан от билан бемалол чўққига чиқиб борилади.

Қишлоқнинг қоқ ўртасида муҳташам кади¹, олд тарафида кенг майдон, ўртасида ҳовуз. Майдоннинг буржида улкан ўтин ғарами. Ҳар баҳор айёмида қишлоқнинг кибару шабоби², лола-қизғалдоқларнинг илк чечакларини кўришлари билан шу майдонда йиғилишарди. Уларни Пири Муғон³ сайил билан муборақбод этиб, овдан ўлжа билан қайтган йигитлар тантанасига ва қовушиш тўйига бақовуллик қилар эди.

Бугун ҳам қишлоқ аҳли шу азалий, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган сайилга йиғилиш тараддудида эди. Муғон қафтларини оловга тутди ва қўлларига ўтган ҳароратни юзига босди. Олов қаршисида тиз чўқди.

– Баҳор, элларга тинчлик, экинларга қуту барака бергайсан. Эй, олов ҳувал⁴. Сен бандаларингдан лутфу саховатингни дариг тутмагайсан, – деб эслашдан сўнг, Пири Муғон майдонда Муғон учун мўлжалланган ўриндиққа ўтирди. Қоҳин⁵ қора чироқни унинг олдига келтириб қўйди.

– Тангри суйган бандаларидан, ўз бахтини синамоққа отланган ботирлардан борму? Қайтганлари борму? – Коҳин унинг сўзларини баланд овоз билан такрорлади.

Ўртадаги сукунатни занжирбанд қоплонни етаклаган, сочсоқоли ўсиқ, кенг елкали йигит бузиб, Пири Муғон олдига келиб тиз чўқди. Қалдирғочнинг юраги қаттиқ ура бошлади. Қария шамчироқнинг қорасидан йигитнинг пешонасига суртди. Карнай-ноғораларнинг шодисналикка чорловчи садоси оламини тутди. Пири Муғон ишораси билан Коҳин ғарамга ўт қўйди.

¹ Оташпарастлар сиғинадиган, топинадиган зисратгоҳ.

² Кекса ва ёшлар.

³ Дин пешвоси.

⁴ Офтоб-ҳуш.

⁵ Кичик дин пешвоси.

Олов ловиллаб ёна бошлади. Йигитни кийинтириб келишди. Куёв кўриниши билан, қилич-қалқон тутган келинликка талабгор қизлар галаси ўртага чиқишиб саф тортди. Яна сукунат чўкди. Ҳамма Пирӣ Муғонга махтал боқиб, унинг ишорасини кута бошладди.

– Болаларим, ҳамқишлоқларим, бу эрта тонгда келин-куёвлар тўйи бир-ла баҳор байрамини бошлагаймиздир. Талашу қирғинни ўзларига касби кор қилгон ёғийлар худонинг қаҳрига учрасин. Сизларга тангри умр, бахт ато қилсин. Қани, йигит, суюкли қаллиғингни чорла.

Зардух қизлар орасидан Қалдирғочни ахтара бошлади. У ҳаяжонланиб турган қиз қаршисида тўхтади. Қўлидаги гулни тутқазиб, уни ўйинга тортди. Қалдирғоч гулни тўсдай сочларига қистириб, қиличнинг ясси томони билан қалқонни уриб мардлар ўйинига тушди. Сўнг қиз билан йигитга ўқ-ёй келтиришди. Келин-куёв беҳато отдилар. Урф-одат бўйича, келин ҳам ўзини ёвдан ҳимоя қилмоққа қодир бўлмоғи зарур. Зардух келинни даст кўтариб, гулхан атрофидан уч марта айлантирди-да, жиловланган отга миндириб уйига йўл олди. Коҳин янги оилага тортиқ қилинган кичик ўчоқдаги ёғни оловдан туташтириб, уларнинг ортидан жўнади.

Ўн кун давом этган сайил тугади. Файзиободликлар яна ўз юмушлари билан машғул бўлиб кетди. Наҳшабнинг ҳукмдори бўлиб олган, юртдошлар қаршилигига учраб, ўзининг содиқ одамлари билан кузда қочиб қолган Аҳмад Маъдий ёвни бошлаб келаётгани ҳақидаги хабар будун¹нинг оромига гулгула солиб қўйган. Файзиободликларнинг ҳар йили ёғийларга тўлаган ўлпони душманни «инсоф»га солиб турган бўлса, бу йил ўзларидан чиққан аламзадаларнинг ёвни бошлаб келиши эл бошига не кулфатлар солади: бу ёлғиз худога аён эди.

Зардух юртдан чиққан сотқин Аҳмад Маъдий билан катта босқинчи қўшиннинг келаётганлигини эшитиб эрталабдан бери таъби хира эди. Муғоннинг келишилган сулҳга содиқлигини билдириб юборган чопарининг қулоқ-бурунсиз қайтиб келиши аҳли машварат²ни ваҳимага солиб қўйди. Кенгаш бир қарорга келолмади. Сон-саноқсиз лашкарга қарши бир қишлоқ нима

¹ Эл.

² Улуғлар кенгаши.

қила оларди? Бошқа жойлардаги қишлоқларнинг улуғлари «Сен менга тегма» қабилида душманга тилёғламалик қилиш йўлига ўтиб олишганди.

Қалдирғоч эрининг ҳолига ажабланиб сўз қотди:

– Паҳлавоним, нечун безовтадирсиз ёким мендан бирор гуноҳ ўтдим?

– Йўқ, йўқ. Сиздан ҳеч бир ёмонлик ўтмаган. Сиздан нолисам, икки кўзим кўр бўлғай.

– Унда паршонлигингиз боисин айтинг?

– Яна ёғийлар Жайҳундан¹ ўтгандирмиш. Бизнинг элчини қулоқ-бурнини кесиб, отга тескари миндириб юбормишлар.

– Сулҳ бўлмас экан-да. Унда нечун одамларнинг юришлари бепарво?

– Йиғилса-да чорасиз, ҳар қалай шай турмоққа чорлади Муғонимиз. Асир тушиб ўзга юртларга кетмоқдин ўз юртимизда жон бермоқ афзал, дедилар.

– Қочиб тоғу тошларга макон қурсак-чи кузгача?

– Қочиб қаерга борурмиз, орамизда кексалар, ёш болалар бор. Уларнинг суворийлари бирпасда етиб олиб, банди қилурлар.

Куни билан одамларнинг қўли ишга бормади. Ҳамманинг кайфиятини хатар булутти бўлган.

Муғон ярим тунда қишлоқ чеккаларига соқчиларни қўйиб, қолганларга ижозат бериш олдидан:

– Ҳушёр ётинглар, ғафлат уйқусига эрк беравермангизлар, болаларим, – деб хайрлашди.

Зардух уйга кирганда, хотини танчага бошини қўйиб ухлаб ётарди.

– Қалдирғоч, ҳов Қалдирғоч.

Келинчак сапчиб ўрнидан турди.

– Жойни тўшаб ётсангиз бўлармиди.

У зрига гуноҳкорона қаради.

– Кута-кута ухлаб қолибмен. Вақт ҳам ярим тундан ўтди.

Зардух хотинини эркалаб, сочини кафтлари билан силади, Қалдирғоч уялиб эшикка томон юрди.

– Ҳозир емак келтираман, исмалоқ печак қилғон эрдим.

¹ Амударё.

Зардух унинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

– Ҳусни-жамолингизни ўзи мени тўйғазадур, уннаманг.

Хотини уялинқираб ўтирди.

– Бир томондан сайил баҳорнинг хуш қувончи бўлса, иккинчи томондан ёғий ваҳимаси. Яратганим қувончимизни қайғуга айлантормагай-да. Ёв бизга етмай, худо унинг жонини олгай.

– Қани энди шундай бўла қолсайди. Улуғ бошлиқларимиз, тархонлар¹ хоин – қочоқликка юз тутиб шундай гўзал юртимизни пароканда қилдилар, душман билан яширин иттифоқ туздилар. Наҳшаб² раҳнаمولари олдига ҳурматли одамларимиз ёғий ҳужумини қайтармоққа бирон-бир тадбир кўрайлик, деб боришганда, нажот чиқмабдур.

– Пешонамизга не битган бўлса, шул бўлур.

– Отам билан энамдан хабар олмадингизми? – деди Зардух онасининг бетоблигини эслаб.

– Синглингиз Гулойин билан ҳамсуҳбат бўлиб ўтирдик. Хабар олгани кетган эдилар. Ҳализамон келиб қолурлар.

– Ундай бўлса ўзим уларни тинчлантириб келаман.

– Хоҳишингиз.

Зардух кетгач, уйда сукуват чўкди. Қалдирғоч қора чироққа тикилиб энди ётганди, Зардух қайтиб келди.

– Нечун тез қайтдингиз? Мени ўғирлаб кетишларидан кўрқдингизму?

– Сизга кўз тикканнинг жони мингта бўлса-да, бошидан жудо қилурмен, – деб уни бағрига босди. – Қани энди ҳаммаси туш бўлиб чиқса. Бир-биримизнинг мсҳримизга тўйиб яшасак.

– Урушни ўйлаб топганнынг уйи куйсин. Қўйинг, куйинманг, бирпас ором олинг, куни билан юриб ҳоригандирсиз.

Улар ўринларига ётиб, ширин-ширин суҳбатлашдилар, сўнг кўзлари уйқуга кетди.

Яна ўша оқ-оппоқ кийимга бурканган чол кўринди. «Тур, паҳлавон ўғлим, ма, бу қилични ол. Элиггни қутқаз. Тур, ботир ўғлим. Элни ёв босганда, сенинг ғафлат уйқусида бўлишинг уят, уят, тур, ўғлим».

Зардух чўчиб уйғонди. Тонг қоронғусини хўрозлар эмас, отларнинг дукур-дукури, одамларнинг фарёди бузаётганди:

¹ Беклар.

² Қарши шаҳри.

– Вой, болагинам...

– Одамлар, бормисизлар? Ёрдам беринглар, ёрдам беринглар. Уйим ёняпти...

Уйғониб кетган Зардух билан Қалдирғоч шошилишч кийинишиб, қилич-қалқонларини олишди.

– Нима қилдик? – Қалдирғоч эрига қаради.

– Ғафлатда қолибмиз. Сен билан менинг қўлимиздан шу алпозда ҳеч иш келмагай. Тез юр. Жарариққа тушиб паналайлик.

Улар дов-дарахтларни паналаб қамишлар ичига бекинишди. Иккисининг ҳам қўлида яланғоч қилич. Юқорида дод-фарёдлар, ловуллаб кўтарилаётган алангалар, ўзга тилдаги бақариқлар атрофни ларзага соларди.

Тонг ёришиб, шовқин-сурон тинди. Зардух ва Қалдирғочнинг кўз ўнгида уйи ёнмоқда, кўз очиб кўрган қишлоғи ёнмоқда. Кечагина гул-гул яшнаб ётган табиатни қора тутун ўз комига тортган, тирик қолганлар эса уввос солиб йиғлаб югуришади, жонсиз жасадларни қучишади. Сон-сановқисиз ёв қўйзчки, сигирлар подаси-ю, ўлжаларни Наҳшаб томон олиб кетмоқда. Уларнинг оёғи остида ҳали қанча-қанча қишлоқлару шаҳарлар вайрон бўлиши, ўтқир қиличларидан бовлар узилишидан фақатгина тариху Она-Ергина пайти келиб гувоҳлик бера олар, холос.

Босқин бу қишлоқ аҳлини ғафлатда қолдирди, ғам-аламга ботирди. Яшнаб турган гулзорларни хазон қилди. Экинзорлар отлар туёқлари остида пайҳон қилинди. Ўт қўйилган уйлар бурқсиб тутаганча ёнмоқда. Оҳулар одамдан ҳадиксирамай, булбуллар сайраб, кийиклар яйраб юрган бу беозор ўлкага ғам-алам ўз тахтиравонини ўрнатди.

Зардух хотини билан пусиб, паналаб, ёнаётган уйига етиб келди. Ҳовлида ҳассага таянган чол-кампир фарёд уришарди.

– Ота-онажон, тирикмисизлар, – Зардух уларни қучоқлаб олди. – Бу нима кўргулик, отажон. Синглим Гулойин қани?

Чол ўзини базўр қўлга олди. Бақириб-чақириб, ёвни қарғаб йиғлаётган кампирнинг «ўти»ни пасайтирди.

– Қўйгин энди, – деб ўғли билан келинига қаради, – қишлоқда қолиш хатарли. Ёвнинг ичида ҳам яхшилари бор экан. Бир лашкар имоми айтдики, ҳали орқаларидан пиядалар ҳам келаётганини. Қоч-

ганлар қишлоқда қолмасин, деганмиш. Қишлоқни тезроқ тарк этгин. Гулойин синглингни Аҳмад Маъдий одамлари боғлаб олиб кетишди. Кейин, – Қалдирғочга ўтирилди. – Сизнинг ота-онангиз омон. Улар ҳам сизларни кузга қадар тоққа бош олиб кетмоқларингни маслаҳат бердилар, – деб иккисининг пешонасидан ўлиб, уларни шошилтди.

Кампир ҳам шу тахлитда йиғидан бўғилиб хайрлашди.

Эр-хотин етаклашиб, бу савдоли дунёнинг изтиробларидан сочлари оқарган тоғлар томон Жарариқ ёқалаб йўлга тушишди. Ўнқир-чўнқирлардан ўтиб, шом сочини ёйганда, яқин арча-зорда тунашди. Бола қалбидай тоза, аммо одамзоднинг изтироби аралашган тоғнинг серим ҳавосидан қизнинг лаблари пирпираб, эти жунжика бошлади.

– Совуқ, ўт ёқсак бўлармиди?

– Бир оз сабр қилгайлар, мен ҳозир, – Зардух чор теваракка кулоқ тутиб хотиржам торттач, қуриган шох-шаббалардан йиғиб, олов ёқди, устидаги пўстинини оловга яқин – барра майсалар устига тўшади.

– Ўтиринг.

Қалдирғоч бу таклифдан кулимсираб ўтирди.

– Ботиримнинг ўзлари шамоллаб қолмагаймикинлар, деган хавфдаман.

– Менга ижозат берсалар, шу яқин атрофдан булоқ ахтариб кўрсам, ичмоққа сувимиз йўқ-ку.

– Мени ботирим маъзур тутгайларким, Пири Муғон қарши-сида ичган қасамларидин четга чиқиб, ўзлари вожот изламоқлари қандай бўлуркин. Агар бирга ахтарсак, сизга-да, менга-да ёмон бўлмагай.

Зардух никоҳ олдидан, яхши ва ёмон дамларда доим бирга бўлурман, деб ичган онтини эслаб, Қалдирғочга узрнамо деди:

– Сизни ҳориган деб ўйлаган эдим.

– Ҳамма чарчоғим босилди, Тангри берган оловга шох-шабба ташлаб кетсак бўлармиди. Ҳали кўп ишлатамиз.

– Албатта.

Шу пайт қадам товуши, дарахт шохларининг шитирлаши, қандайдир қушнинг шарпадан «пир» этиб учганини эшитиб қолдилар. Иккаласи шахт билан қиличларини қинидан суғуришди.

– Кимсан, ёғий ёким дўст, ким бўлсанг-да, ўзингни кўрсатгайсен. Номардгина бекинмачоқ ўйнагай.

Арча буталари шитирлаб, қилич тутган уч киши чиқиб келди. Уларни бошлаб чиққан жуссаси пишиқ, кўзларидан ўт чақнаб турган ўтғиз беш ёшлардаги йигит қиличини ғилофга солиб, оловга топинди-да, Зардуҳга юзланди.

– Биз ёғийдан қочдик, туш пайтинда босди. Кўп қирғин бўлди. Мен Бўритепа қишлоғининг йигитларига бош бўлиб жанг қилдим, қолганларимиз шулар, – деб бири ориқ, соқолига оқ оралаган, иккинчиси ўрта бўйли, кўзлари қаҳру ғазабга тўлган йигитни кўрсатди. – Энди то кузгача шу тоғдан паноҳ топмоқчимиз. Сизлар кимсизлар?

– Бизда сизга ўхшаган ёғийдан омон қолганлармиз. Аммо сизлар жанг қилибдирсиз, биз ғафлат уйқусида қолиб, жангсиз, хотиним билан қочдик, Дашти Файзиобод қишлоғиданмиз.

– Таомилга кўра, бирга яшайдурғон бўлсак, биримизга итоат этмоғимиз даркордур. Аммо буни ҳали билмайдурмиз.

– Юртимиз таомилин ҳурмат қилурмен. Беллашиб дўст тутиномоқ эркакнинг ишидур. Шунда биз жон қариндош-уруғ бўлғаймиз.

– Маъқул, беллашув.

Гулхан ёнидан кенгроқ майдон танланди. Зардуҳ қурол-аслаҳасини хотини олдига қўйди. Рақибни ҳам қурол-аслаҳасини шериклари ёнига қўйиб, майдонга чиқди.

Қалдирғоч дир-дир титраб, кураш майдонига хавотирли нигоҳ тикканди. Чиққан йигитнинг исми Самар ботир эди. У ҳам Зардуҳга ўхшаш босиқ, аммо майдонда ўзини ҳушёр тутишга ўрганганди. Секин ушлашди. Бир-бирини қаттиқ силкишди-да, биринчи қафасни қўйвориб, иккинчи марта ушлашди. Самар бирдан ўрама чил қилди. Зардуҳ, чап бериб, икки оёғини рақибни қорнига тираб ётиб олди-ю, ирғиб туриб Самарнинг қўлини орқасига қайирди.

Самар деди:

– Сенинг хизматингга ўтдим, сен билан ҳар қандай жангу жадалга боришдан тап тортмағайман. Улуғ Оллоҳнинг олови, гувоҳ бўл, ҳаммаларинг йигитнинг ихтиёрига ўтдиларинг. Кимки нобакорлик қилгудек бўлса, у кечирилмағай.

Самар Зардуҳни меҳр билан кучди. Бир-бирлари билан қиличларини алмаштиришиб, гулхан олдида қасамёд қилишди.

II

Марв. Қуёш ҳали ботганича йўқ. Ҳокимнинг солиқлар тўплайдиган ва маҳбуслар сақлайдиган ташқи қўрғони. Ўртада сув тўлдирилган ҳовуз. Қалин тол, тераклар соясидаги сўрилардан бирида Халифадан Бағдодга қайтиш учун ёрлиқ олмоқ истагида Марвда кутиб туришга жазм қилган араб қўшинлари сардори Язид ибн Мазид¹ қат-қат кўрпачаларда, гулдор ёстиққа ёнбошлаб, чинни косада қимиз сипқармоқда. Ўнг томонида Марв беги чордана қуриб, сўзлашга рухсат кутиб турибди. Улардан сал нарида қил арқон билан дарахтга чандиб бойланган, салобатли, қошлари қора, кўзлари чақнаб, одамни довдиратиб қўядиган, елкалари кенг, лаблари сувсизликдан қақраган Ҳошим ибн Ҳаким, унинг қонига ташна ёғийлар.

Язид ибн Мазид косани дастурхонга қўйди.

– Ул боғланган банданинг гуноҳи не, нечун тутқундур?

Оғиз жуфтлаб турган бек ўрнидан қўзғалиб гап бошлади:

– Ғайридин, бошигача Худон таоло ва Халифани замон олдида гуноҳга ботган нобакор, шайтоннинг дўсти, сеҳргар Ҳошим ибн Ҳакимдур.

– Эшитганмен, бул нобакор Бағдод зиндонида ҳибсда эрдикун?

– Қочиб, яна одамларни ёмон йўлга, яъни фитнага ундаётган маҳалида қўлга туширдик. Бу ҳам сизга арзимас туҳфамиздур.

– Арзимас эмас, бул эҳсондин бошим кўкка етур, нур устига аъло нур бўлибдур, – котибига юзланиб, – ҳозироқ Халифамизга нома битиб шуни маълум қилингким, Марв ҳокими кўмагида халифаликнинг ашаддий муҳолифи, кофирлар тарғиботчиси Ҳошим ибн Ҳакимни қўлга олдик. Агар рухсат берсалар, бул хатарли душманини ўзим Бағдодга олиб боражағимни баён этинг.

– Бажонидил, – котиб қамишдан безакли қилиб ишланган қаламини қитирлатишга тутинди.

Язид ибн Мазид лашкарда бераҳмлиги билан донг таратган шафқатсиз Жамолга буюрди.

– Қани, сўроқни бошла.

Жамол Язид ибн Мазидга таъзим бажо келтириб, тутқун Ҳошим ибн Ҳакимнинг олдида борди. Олтин сопли чарм қамчисини этигининг қўнжидан олди.

¹ Халифаликнинг Осиёдаги саркардаларидан бири.

– Кўринишдин туппа-тузук, ақлли, идрокли йигитга ўхшай-сен. Ҳали чопар йўлга чиқмасдин Халифаи замон лашкарбоши-сидин тавба қилиб, узр сўра. Ислонни юракдан қабул эт. Ёш жонингга раҳм айла.

– Йўқ, мен сенлар ўйлаган юрт, эл хоини эмасмен, мабодо сен менинг ўрнида бўлганингда сен ҳам бу имонсизликни қил-маган бўлурдинг, – унинг қатъий овози ва нафрат тўла кўзлари Жамолни довдиратиб қўйди.

– Нима бало, кўзингда жин-пин уя қурганми?

– Менинг кўзларимда оёқости бўлиб таланган, сенлардин азиат чекиб, сабр косаси тўлган элларнинг қаҳру ғазаби жам-лангандур.

– Биз бу кофир элингни динимизга киритиб, пароканда ўлка-ни бирлаштирмоқдамиз. Қолаверса, Худои таолонинг хоҳиши ҳам шул.

Ҳошим ибн Ҳаким истехзоли кулди:

– Сўроқчи адашдингиз, мен динсиз эмасмен, менинг ҳам ота-боболарим сиғинган диним бор. Ислон динида ҳам, бизнинг «оташ»имизда ҳам ўзга диндагини мажбурлаб ўз динингга кир-гиз, деган ибора йўқ. Агар Оллоҳ юрагимга дини ислонни сол-са, қабул қиларман, фақат қилич орқали эмас. Агарда ҳар қай-си келгиндининг динига кираверсак, урфу одатини қабул қила-версак, бизди элат бўлиб қолишимиздин не ҳолат, хўжам.

– Тиллари бийрон-ку, – деб Жамол қамчи ушлаган қўлини асабий кўтарди-ю, қамчи ибн Ҳакимни четлаб ўтди. Бу ҳол ҳам-манинг кўз ўнгига қайтарилаверди. Ҳамма ҳайрон бўлиб «тав-ба», «вой тавба», дерди. Лашкарбоши ўрнидан турди. Атроф-даги мулозимлар қўл қовуштириб, Язид ибн Мазидга таъзимда туришди.

– Кўзларини бойланг жодугарнинг, бу ўша жинлар билан гаплашган Ҳошим ибн Ҳаким, менга машъала келтиринг.

Ясовуллардан бири Ҳошим ибн Ҳакимнинг кўзини бойлади. Машъала келтирилди. Тутуни аччиқ бўлганиданми машъалани ёнидаги Жамолга тутди.

– Одамларни жоду қилувчи юзларини куйдир, қулоқ-бурни-ни кесиб, олов боски, бир умрга эсидан чиқмасин. Ит азобини кўрсин. Кўрганлар унинг чандиқ босган, қулоқ-бурунсиз юзи-дан жиркансин.

Сарҳанг унга таъзим қилди-да, маҳбусга яқин борди. Черик бошига «бошлайвераими» деган маънода таъзим қилди. «Бошла» ишорасини олгач, шошмай қиличини қинидан чиқарди. Ҳошим ибн Ҳакимнинг бурнини икки бармоғи билан чўзиб тортиди. Гулхан шуъласида қилич тиғи товлана бошлади. Кескир қилич йнгитнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турган қирра бурни устига шафқатсиз қўнди. Шарт этиб уни узиб олди... Сарҳангнинг юзи, кўзи, қилич ушлаган қўли, кесик бурундан сачраб кетган қонга бўялди. У бунга эътибор ҳам қилмай, машъалани Ҳошим ибн Ҳакимнинг кесик жойига жизиллатиб босди. Тишини тишига қўйиб турган Ҳошим ибн Ҳаким бу жазодан инграб юборди. Сарҳанг кетма-кет иккинчи ва учинчи жазоларни ҳам ваҳшиёна адо этди. Боягина ҳамманинг эътиборини ўзига тортиб турган Ҳошим ибн Ҳаким ҳушсиз ерга йиқилди. Беҳуш Ҳошим ибн Ҳакимни ертўлага ташлашди.

Тун яримлаб қолган. Навкарларнинг бақириқ-чақириқлари тинган. Лашкар диндори бу ўтиришга қатнашмади. Фақат ертўладан чиққан бир бедор ингроқ бу жимликни титратиб туради. Ҳаким оғриқ азобидан бир жойда ўтиролмай, қоронғу ертўланинг у бурчагидан-бу бурчагига тинимсиз юради. Иссиқ кўз ёшлари куюк юзларни баттар ачиштириб, бир азобига ўн азоб қўшади. Қўллари билан артмоқчи бўлганда оғриқ баттар хуруж қилади. Ертўла эшигининг занжири ширқ этиб очилганда Ҳаким юришдан тўхтади. Ичкарига яроқли уч киши кирди.

– Ҳошим ибн Ҳаким, сиз қасрдасиз? Сизни қутқармоқчимиз. Ертўладан чиқинг.

Ҳошим ибн Ҳаким уларга эргашиб тапқарига чиқди. Бу тунги воқеага Марв осмонида милтираган сон-саноқсиз юлдузлар чамани билан тун бағрини тилим-тилим қилиб ёритиб турган ўн беш кунлик тўлин ойгина гувоҳ эди.

Олдинда кетаётган баланд бўйли, қиличини маҳкам ушлаб олган девқомат йигит Абдуллоҳ ибн Амр эди. Ташқи саройнинг яхши қўриқланмайдиган шимол томонидаги баланд девори олдида келиб тўхташди. Юқорида икки киши кўришди. Бир оздан сўнг арқон туширишди. Бу кеча қалъа атрофида Абдуллоҳ ибн Амр одамлари соқчилик қилишарди. Ҳошим ибн Ҳаким худди туш кўраётгандек, нима учун бир тўда босқинчилар уни тутқунликдан озод этишга жазм қилганига ақли бовар қилмасди. Уни авайлаб арқонли нарвон орқали қалъа деворидан олиб ўтишди. Ҳозирлаб қўйилган отларнинг бирига миндириб, кунчиқарга қараб олиб кетишди. Шаҳардан чиқиб бир оз юришгач, атрофи

дов-дарахтлар билан ўралган кўркамгина бир уйнинг қаршисида тўхташди.

Абдуллоҳ ибн Амр ва икки навкар Ҳошим ибн Ҳакимни отдан тушириб, дарвозахонанинг ёнидаги меҳмонхонага бошлаб киришди. Амр Абдуллоҳнинг эшик оғаси меҳмонни тўрага ўтказди.

– Илоҳи омин, шу даргоҳдан файзу барака аримасин, – деб дуо қилиб, дастурхон ёзди. Ўртага овқат тортилди.

– Қани, меҳмон, таомга қаранг. Сўнг гаплашурга ҳам фурсатимиз етар.

Кўкатлар сепилган қўй гўштли шўрва хушбўй ҳид таратиб турарди.

Ҳамма овқатланиб бўлгач, эшик оғаси елкасида сочиқ, қўлида офтоба, бир қўлида чилопчин кўтариб кириб келди. Қўлларини ювиб бўлишгач, овқатга фотиҳа ўқилди. Ҳошим ибн Ҳаким ўз урфига кўра нондан бирини олиб, ўпиб дастурхонга қўйди. У оғриқни унутган эди.

– Иним, – деди Амр Ҳошим ибн Ҳакимга қараб, – Сиз ҳали ҳам нима бўлаётганига ҳайрондурсиз. Кундузи сизни қийнаётганларида мен ўша ерда эдим. Сизнинг нур ёғилиб турган чеҳрангиз, ўтли кўзларингиз, сизга қилинган жазолар юрагимни тилка-пора қилиб юборди. Мен жангларга кўп кирганман, яраланганман, лекин ҳеч кимни ўлдирмаганман. Ўзим Бағдоднинг бир қишлоғиданман, укам бор эди. Навкарликдан бўйин товлагани учун уни кўз олдимда қатл қилишди. Кундузи сизни: «Ўз эътиқодимдан қайтмасмен», деганингизда укамнинг: «Мен навкар бўлиб, одамларга қилич кўтариб, етим қолдирилган болалар, тул қолган хотинлар, фарзанд доғида қовриладиган қарияларнинг қарғишига қолганимдан кўра, ўз юртимда ўламен», деган сўзларини эсладим. Шунинг учун сизни қутқаришни ҳудойим дилимга солдим, билмайман. Шу ишни қилдим. Одамларимга маслаҳат солсам, улар ҳам рози бўлишди.

– Энди сизларни ушлашса, омон қўйишмайди-ку. Бир умр ватанингиздан жудо бўлурсизлар. Наҳотки билиб туриб, шу хавф-хатарга кирдингизлар?

– Эй, иним, бизнинг ватанга қайтишимиз гумон энди. Бир жангда бўлмаса, бирида жон берурмиз. Юртимиздан эса хотинларимизни қайсидир бир мулла ёки бойвачча никоҳига ёки чўриликка олгани ҳақида ҳар куни ҳар хил миш-мишлар келиб туради. Шул боисдан лашкар тарқаб кетмасин учун, ерли хотин-

ларни никоҳлаб беришаверади. Ундан кўра сизнинг хизматингизга ўтиш биз учун афзалроқ туюлди. Эшитишимизча, сизнинг тарафдорларингиз, Наҳшаб ва Кеш вилоятларинда анчагина эмиш. Сизни кутиб, қўлларига қурол олишга тайёр турармишлар. Баъзи туманларда жанглари бошлаб юборган эмишлар.

– Ҳали булар гумондур. Шунисига ишонаманким, йигитлари ўт ва тигта тик борадурғон, меҳмонни ғанимга бермайдурғон эл.

– Унда борайлик, – деди Амр эшик оғасига юзланиб. – Чамаси илоннинг кули бор эди бизда, а?

– Ҳа, Амр, бор.

– Олиб келинг.

Эшик оға чиқиб кетди.

– Иним Ҳошим ибн Ҳаким, агар мени оға ўрнида қабул этсангиз, бошим осмонга етгай. Лекин бир шартга келишсак, сиз айтгандек – биз исломга имон келтирганмиз, шундай қолсак.

– Сиздек ўз умрини менинг ҳаётим йўлига тиккан баҳодирга ини бўлмак, мен учун умрим қуёшининг чарақлаган кунидир. Қайси динда бўлиш эса ўзингизга ҳавола. Мажбурлаб ўтказиш гуноҳдур.

– Менга ишонганингиз учун ташаккур, иним. Навкарларим ҳам сизнинг фармонингизга мунтазир. Буюрингиз, тонг ёришмасдан Наҳшаб томон сиз бирлан кетурмиз. Ўз динимизда қолишимизга ризо-розилигингизни айтсам, улар беҳад қувониб сизга садоқатлари янада ортадур.

– Меҳрибон оғам, бу жароҳатлар билан қасрга ҳам борурмен. Унинг устига бурунсиз, юзларим куюк, одамларга кулгу, масҳара бўлурман-ку, оға.

– Жароҳатингизга чипор илон кулини бойласак, бир кунда қотириб, оғриқдан асар ҳам қолмайди. Юлингиздан тортинсангиз, ниқобда юргайсиз.

Амр миясига келган бу фикрдан ўзи мамнун бўлди.

– Раҳмат, оға, сизнинг маслаҳатингиз доно фикр уйғотди. Ҳақиқатан, мен юзимга қора ниқоб тортурмен. У қора ниқоб, қора кунларимдан, элим тортаётган жабр-зулмдан дарак бериб турур. Токим, эл-юртим бошидан қора туман кетмагунча, шул қора парда ортиндан қарайдурмен.

Эшик оға илоннинг кулини келтирди. Амр Ҳакимнинг жароҳатларини авайлаб бойлади.

– Эрта шомгача тузалиб қолгайсиз, иним.

– Кўп яшанг, оға. Гапингиз рост бўлса, энди йўлга, Наҳшабга, дўстлар.

III

Саксон дара. Атроф сокин. Зардухнинг одамлари пана-панада тўп-тўп бўлиб ошиқ ташлашади. Қизил шафақдан из қолдириб қуёш ботмоқда. Оқшом шабадаси майса, қоқигулларнинг хушбўй ҳидини тарқатади. Каттароқ ўлжа тушадиган карвон ҳали ўтгани йўқ. Зардухнинг ёнида хотини Қалдирғоч. Иккаласи тепаликда кўкракларини ерга бериб, Сардоба ёнидаги карвонсаройга нигоҳларини тикканча жим ётишибди.

Зардухнинг қароқчилиги ҳақидаги овоза савдогару босқинчиларга бориб етган. Шундан улар кечқурунлари юришдан чўчишади. Улар тунайдиган жойларини тез-тез алмаштириб, кутилмаганда пайдо бўлиб қолишарди. Ҳаммалари ҳаяжонда. Бир йигит булбул бўлиб сайраб, карвон кўринганидан хабар берди. Сардоба қаршисида анчагина юкли туялар, ўттиз отлиқ босқинчи сипоҳлари ва бир ниқобли киши отдан тушди. Зардух одамларига отланишга фармон берди. Отда қарчиғайни урадиган йигитлар бир зумда Сардобани ўраб боришди.

– Қароқчилар.

– Қароқчилар, – ҳамма ваҳимали такрорлади, – йўлда айтишувди-я қароқчилар пайдо бўлганини. Нега тўхтадик...

– Отларга мининглар, ваҳимага тушманглар, – деди Ҳошим ибн Ҳаким.

Ҳамма отларга миниб қиличларини яланғочлади.

Зардух овозини баланд кўйиб бақирди:

– Ҳой халифанинг қуллари, кўриб турибмиз, силларинг қуриган босқинчисизлар. Омон қолиб, қайта қилич ушламоқдин воз кечсаларингиз, омонлик берурмизлар. Ёки майдон талабларингиз бўлса, марҳамат. Мени ким отдан йиқитса, йўлларингизга кетадурсизлар.

Улардан жавоб бўлавермагач, Зардух яна майдонга чорлади.

– Ораларингизда эр бўлмаса, иккитадан бўлиб келинглар.

Абдуллоҳ ибн Амр бу ҳақоратга чидаб туролмай, Ҳошим ибн Ҳакимга:

– Рухсат этинг, иним, занғарга бир кўрсатиб кўяй, – деди.

– Йўқ, ул билан ўзим беллашурмен, – Ҳаким қиличини ғилофидан суғуриб, Зардух томон от сурди.

Қалқон-совутсиз чиққан ниқобли сипоҳини кўрган Зардух ҳангу манг бўлди. Сўнг шаҳд билан қалқон-совутини улоқтирди.

Қиличлар учрашди. Зардуҳ отини кескин буриб, қилич теска-
риси билан рақибининг курагига урди. Бунн кутмаган Ҳошим ибн
Ҳаким шошиб қолди. Қароқчининг учқур қорабайири унга етиб
олган, қилич урса, икки бўлиб ташлаши ҳеч гап эмас. Лекин Зар-
дуҳ қиличини отнинг орқа оёғига урди. От қаттиқ кишнаб думалаб
кетди. Зардуҳ отнинг жиловини маҳкам тортди. От кишнаб, бир
силкиниб тўхтади. Ирғиб тушиб, отдан сал нарида думалаб ётган
Ҳошим ибн Ҳакимнинг тепасига бориб қилич тигини унинг кўкра-
гига тиради.

– Кимсан? Ҳой, ниқобдор. Кийинишинг келгиндига ўхша-
майдур.

– Ҳошим ибн Ҳакиммен, сенларга Оллоҳ томонидан юбо-
рилган халоскор.

Зардуҳ шерикларига қараб қичқирди.

– Кимда-ким Ҳошим ибн Ҳакимни таниса, олдимга келсин.

Беш-олти отлиқ унинг ёнига келди. Зардуҳ рақибини бармо-
ғи билан кўрсатди:

– Ўхшайдурму?

Марвлик бир йигит узоқ тикилди-да:

– Йўқ, ўхшатолмадим, ул зотнинг чеҳрасидан ёруғлик тара-
лурди.

– Жойларингга бориб туринглар, – деб яна мағлуб бўлган
рақибига юзланди: – Хўш, йигит, жангда номардлик қил-
ғоним йўқми? Унинг устига мени гўл билиб, алдамоқчи ҳам
бўлдинг. Ўлимнинг олдидан майдонга чиқиб, мардлик талаб қилг-
онинг учун сўрамоқдадурмен. Мардларни хуш кўрурмен-у, аммо
сен душмансен. Ҳар қалай, қайси элатдинсен?

– Мен ҳам сенларга ўхшаган босқин босган, унинг азобига
дучор бўлғон юрт фарзанди Ҳошим ибн Ҳаким бўлурмен.

– Уни жангда моҳир баҳодир, хушсурат дейишарди-ку. Сен
бўлсанг хунук, ниқобдорсен. Сўзларинг эса ҳадик уйғотадур.

– Мени Марва шу кўйга солишди. Ана у турган йигитлар
мени қутқариб олиб қолишди. Ҳаммаси мард йигитлар экан.

– Унда нега юзингга қора парда тортиб олдинг?

– Сенга ўхшаган фуқаролар жирканмаслиги, қолаверса, эл-
юртим ва ўзимнинг қора кунларимдан қолган кулфат ниқоби-
дур. Рухсат берсалар, билсам, мен қайси марднинг қўлида қур-
бон бўлаётирмен.

– Мен Дашти Файзиобод элининг ўғлонимен. Юртимдан айрулғонимдин буён қароқчидурмен. Талайдиганларим савдогару бойлар ва босқинчилардур. Юравериб ҳориган кўринасен, – деди тикилганча Зардух. – Алдамаётган бўлсанг, қиёматли дўст тутинурмен.

Қалдирғоч от елдириб уларнинг яқинига келиб, Зардухга қаради:

– Адашмасам, иттифоқ бўлдиларинг.

– Дўст бўлдик, – деди Зардух кулиб хотинига. – Маконга қайтурмиз.

Ҳаммалари йўлга отланишди. Текисликдан ўтиб, тоғдаги илонизи йўлга етиб келишди. Бу йўллардан қароқчиларнинг отлари кўп юрганидан қоронғуда ҳам адашмасдан чиқиб боришарди. Атрофда арчазорлар. Фира-ширада кишини илғаш қийин. Отлар ўз майлига қўйилган. Узоқ юришди. Тоғнинг икки баланд қояси ваҳима солиб турган жойга етганларида:

– Ким сенлар? – деган баланд овоз уларни тўхтатди.

Зардух олдинга чиқиб:

– Хўрлик кўрганлармиз. Олов ота барҳаёт, – деди.

– Йўл очиқ, рухсат.

Отлиқлар гуриллаб, зангори тили кўкка интилиб ёнаётган гулхан томон юра бошлашди. Улар улкан гулхан ёнида тўхтаб, отлардан тушишди. Қўриқчи бўлиб қолган Самар йигитлари билан Зардух олдига келди. Унинг ёнида турган ниқобли кишига, сўнг саллалаи одамларга қараб қовоғи уюлди.

– Иним, тунаган тўновинг шулми? – деди унга қараб.

– Шунча дўст келтирдик.

– Дўст дегил. Булар босқинчилар-ку. Ана у ниқобдори ё айғоқчи ёким жосусга ўхшайдур, – деди Самар араб сипоҳиларига тикилганча.

– Меҳмонларни ранжитмоқдасиз.

– Босқинчилар бизга меҳмон бўлурми? Кимдан эшитгансен ённинг меҳмон бўлганини.

– Бўлмаган бўлса, энди бўлур.

– Йўқ, сен йўлдин озибсен, – деб шахд билан бориб Ҳошим билан Ҳажалининг юзидаги ниқобини кўтармоқчи бўлди. Зардух босқинчилар билан ўғуридан тортиб тўхтатиб қолди. Самар жаҳл билан қилмич яланғочлади.

– Тўхтаг, – у гадаси билан Самарнинг йўлини тўсиб олди.

– Қилмичингизни ғилофига солгайсиз.

– Нечун қилични ғилофига соларканмен, куйиб кул бўлган қишлоғим, боши кесилган норасидаларим эвазига ҳаммасини қиличдан ўтказурмен.

– Бул улуғ зотни чопиб, элу юрт қаҳрига ҳам учрайдурсиз, узр сўранг.

– Ўҳ-ў, ҳали оёғига ҳам йиқилгин дерсен, – Самар йигитларини отланишга букюриб, сўзида давом этди. – Мен сендан бунчалик кутмаган эрдим. Йигитларим бирла кетурмен. Аммо булар ҳозир ким бўлишиндин қатъи назар, мен учун душмандур, ҳаммасининг бошини танидин жудо қилиб кетурмен.

– Охирги гапим: шуни билингким, бул улуғ зот Ҳошим ибн Ҳаким бўлур.

– Ҳошим ибн Ҳаким бўладир дегил. Ақлдин озибсен ёки унутибсен, у ҳеч қачон юзига қора парда тутмаган. Унинг юзларидан ёғду, кўзларидин мсҳр, юрт ташвиши ёғилган, ҳар қандай одамни измиға солган. Бағдодлик кучли кўзбойловчилар Халифага тутиб беришганини марвалик йигитимиз сўзлаб берганди чоғим. – Соч-соқоли кўксига тушган, аммо қадди тик навкарни ёнига чақирди. – Танти ота, Зардуҳга биланларингизни эслатиб қўйинг. Мана бу турган ниқобдорни Ҳошим ибн Ҳаким деб турибди.

– Бу эмас, – деди қатъий оҳангда. – Мен уни ёнидан бир неча бор кўрганмен, бурро-бурро сўзларини эшитганмен, унинг «Парокандалик бизни бошимизга етди. Бир ёқадан бош чиқара олмадик, обод ўлкаларимиз босқинчилар оёғи остида хароб бўлаётир», деганлари ҳали-ҳали қулоғим остинда жаранглаб турибдур.

– Ёшулли, унинг овозидан танийдуризмун? – деди чолга қараб Зардуҳ.

– Танийдурмен. Бир оғиз гапиданоқ танурмен.

Ҳошим ибн Ҳаким Зардуҳнинг имоси билан тизга кирди.

– Мен эл-юртимни озод кўрмай эл кўзига очик қарамасликка онт ичдим. Шул боисдан ниқобга кириб, ~~бу~~ ~~қилич~~ ~~ушладим~~. Мен ҳам сизга ўхшаш босқин босиб кўрланган элнинг фарзанди эрурмен. Улуғ Оташ – Қуёшимиз эл-юртим тақдирини, ҳурлиққа чиқарувга менга тиловат қилиб фатво бердиким, мен бу ишга қўл урмишмен. Менга эргашганлардин ўлим йироқ турадур. Ўз юртимизга танҳо ~~тангри~~ ~~улуг~~ Оташ – Қуёш томонидан берилмиш ҳамма бойликлар ~~ўзини~~ ~~ники~~ бўлган.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Самар ҳам жаҳлидан тушиб, қиличини ғилофига солди. Ҳошим ибн Ҳаким атрофига бир назар ташлаб, гапининг охирида:

– Энди ишонгандурсизлар ёки юзимни ҳам очайму? Шуни билиб қўйингладим, юрт озод бўлмагунча мени юзимни кўрган ҳар қандай жонзод шу заҳоти жони танасидан жудо бўлиб, руҳлар маконига кетадур.

– Йўқ, йўқ, ишондик. Тангрининг ердаги Мўъбади¹, биз гуноҳкорларни кечиргил, – деди кекса навкар, қолганлар ҳам такрорлашди.

– Кечирдим, – у Зардуҳга ўтирилди, – дўстим, сенга айтадурган гапим бор эди.

Зардуҳ уни қароргоҳига бошлаб кирди. Қора ўтовнинг ўрта-сида ўт ёниб турибди. Атрофида наमत-гиламлар тўшалган, тўрда эса шер терисидан тайёрланган тўшак – унинг сардор учун мўлжаллангани билиниб турарди. Сардор бориб Ҳошим ибн Ҳаким билан рўбарў ўтирди.

– Хўш, дўстим, не сўз айтмоқчи эдингиз?

– Мен хавотирга тушмишменки, юзимни кўрганлар ва воқеадан хабардорлар бор. Бирортаси оғзидан гуллаб қўймасмикин. Улар билан суҳбат ўтказулиб, қасам ичирсак, қандай бўлурукин?

– Сизнинг чеҳрангизни кўрган сипоҳдин беҳавотир бўлинг. У менинг ижозатимсиз ҳеч бир гап сўзламайдур. Айниқса, сиз билан дўст бўлганимиз унинг тилини тийиб турур. Сиз билан келган сипоҳилар ҳар қанча ишонарли бўлса-да, улар мен билан қолур. Шунда ҳар қандай хавотирга чек қўйилур.

– Бул фикрингиз мақбул, дўстим. Аммо қишлоғу шаҳарларга менинг ғазот курашига отланганимни маълум қилиб, улусни исёнга отлантира оладиган одамларни жўнатмоғимиз зарурдир.

– Ишончли одамларимиз бор. Хотирингиз жам бўлсин. Ҳозир бизга Наҳшаб яқин. У жойлик деҳқонлар жуда дарғазаб. Бир чақириқ бирла майдонга чиқаду. Менга одам юбориб, бу курашда бош бўлишимни сўрашган эрди. Сизни эрса интизорлик бирла Тангридин сўрамоқдалар.

– Шопманг-шопманг, Дашти Файзиобод Наҳшабнинг қано-тинда-ку?

¹ Вакили, бошқарувчиси.

– Ҳа, мен ўшал ерликмен.

– У жойга менинг укам Жумҳур ҳам кетган эрди. Уни топиб, меним келганимни билдирмак лозим. Йўқ, ўзим боришим керак.

– Сизнинг боришингиз хатарлидур. Ҳаммаёқда айғоқчилар изғиб юришибдур. Унинг устига Марвдин чопарлар юборилиб, сизни ниқобдалигингизни ҳам маълум қилган бўлса, ажаб эрмас. Уч-тўрт кун шу ерда тунамоғингизга тўғри келадур.

IV

Атрофи тупроқ деворлар билан ўралган Наҳшаб, карвон йўлининг устида бўлгани учун ҳам карвонсаройлари кўп. Кўчаларида ўрик, шафтоли, олма, нашвати дарахтлари турнақатор тизилиб кетган. Шарқий қисми – узумзор, анжирзорлар. Одамлари меҳмондўст, бироқ жаҳли тез. Ёлғон билан хиёнатни кечирармайди. Фарзанди ёки қавми ҳаётида бу ҳоллар содир бўлса, дарров тиг билан тозалайди. Шунинг учун ман-ман деган савдогарлар ҳам жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишади. Наҳшабликларнинг бир сўзлилиги кўпларни қойил этса, кўпларга маъқул тушмайди. Хотин-қизлари ҳам эрларига яраша. Отда чопишда, жанг қилишда жасур. Рўзгор ишлари ва таомда ҳам пазанда. Бегона юртларга қиз беришмайди. Баҳор пайтлари қизиқарли сайиллар ўтказишади. Сайил кунлари ҳамма оппоқ ҳарир либосда бўлади. Кўпқари, кураш, қиличбозлик сайилнинг қизгин томошаси. Босқиндан кейин сайиллар ўтмай, одамлари камгап бўлиб қолган. Ҳамма мотамда. Фақатгина минг нафар от, сигир-бузоқ ва ўз навқарларини бериб, аббосийларнинг ишончини қозониб Наҳшаб беки бўлиб олган Аҳмад Маъдий саройида ва сотқин сарҳанглари хонадонидагина ўйинкулги одатдагидай давом этади. Аҳмад Маъдийнинг дарё бўйидаги боғида, шоҳсупада мулозиму сарҳанглар, шаҳар қозиси, босқинчилар томонидан келтирилган имом ва муридлар турли ноз-неъматлар билан тўла дастурхон атрофида базми-жамшидга йиғилишган. Аҳмад Маъдий ўзи ҳаммадан тўрда ўтириши керак бўлса-да, ўз ўрнига имомни ўтқазиб, унинг ўнг томонида ёнбошлаб олган. Соқийлар қимиз тўла хумларни олдида бўлган тилла жомларга кўз-қулоқ бўлиб туришибди.

Келинга юборилган одамларнинг ҳалигача дараги йўқлигидан ўз ёғига қовурилиб турган бекка имомнинг, «бу шароббоз-

лик халифаликка етса, бошингиз омон қолмагай», деб тергаши баттар газабини кўзгамоқда эди. Беш чақиримлик шаҳар зиндондан келинни олиб келиш учун юборилган қирқ сипоҳининг кетганига ярим кун ўтаяптики, ҳали ҳам дараги йўқ. Зерикиб, тоқати тоқ бўлиб турганда, қўл-оёғи боғлиқ Гулойинни отга ўнгарганича Жумад боғлиқ сипоҳилар шоҳсуна олдида тўхташди. Жумад отдан тушиб қуюлиб келаётган терни зарҳал тўнининг этаги билан артиб, бекка келиб таъзим қилди:

– Муҳтараб бек жаноблари, келтирдик.

– Нечук бунчалик ҳаялладинглар? – деб ўшқирди бек.

– Бек жаноблари, бу қиз эмас, бир тиер экан. Жанг талаб қилди. Одатта мувофиқ рози бўлиб, қўлини счиб, қилич бергандек, саккиз йигитимиздан ажратди.

– Муҳтасар қил, сен асар олдингму? – Сарҳанг бошини эгди. Гулойин истоҳзоли қилди:

– Сенин йигитларинг ҳам ўзингга ўхшаган фирибгар экандур. Яккама-якка жангин эркак киши қиладур. Тулкимижоз бу навкарларнинг уотози сен эрсанг, шогирдидин не гаша қилурмен.

– Кўн вақтирайвермагия, манжалақи, тилингни кесиб олурмен.

– Галингда жон бор, қари тулки, қўлим боғлиқлигида кесолмасанг, қачон кесурсен.

Имом аралашди:

– Ҳай-ҳай, шаккок қиз, гуноҳ қилдинг, отанг тенги-я.

– Сизнингча – шаккоклик, бизнингча – мардликдур. Айтингчи, қайси динда айтилган «никоҳингга мажбурлаб олгин» деб.

– Хусуси камолнинг бир дунё экану тилинг қургур заҳар эканда, – деди араб сарҳангларидан бири.

– Тилимизни заҳри ҳам, қалбимизни қаҳри ҳам сиз келгиндилар туфайлидур. Тинч ҳаётимизга зуғум қилдиларинг, чаман ўлкамизни харобазору чангалзорга айлантирдиларинг.

– Ҳой кофир, тилингни тий. Кофирларни мусулмон этмоқ савобдур. Калима келтириб, мусулмон бўлгил. Дўзах азобидин халос бўлурсен.

– Вой-бўй, жуда сахийлик қилиб юбордингиз-ку, имом жаноблари. Шуни билингки, сизлар таладингиз, бойлигимизни те-валарга юклаб, халифага жўнаётисизлар. Арабчани мажбурлаб, иккинчи волиданглар лисони деган ниқоб билан тилимизни

йўқотяпсизлар. Ўз қадим ёзувларимиздан воз кечтириб, ёзувларингизни киритяпсизлар. Кейинги авлодларимизга аждодларинг гўл бўлган, деб жар солиб мақтанмоқчи бўляпсизлар. Наҳотки, чуқур-сертомир кечмишимиз устига осонгина тупроқ тортиб, йўқ этиб юборсангизлар. Наҳотки, сиз босқинчилар туфайли элатимиз қирилиб ёхуд душманлар бирла қўшилиб номаълумлик денгизига ғарқ бўлса.

– Астаффирулло, – деб имом Аҳмад Маъдийга юзланди. – Бунга уйяна кўрманг, бек. Халифаи жаҳон ва худойи таоло олдида ҳам гуноҳга ботурсиз. Бу қиз эмас, балонинг ўзи-ку. Мен норозимен.

– Зах зиндонда яна бир оз ётсин, ўзидин ўзи мўмин бўлиб ёруғликка чиқадур.

– Йўқ, қўрқоқ бек, – деди Гулойин ўтли кўзларини қадаб. – Сен мени ўзингга ўхшаб юмшоқ кўрпачада ўтириб, ўз ҳаловати йўлинда ювиндихўрлигу хоинлик қиладиган одам деб билмагил. Мен заҳга ҳам, тақрон ерга ҳам кўникадирган, аммо эл-юртини, эътиқодини жонидан азиз кўрадирган, хоинликни кечиролмайдирган будунинг биримен. Сен эса эл-юртингни сотқинисен. Беклик кулоҳинг учун Ватанингни, хотин, бола-чақангни ҳам сотишга тайёрсен. Ҳозир ушбуларнинг ҳаммасини сотиб, шоҳсупада савлат тўкиб турадурсен. Ёнингда турган босқинчиларга ялтоқланиб яшайдурсен. Улардан қўрқасен. Бизни талаб, ҳайтовур будунингни мулкини тарож этиб унинг хўжасига жўнатадурсен. Халифа эса сендай сотқинни сохта ташаккурномалар билан сийлайдур. Бу сийловлардан тағин халқингнинг бошига қирон соласен, хирож тўлайсен. Элинг, юртинг оч-юпун қолмоғиндан ишинг бўлмас, бошдаги кулоҳинг омон бўлса, бас. Лавозимингдан кетмаслик учун динингни, тилингни аллақачон сотиб бўлгансен. Хайф сенга, чаманзор ўлканинг емаги.

– Бас, етар! Дарё ўртасиндаги зиндонга элтиб ташланглар, – ўшқирди бек. – Нега бақрайиб турибсенлар, тезроқ.

V

Дашти Файзиобод. Одамларнинг қўли ишга бормади. Оташхона олдида халойиқ йиғилган. Гулойиннинг ота-онаси шашқатор кўз ёшларини тиёлмайди. Қишлоқнинг қартайиб қолган Муғони ёнида Коҳин, улардан сал нарида Жамҳур ва унинг икки дўсти ўртага чиқди. Ҳамма жимиб қолди. Коҳин ўртадаги

гарамга ўт қўйди. Кадхудо тангри ва унинг лашкарбошиси Муқаннадан мадад сўраб, тиловат қилди. Ундан сўнг қолганлар ҳам унинг гапларини қайтаришди.

Қишлоқ чеккасидаги қалин ўрикзорлар ичида ўтхонадан тун чиқишини кутиб турган Зардух билан Ҳошим ибн Ҳакимнинг йигитлари тутунни кўришлари билан қишлоққа йўл солишди. Бу қишлоқ аҳлининг курашга отланганини билдирувчи белги эди. Ҳошим ибн Ҳаким билан Зардухнинг йигитларини бир зумда майдонда кўрган халойиқ тангрига шукрона қила бошлашди. Қора парда тортган улуғ лашкарбоши, унинг ёнидаги Зардух сипоҳлар олдида эртаклардаги баҳодирларга ўхшаб келмоқда эди.

— Э, тангри, сенга минг қатла шукрим, арзи додимизни эшитдинг... Соҳибқирон нажоткорларимизни оғир кунимизда етказдинг.

— Халоскоримизга офарин...

— ...Нажоткоримиз, хуш келибдурсан, қадамнинг қутлуғ бўлғай...

Ҳошим ибн Ҳаким ҳамма олқишлар ўзининг шарафига бўлаётганидан Зардухнинг жаҳли чиқиб йигитларини қайтариб олиб кетишидан ҳадиксираб унга қаради.

— Зардух, сизга таъзим этгаймен, ҳаммаси сиз туфайлидур, — деди унинг елкасига қоқиб. — Эртага Наҳшабни олсак, сизни бир туманга бош этурмиз.

— Йўқ, мен токим элим озод бўлиб, босқинчилар водийдан қувилмагунча сиздан ажрамасмен. Сўнг эса тоғдин омонлик топгандурмен, ижозатингиз бирла маконимга қайтурмен.

— Сиз юртни озод кўрмоқчи эдингиз-ку? Менга руҳлар аён айладиларким, мақсадингиз рўёб топгусидир. Фолиблик мутлоқ биз томонга ўтадур.

— Ҳа, ниятимиз шул. Бутун элимизни босқиндин халос этмағунимизча мен тинч ухлай олмасмен. Биз бирга бўлсак, ёвга кўп талафот бергаймиз. Ҳа, Наҳшаб қулай истеҳком. Ишончли қалъани ташлаб бўлмас. Менга қолса, Жамхурни ҳоким қилиб қолдирмак лозим кўринур.

— Ҳали олдинда биринчи жанг — Наҳшаб жанги бор.

— Эртанги жангда бизнинг ғалабамиз муқаррар.

— Бу жангда бизга ота-боболар руҳи кўмакка келадур.

Йиғилган халойиқ ундан оқ фатво кутаётганини эслаб, оташ-хонага яқин борди, худога ҳурмат бажо келтирди-да, халойиққа юзланди:

– Иниларим, оғаларим, жангу жадалга эрлар қатори отланган шерюрак қизу жувонлар, яратганим сизларни босқин азобидан қутқармоққа мени юборди. Бу кеч жабр-зулм ўчоғига айланмиш Наҳшаб шаҳрини қамал қилгайдурмиз. Тонгда эса жангга чақирурмиз. Ғолиблик бизники, – деб қиличини қинидан суғуриб, отининг бошини Наҳшаб томонга бурди. Унинг орқасидан минг-минглаб қўзғолончилар – ўроқ, кетмон, калтаклар билан қуролланган халойиқ эргашди.

Наҳшаб атрофини машъаллар шуъласи тутди. Ваҳимага тушган соқчибоши Муртоз ҳаллослаб, ҳовлиқиб Аҳмад Маъдий ётган хонага кириб келди:

– Бек, бегим, тура қолинг, ёғий, ёғий.

– Ёғий? – бек ўрнидан ирғиб турди-да, девордаги осиглиқ қиличига ёпишди.

– Шаҳарга кирганича йўқ, қамал қилиб олмишдур.

Бир оз ўзига келган бек бақириб берди:

– Тушунтириброқ сўзласангиз-чи?

Муртоз чуқур нафас олиб:

– Айтишларича, Муқанна ва Зардух одамлари эмиш. Дашти Файзиободлик бир мўмин қочиб келиб айтди. Уларга қароқчи Зардух йигитлари ҳам қўшилган эмиш. Тезроқ иттифоқчи ва ўз содиқ одамларимизни отлантирмоқ зарурдир.

– Араблардан уч минг, ўзимиздин мингта навкар бор. Уларни отлантирсак, – деди бек қоп-қора соқолини бармоқлари билан тараб, – ёғий қанча экан?

– Қочоқнинг чамасига қараганда, улар измида ҳам шунча чиқаду.

– Черикбошиларга фармонимни етказинг. Шаҳар чеккасида чодир тикиб жангта шай турсинлар, – деб эшик оғасини жўнатгач, эшикдаги соқчини чақирди:

– Посбон, бу ёққа қара.

Эшикдан кўзларини уқалаб қўриқчи кирди.

– Тез бориб зиндондаги Дашти Файзиободлик қизни келтир. – У кетгач, Аҳмад Маъдий хонада асабий юра бошлади. «Наҳот ҳокимлигим абадий бўлмағай. Шунча куч-қудратга эга бўлган халифам замон қўшини бетартиб қуролланган Ҳошим

ибн Ҳаким одамларини енгигишга қурби етмаса? Абумуслимдек¹ катта лашкарга эга бўлган исёнчини енгган Халифа қўшини наҳот Муқаннадек бир нокасдан мағлуб бўлса. Халифадан ёрдам кучлари келгунча биз бас келолмасак-а. Муқаннага ён босувчилар ўз ичимиздан чиқиб қолмаса гўрга эди. Улар билан ташқарида тўқнашганим яхши, қуршовни ёриб чиқиб, қутулиб кетиш мумкин. Улар барибир шафқат қилишмайди», дея хаёл суриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турганида:

– Падари бузрук, ижозатингизсиз кирганим учун маъзур тутгайсиз, – хилватхона пойгагида ҳарбий анжом аслаҳасини тақиб олган, бошига ихчамгина салла ўраган ўғли кириб келди. Унинг қирра бурни, қалин қошлари араб наслига ўхшаб кетарди. Шу боисдан отаси унчалик ёқтирмаса-да, бу аламинини ичига ютарди.

– Хўш, кел, – деди қовоғини уюб. – Нечун бемаҳалда ташриф? Холида бегим² юборган бўлса керак, ҳойнаҳой Бағдодни қўмсаб...

– Йўқ, падар бузрук, шаҳар ташқарисидаги ёв қуршовини кўриб ўз ихтиёримла келмишимен.

– Ҳа, ёвнинг қуршовидамиз, ўғлим, – бир оз юмшади у. Шу билан бирга Холида бегимга бориб чақиб беринидан ҳам ҳайикди. Шу хотиннинг ҳурматига Аҳмад Маъдийнинг араблар ҳоким қилиб қўйган эди. Йўқса, арабларни хум-хум олтин-кумушлар, беҳисоб қўй, сигир-бузоқ, отлар билан кутиб олган маҳаллий бойлар каммиди? Мулоким тортди: – Ўғлим, сиз ўз йигитларингиз билан онангизни ҳимоя этиб туринг. Агар, мабодо бизнинг ҳолимиз танг қолгудек бўлса, одам юборурмен. Бухоро ёки Марвага кетурмиз, маъқулми? Бораверинг.

– Хўп бўлади, падари бузруквор, Оллоҳ кўмагида галаба билан кўришайлик, – деб чиқиб кетаётганда соқчибоши кириб келди.

Аҳмад Маъдийнинг кўзлари хонасидан чиқиб кетгудек бақирди:

– Қани асира? Асира қани?

Соқчибоши унинг оёғига йиқилди.

– Ўла-ўлағунимизча қулингиз бўлиб қолайлик, гуноҳимиздан ўтинг, ҳоким. Улар тўсатдан ҳужум қилишди. Фафлатда

¹ Муқаннадан илгари халифага қарши бош кўтарган. Халқ кўзғолонига бошчилик қилган.

² Бағдодлик савдогар бойнинг қизи.

қолдик. Асиранинг отаси кўп одам билан ташланиб, асирани кутқазиб олиб кетди.

– Уни қандай танидинглар?

– Овозидан, ҳайқириғидан танидик. Улар оқ-оппоқ кийиниб олишган. Йўлда, қайтишда тўқнаш келдик.

– Ландовур. Шаҳарда бошқа йўлтўсарлар кўринмайдуми, астағфирулло.

Шу пайт кўрғон соқчилари бошлиғи кириб келди:

– Қўшинларимизни ботир черикбошингиз йўлга олиб чиқди. Сизни чодирингизни ҳам аравага орттириб қўшин билан жўнатдим. Ҳошшаҳой, черикбошилар билан машваратни чодирда ўтказасиз, доб ўзимизнинг сипоҳ ва навкарлар ҳам шай бўлиб ҳовлида сизнинг амрингизни кутиб турмишдир.

Аҳмад Маъдий ҳарбий либосларини кийиб, йигитлари билан чиқиб кетди.

VI

Тонг ёришиб, қўш эринибгина бош кўтариб келаётган пайтда бир-бирига қарши турган, бир-бирига отти-от бегона, ҳарбий кийимни тўп-тўп лашкар атабмиш оломон ноғоралар қарнайларнинг жангга қорловчи овозлари остида саф тортди. Қарнай, ноғоралар овози тинди. Майдонга от қўйиб чиққан қизнинг жуват ўрилган узун сочлари шамолда тўлғаниб, Наҳшаб қилинчи қўшда ялтираб турарди. Гулойин икки қўшин ўртасига келиб, отини тўхтатди.

– Қонхўр, сотқин Аҳмад Маъдий, мард бўлсанг майдонга туш. Мен сенинг қонингга ташнадурмен.

Синглисини таниган Зардух оғ қўйиб унинг олдида борди.

– Синглим, сингилгинам, омонмисен. Сenga қўмак беролмадим. Мени кечир.

– Ҳа, сизни кўп кутдим. Сўроққа келтиришасангларида отам ва шаҳарлик бир тўда йигитлар озод қилинди. Шуни сизларга айтиб қўйишим керакки, улар шаҳар дарвозаларини сизларга очиб берармишлар.

– Қолганини сўнг гаплашурмиз. Янгангнинг ёнига бориб тур. Сенинг қасдингни мен олурмен. Ана, улардан кимдир майдонга чиқди. Сен четда тур. Улар билан ўзим ҳисоблашурмен.

– Йўқ, майдонга чақирган менман, энди ўзим куч синашамен. Оғажон, қарорим қатъий, омад тиланг менга.

– Унда совут, дубулға кийиб олғайсен, мана қалқон.

– Қалқонингизни олурмен, совут, дубулға керак эмасдур, – у қилич-қалқон олиб рақибни томонга от сурди. У рақибидан ўн қадамча нарида отини тўхтатди.

– Сен кимсен?

– Мен Наҳшаб элининг ҳокими Аҳмад Маъдийнинг тўнғичи Нодирхондурмен. Сен ўзинг кимсен? Не учун эркакларинг қолиб сен майдонга чиқмишсен. Эркакларинг кўрқдими, ҳой гўзал?

– Сен ўйлаганчалик эмасдур. Ўзим майдон талаб айладим. Мен кечагина отанг никоҳига кирмаган ва ўзга динни қабул этмаган, зиндон қилинган қизмен. Менинг сенда эмас, отангда қасдим бор. Эр бўлса, майдонга чиқсин.

– Ота шарафини ҳимоя қилмоқ фарзандларнинг бурчидир. Ундан кўра сен шундай гўзал чехрангга дубулға кийиб ол.

– Маслаҳатингни келгиндиларга, кўрқоқ, сотқин отангга қил. – Гулойин кескир Наҳшаб қиличини асабий ўқталиб, рақибни устига от солди. Муқанна ва унинг одамлари, Аҳмад Маъдий кўшинлари ҳам совут-дубулғасиз ўртага чиққан қизга ҳайрат-ла боқишарди.

Қиличлар тўқнашди. Гулойин рақибининг ҳамласига чап берар, лекин қарши ҳужумга ўтмасди. Маъдий ўғлининг қўллари толиққанига қарамай, тиш-тирноғи билан ҳужум қиларди. Гулойин акасидан ўрганган қилич ўрама усулини қўллаб, шундай баланд овозда наъра тортиб қичқирди-да, яшндек ҳаракат билан Нодирхонни отдан думалатди. Қиз дарҳол сиртмоқ ташлаб, уни Зардух ва Муқанна ёнига судраб кетди. Унинг бу ғалабаси – эркин эътиқодини, ор-номусини ҳимоя қилишга одатланган халқнинг биринчи зафари эди. Бу ғалаба бош кўтарган халқни курашга чорлади. Аҳмад Маъдий ва босқинчи йигитларнинг кўнглига гулгула тушди. Майдон бўш қолмади. Бу дафъа Зардух от ўйнатиб, душманни яккама-якка майдонга чорлади. Бу чорловга жавобан босқинчиларнинг саркардаларидан бири майдонга чиқди.

– Ҳой қароқчи, ўзингни эр деб билсанг, ўзгани шер бил. Бизлар сен йўлтўсар билан жанг қилишни ор деб билурмиз.

– Мен тинч уйларни нотинч қилган қароқчи эмасмен. Сенлар тинч юртни таламоқдасенлар, қуролсиз одамларни ўлдир-

моқдасенлар. Мен юрт мулкени олиб кетаётган карвонни таладим, бу мулкни ўз эгаларига, халқимнинг ўз ҳақини ўзларига қайтариб берганмен. Қани адолат бирлан айт-чи, сенлар қароқчимни ёки менми?

– Барибир сен қароқчисен, сардоринг ибн Ҳаким мард бўлса, майдонга чиқсин.

Аббосийлар саркардасининг бу қилиғини эшитиб турган Муқаннанинг нафрати кўзгади. У от қўйиб майдонга чиқди. Зардуҳнинг олдига келиб:

– Дўстим, у ҳақ. У мен билан майдон талаб айлабдур. Мен чиқмасам, қўрқоқлик бўлур. Сиз қўшинга қайтгайсиз, – деди.

Рақиб Ҳошим ибн Ҳакимнинг моҳир қиличбоз эканини биларди. Уни жангга чорлашга чорлади-ю, ўн-ўн беш қадамда негадир отини тўхтатди.

– Қани, мардмен деб майдонга чиққан сардор. Мана мен қаршингдамен. Мен сендан бегуноҳ одамларнинг хунини олмоқ учун майдонга чиқдим. Энди нега сушт тортдинг?

Араб саркардаси бир оз сукутдан сўнг тилга кирди:

– Сув келмасдан банд ташлаб ўрганмаганмен. Нега бунча чиранасен. Ҳали сенинг Оллоҳ олдидаги гуноҳларинг эвазига бошингни мен оламенми ёки менинг бошимни сен оласенми – бу фақатгина яратганимга маълумдир, – деб қиличини ҳавода ўйнатиб Ҳошим ибн Ҳакимга қараб от сурди. Шу пайт кутилмаганда Аҳмад Маъдий қўшини орасидан отилган ўқ Ҳошим ибн Ҳакимнинг қалқонига тегиб салчиб кетди. Аббосий ботирнинг ғазабдан кўзлари ола-кула бўлди. Жаҳл билан отининг жиловини тортиб ўзиникилар томон юз бурди.

– Ким ул мени ҳақорат қилгон? – наъра тортиб, ўзиникилар томон от қўйди. Аммо устма-уст отилган ўқлар ботирни кулатди. Бунни кўрган Зардуҳ йигитларни жангга бошлади, ҳар иккала томоннинг камончилари олдинга ўтди. Уларнинг ўқдонлари бўшагач, сарбозлар жангга кирди. Гўё Шимол билан Жанубда турган икки қуюн тўқнашди. Отларнинг дупир-дупирию санчилган найза азобидан кишнаши, яраланган жангчиларнинг чинқириғи учинчи қуюн бўлиб қўшиларди. Майдондаги яшиллик тўёқлар ва оёқлар остида топталди. Қонга беланган жанггоҳ лозор рангини олди. Зардуҳнинг қиличи душманни бехато ямлайди. Ундан қочган Қалдирғоч ва Самарнинг шампирида нобуд бўлур эди. Аҳмад Маъдий одамлари заиф қурол тутган одам-

лар устига от соларди. Гулойин билан акаси тепаликда жангни кузатиб турган Маъдий томонга интилишарди. Аммо найзаларни қия ушлаб, қалқонлари билан ўзларини беркитиб олган найздорлар тўдасига дуч келишади. Зардух бошқа томондан ёриб ўтишга аҳд қилди. Найзалар, қиличлар ва камон ўқларидан одамлар тутдек тўкиларди. Кучлар баробар эди. Ҳошим ибн Ҳаким томонидаги кўтаринки руҳ уларни зафар ишончига чорларди. Душман охир ҳимояга ўтди. Бу чекиниш аломати эди. Қуёш ўз юзига қонли парда тортиб, мағриб уммонига чўкмоқда. Шу чоқ икки томондан бирдай ноғоралар овози янгради. Бу ноғоралар жангчиларни танаффусга чорларди. Қиличларнинг шақир-шуқури секин-аста тинди. Жангчилар қароргоҳлари томон бир-бир босиб йўл олишди. Душмanning дили хуфтон эди. Боягина тирик юрган дўслари қонга беланиб, ер тишлаб ётибди. Уларга қарашга ҳам кўрқишади. Ҳаммасидан жасадларнинг ўзга бир эл гупроғида чириб кетиши даҳшат эмасми? Уларнинг кими келиб эслайди. Бу даҳшатли фикрлар уларнинг умид осмонини баттар хиралаштирди.

Ҳориган лашкар қароргоҳда ҳордиқ ола бошлади. Ҳошим ибн Ҳаким ҳам чодири олдига келиб тўхтаб, отдан тушди. Етиб келган Зардух, Қалдирғоч, Гулойинлар ибн Ҳаким чодири билан ёнма-ён тикилган ўтов олдида тўхташди. Отларини тушовлаб, қўйиб юборишди. Улардан устун келган бўлишса-да, диллари хуфтон. Бунинг боиси, беҳисоб жонсиз жасадлар, ирмоқча бўлиб оққан қизил қон эди. Овқат тўғилди. Иштаҳалари бўғиқ – бирикчи марта жанг кўрганлар овқат ўрнига сув ичиб қўя қолишди. Озроқ нафас ростлашгач, лашкар оёққа турди. Жанггоҳнинг яқинида беҳисоб ўтми гарамчалар уюлиб, ҳалок бўлган дўсларини жанг майдонидан олиб чиқиб ўтинлар устига қўйишди. Лашкарнинг пири муғони ва коҳинлари ўлганлар руҳини ёдлаб, Қуёш худосига сифиндилар-да, ўт туташтирдилар. Ҳошим ибн Ҳакимнинг ёнига соқчилардан бири келди.

– Улуғ Оташ Қуёшнинг ердаги сардори, сизни қишлоқдан келган одамлар йўқламоқдаурлар.

– Дўсларимиз руҳларини маконларига кузатиб борурмиз. Келган одам кутишга ҳам қодирдир.

– Улуғ сардор, сўзингизни сўказурмен.

Ҳошим ибн Ҳаким оппоқ матони қизил қонга бўяб, бир хо-дага бойлади, сўнг уни кузатиб турган жангчига юзланди: – Ажаб-

ланманг. Дўстларнинг қонига бўялган бу туғни чодирим ёнига қўндириг. Бу мато бизнинг кураш яловимиздир.

– Амрингиз адо этилур. Аммо ўлганларнинг қонига бўяшнинг ҳожати бормиди. Қизил бўёқлар ҳам бўларди-ку.

– Фармонни бажаринг!

Гулхан ловулар, осмон сари бўй чўзган тутунлар қуюни бир-бирига қўшилиб, осмон юзини ердан беркитарди. Қуюқлашаётган қоронғиликка парво қилмай ёнаётган оловлар атрофга ёруғлик тарқатарди.

Гулхан бир сиқим кулга айлангач, қўшин лашкаргоҳга қайтди. Лашкаргоҳни ҳам ҳар-ҳар жойда мойга пишилган ўтинларнинг кучли алангаси ёритиб турибди. Узоқ-яқин қишлоқлардан келган беҳисоб сипоҳу навкарлар бу ол яловга тикилганча жим туришибди. Мотамдан қайтган қўшин қизил матони кўриб, ҳайрон бўлиб қўмондонга қарашди. Зардух ҳам тушунолмай ҳангу манг эди.

– Хўрланган, босқин азобидан, сотқин бесларнинг зуғум-зулмидан бели букилган қадрдонлар, ҳайрон бўлмангиз. Бу нобуд бўлган болаларимиз, ота-оналаримиз, оға-иниларимиз, дўстларимизни бевақт хазон этган босқинчилардан қасос олишга чорловчи, уларнинг тўкилган табаррук қонининг рамзидир. Бу туғ токим юртимизни озод қўрмагунимизча ғазабимизга ғазаб, қудратимизга қудрат қўшадур.

– Хунга-хун, – бақирди оломон.

Ҳошим ибн Ҳаким чодирга кирди. Унинг орқасидан Зардух, Жамхур, Самарлар киришди. Чодирнинг ўртасида қозон, мойга бўккан ғўла ёниб турибди. Атрофига тўшаклар солинган. Улар ўтиришгач, қўрчиларга бошчилик қилаётган Абдуллоҳ ибн Амр¹ кирди. Бу саркарда Ҳошим ибн Ҳакимнинг хоҳиши билан қароргоҳ қўрчиси бўлиб қолганди.

– Ҳазрат Ҳошим ибн Ҳаким, узоқ-яқиндан келган одамларнинг бошлиқлари сизнинг олдингизга кирмоққа ижозат сўрайдур.

– Айтинг, кираворияйсин.

– Хўп бўлади.

Сал вақт ўтмай олдинма-кейин беш эркак ва уч қиз кирди. Ҳаммаларининг белида Наҳшоб қилгичи.

¹ Абдуллоҳ ибн Амр Марока яшаган араб, Ҳошим ибн Ҳакимга хайрихоҳ.

– Ассалому алайкум, улуғ Оташ Қуёшимизнинг ердаги мўъбади. Сизнинг мактубингизни олдиғу йўлга чиқдик. Одамларнинг ярмидин кўпроғини базўр қишлоқларимизда қолдирдик.

Ҳошим ибн Ҳаким қизларга:

– Одамларингиз ҳаммаси қиз-жувоиларми? – деди.

– Йўқ, улуғ мўъбад, аралаш. Ўзлари бизни сардорликка раво кўришди.

– Нечук, баҳодир эрлар оздурми?

Жиккаккина, хипча белига қилич таққан, камари белини янада хипча қилиб юборган, қалин қош, аммо юзлари офтобда қорайган, жилмайиб гапирадиган қиз бир одим олдинга чиқиб таъзим қилди-да:

– Улуғ мўъбад, одобсизлигимиз учун кечиргайсиз. Менинг-ку қиличбозликка унчалик уқувим йўқ, – деди.

Кулча юз, бодом қовоқ, бўй-басти эркакларга ўхшаб кетадиган қиз гапга аралашди:

– Нозима нозик ниҳолу, аммо камон отишни қияди, узукнинг кўзини ҳам нишонга ололади.

Учинчи қиз ўзини тутиб турар, қовоқлари солиқ. Афғ-ангори баджаҳл эканлигидан дарак бериб турарди. Гапни яна Нозима илиб кетди:

– Ўртоғим лоф қиляптилар. Учаламиз кеча баҳслашиб, душман овига чиққандик, сизнинг олдингизга қуруқ келмаслик учун. Мен бор-йўғи иккита ёвни ярадор қилиб, йиқиб, асир олдим. Наргизахон билан Ойхуморхон беш босқинчини қиличбозлик билан асир олдилар.

– Бизга писиб хавф солаётганини Нозима камондан ер тишлатиб турмаганларида асир олиш йўл бўлсин эди. Шундан кейин одамларимиз учга – камончилар, сипоҳлар ва навкарларга бўлиниб, ҳар биримизни ўзларига сардор этишди, бор гап шу. Сизга қўшилиб жангга кирсак, бошимиз осмонга етур эди, – деди қўлларини кўксига қўйиб Жумагул.

– Чарчагансизлар, энди бориб дам олингизлар, тамадди қилинглар. Эртага яна жангга кирурмиз.

Зум ўтмай соқчи кирди:

– Ташқарида бир сипоҳ, мен Ҳошим ибн Ҳакимнинг иниси-мен, деб ижозат сўраб турардир. Не деб жавоб айтай?

– Айтинг, кирсин.

Фурсат ўтмай, бўсағада Қабзам кўринди. Башангтина кийиниб олган бу йигит Ҳошим ибн Ҳакимни қучиб олди.

– Иним, сен эл-юртимиз одатига ҳурматсизлик қилдинг. Улуғ оловга ҳурмат келтирмай, мени уялтирдинг.

– Сизнинг истиқболингиз бошимни айлантирибди, кечиргайсиз, – деб йигит олов олдига бориб тавба қилди, расм-русмини бажо келтириб, яна акасининг олдига такаллуфсиз бориб, чап ёнидан жой олди. Зардух билан Самар ижирғаниб қўйди. Муқанна ҳовлиқма укаси туфайли қизариб кетди.

– Биродарларим билан сўрашишни наҳотки унутган бўлсанг, иним?

– Оға, улуғ бек турганда, фуқароси билан сўрашиб бўлурми? Хоннинг ижозати бирла сўрашилур.

– Авваламбор, мен бекликка меҳр қўйиб эмас, элдошларимни интиқомга бошламакдадурмен. Юртимизни озод кўриш учунгина бош бўлдим. Бу сўзларинг кибрдан дарак берур, иним.

– Мен бир дўстим бирла келдим. Саркардаликка арзийдур.

– Саркардалар ўзлари бирлан йигитларини ҳам олиб келадурлар. Бизга саркардалардан кўра оддий жангчилар керакдур. Эртанги жангда садоқатларингизни намоён қилурсизлар деган умиддамен. Бугун дам олинглар. Бизнинг машварат бор, иним, – деб уларни чиқариб юборди. Кейин атрофдагиларга қараб: – Кечиргайсизлар, тангрининг саховати кўп. Қабзам ёшлигидан сал ҳовлиқмароқ эрди. Ўшандай қолибди. Нима демоқчи эдим-а, – деб бир оз сукут сақлаб, – ҳа, ёдимга тушди, эртанги жангга эҳтиёт бўлинглар. Бу кеча ҳам ҳушёр бўлмоқ, соқчиларни кўпайтирмоқ мақсадга мувофиқдир. Мен еттинчи фалакдан ҳам ёрдам сўрармен. Улар илтижомни албат инобат этадилар. Душман бугунги жангдан аламзада бўлди. Номардлар ишини қўллаб, кечаси бизга фириб бериб доғда қолдирипмаслиги учун ҳам еттинчи фалакдаги яқинлардан мадад сўрашга жазм қилдим, аслида бу мен учун тақиқланган бўлса-да.

– Бу урушда енгилаётганларнинг ҳамишаги одати, – деди Зардух. – Ҳар қалай, атрофимизни қўриқлашга ишончли кишиларни қўйиш керак. Еттинчи фалакдагилар тинчини бузишга унчалик ҳам ҳожат йўқ, чамамда. Унинг устига кўпчиликни ҳали ҳам яхши билмайдилар. Яна ваҳмга тушиб қолмасин оломон.

– Унда сиз соқчиликка кимни раво кўурсиз? – деди қўмондон Зардухга қараб.

– Менга қолса бу ишни Самарнинг йигитлари уддалайдур.

– Гапингиз тўғри, аммо Самарнинг йигитлари гоят ҳориган. Жанггоҳнинг оғир жойларида жанг қилди. Яхшиси, янги келган

саркардаларнинг ҳар қайсисидан йигирматадан йигит олиб, Қабзам қўриқласин.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ўртага жимлик чўкди. Жамҳур жимликни бузди.

– Кечиргайсиз, оға. Тўғри, сиз унга жазо сифатида бу ишни юкламоқдасиз, аммо тўғри келмайди. Хўп десангизлар, мени ёки бугунги мерган қиз Нозимани тайинлангизлар.

Ўтирганлар орасида жонланиш пайдо бўлди.

– Бўпти, унда Нозимани тайинлайдурмиз.

Уларнинг суҳбатини яна Абдуллоҳ ибн Амр бузди:

– Маъзур тутгайсизлар, юзга яқин навқар сизни қўришга муштоқ.

– Не сабабдин, қайси қишлоқдин экан?

– Аҳмад Маъдий йигитлари эдик, қочиб келдик, зарур гапимиз бор, дейди.

– Айтинг, сарҳанги кирсин.

– Сўрадим, ҳаммаси оддий навқарлар экан.

– Унда энг кексаси кирсин.

Абдуллоҳ ибн Амр, соч-соқолига оқ тушган, аммо ҳали қадди букилмаган чолни бошлаб кирди. Чол кириб оловга топиндида, қўмондонга юзланди.

– Улуғ Оташ – Қуёшнинг ердаги пири Мўъбади оға Ҳошим ибн Ҳаким, биз будинларнинг гуноҳидан ўтинг. Биз яратганнинг эл-юрт олдидаги гуноҳимизни ювмоқ истагинда келдик. Аҳмад Маъдий қолган-қутган лашкари билан Марв томон отлангусидир.

Ўтирганларнинг чеҳраси очилиб кетди. Кўзларида ғалаба қувончининг ёшлари пайдо бўлди. Ўринларидан туришиб, бир-бирларини қутладилар. Ўртадаги оловга сажда қилдилар.

– Дунёда ягона: истаса меҳр-саховат, омад-бахт, одамлар яшаши учун сахий ҳароратидан бериб турувчи тангри, сенга минг қатла шукрим, бизнинг ҳақлигимизни намоён қилдинг, – дейишиб жойларига ўтирдилар.

Ҳошим ибн Ҳаким ҳаяжонда эди, у бу ғалабанинг эрта-индин бутун воҳага тарқалишига, авом ишончини қозонишига, одамларнинг келиб қўшилишига амин эди.

– Абдуллоҳ ибн Амр оға, Наҳшабни улуғ Оташ – Қуёшимиз бизнинг ихтиёримизга берганини лашкарга етказгайсиз. Бу қувончимизни эрта тонгда шаҳарда ўйин-кулгу бирла нишонла-

шимизни маълум қилгайсиз, – деб чиқариб юборди, сўнг ўтирганларга маслаҳат солди: – Наҳшаб шаҳри бизнинг истиқболимизга ташнадур. Энди шаҳарга ҳоким тайинламоқ лозим эрур, – деб Зардуҳга қаради.

Зардуҳ бесўнақай кафтини тиззасига қўйиб:

– Агар сизларга маъқул тушса... – деб гап бошлаётган эди, Қабзам кириб келди.

– Ростми, Наҳшаб бизга дарвозаларини очибдурми? – сўради у.

– Ҳа, шаҳарликлар бизни очиқ чеҳра билан кутмоқда, – гапини давом эттирди Зардуҳ. – Бу лавозимга Жамҳур жуда лойиқдур.

VII

Наҳшаб Ҳошим ибн Ҳаким лашкарига келиб қўшилаётган одамлар билан гавжум бўлиб кетди. Ҳамма байрам либоси, оқ ҳарир кийимда.

Кўчалар, майдонлар қўшинга тўлиб кетган. Дошқозонларда ҳар хил таомлар... Ҳошим ибн Ҳаким Наҳшаб қўрғонининг энг баланд қуббасига ярмигача ёруғлик тарқатувчи кукун билан тўлғазилган юмалоқ шиша идиш ўрнаттирди. Шом қоронғуси тушиши билан у алангаланиб, гулхандек атрофга ёғду соча бошлади. Бу мўъжизани кўрган оломон, Муқанна қудратига ром бўлиб, унга бўлган эътиқоди янада ортарди. Наҳшабдан ўттиз чақирим йироқдаги йўловчи ҳам бу мўъжизани бемалол кўра оларди. Одамлар, йўловчилар уни Моҳи Наҳшаб¹ деб атай бошладилар. Моҳи Наҳшаб кечалари атрофни ёритиб турарди. Моҳи Наҳшабнинг овозаси оламни тутди. Кўриш истагида узоқ-яқинлардан ҳам одамлар кела бошлади. Аммо Моҳи Наҳшаб сирлигича ғойиб бўлди.

Лашкар сони қирқ мингга бориб қолган. Ҳошим ибн Ҳаким режалар тузиш, юриш тараддуллари билан банд бўлиб, Зардуҳ билан кўп кўришолмасди, аммо ундан маслаҳатсиз иш ҳам кўрмас эди.

Зардуҳ йигитлари билан ҳали ҳам шаҳар чеккасида турарди. У йигитлари билан дарё бўйидаги чакалакзорда ов қилиб юрганда, йигитларининг:

¹ Наҳшаб ойн.

– ...Олдини кесиб чиқ!

– Ўраб олинглар, аббосийлар ҳуфияларини, – деган овозларини эшитди. Овоз келасган томонга Зардуҳ Самар билан от қўйди. Етиб борганда йигитлари олти нафар туркларга ўхшаб кийинган ҳуфияни ушлаб, аллақачон қул-оёғини боғлашган эди.

Зардуҳга Ҳошим ибн Ҳаким билан бирга келган араб сипоҳи Рустамхўжа яқинроқ борди.

– Кечиргайсиз, сардор. Булардан иккисини мен яхши билурмен. Ана у бир-бирига суяниб турган иккиси Марвада хуфиялик қилурди. Абдуллоҳ ибн Амр жанобларига ҳам бир марта панд берган. Ўшандан сўнг бу иккисидин ҳам ҳушёр бўлиб юришимизни, Қуръон оятларига содиқ бўлиб кўринишимизни айтганлар.

– Абдуллоҳ ибн Амрга қандай панд берган? – қизиқсиниб сўради у.

– Бор-йўғи бир марта сархуш бўлиб Марв ҳокимини аския қилганлари учун йигирма дарра жазо олганлар.

– Икки марта ҳоким ҳақида аския айтсалар, нариги дунёга жўнатишарканда-а Жуда яхши, сўроқ қилишдан қутулдик. Олтовини ҳам Абдуллоҳ ибн Амрнинг ихтиёрига топширинлар.

Асирларнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Чунки Абдуллоҳ раҳм қилмасди. Ҳаммаси тўрт букилиб Зардуҳга ёлвориша бошлади:

– Улуғ сардор, қанча сўроғинг бўлса, ўзинг сўроқла. Унга юборма. Ўлдирсанг-да, ўзинг ўлдир. Розилик берсангиз, ҳамма-ни олдида бор гапни айтурмиз.

Зардуҳ қароқчилик қонуниятига кўра сўраса, ҳозир ҳамманинг олдида, черик қонунига биноан сўроқ қилса, бир ўзи ёки яқин одами билан сўроқ қилиши керак эди. Шунда Самар сўз олди:

– Дўстлар, черик қонуни билан сўроқ қилмоқ зарурдир. Бу дегани сизларга ишончсизлик эмас, биродарларим. Уларни Зардуҳнинг ўзи сўроқ қилсин, биз холи турайлик.

Асирлар ва Зардуҳнинг ўзи қолди. Зардуҳ уларга қараб:

– Хўш, не мақсадда бу ерларда юрибсенлар? – деди.

Ҳуфиялар бошлиғи сўз олди:

– Бизнинг вазифамиз сизга аён, қўлга тушмасак, мукофот олурмиз, қўлга тушсак, бир сирни айтиб бошимизни омон сақ-

ламоққа мажбурмиз. Бу ота-боболаримиздан меросдур. Мана қўлга тушдик. Омонлик берсангиз, ҳамма сирни ошкор этурмиз. Йўқса, гўримизга бирга олиб кетурмиз.

– Хўп, сизларга омонлик бердим, ошкор этинг.

– Бизга мана буни, – қўйнидан буклоғлик қоғоз олиб, Зардуҳга узатди. – Йўлбошчингизнинг укаси Қабзамга топширишни буюришган.

– Нечун фақат Қабзамга. Бунда не сир?

– Биз номада нима ёзилгонидин беҳабармиз-у, аммо Қабзам бизнинг динимизни қабул қилгонидин хабаримиз бор.

– Ёраб, нечун мен бу сиёсат майдониға қоришиб қолдим. Номани ўқи-чи, нималар битилган эркан?

Зардуҳ қўлидаги хатни унга тутқазди.

– Ўқи.

Хуфиялар каттаси таъзим қилиб, хатни бидирлаб ўқий бошлади:

«...Қабзам, сизни бизнинг олий машварат Наҳшаб шахрига хонлик қилишга рози бўлди. Энди қолгон иш ўзингизга боғлиқ. Кофирларнинг кунни битиши аниқ. Эрта-индин халифани олам қўшин юборади. Шунга қадар сиз ҳам курашиб турмогингиз керакдур. Илоҳим, сизга худойи таоло кўмак берсин».

– Йўқ, ишонмайдурмен, ўзларинг тўқиб чиқаргансенлар оғанилар ўртасига нифоқ солмоқ ниятинда.

– Унинг ўзи учрашув жойи белгилаган. Қуръон бирлан қасам ичурмен, – деди хуфия бошлиғи.

– Қасерга учрашувга келмоғи лозим эрди.

– Худди шу чакалакзорга келмоғи керак эди. Якка тол олда...

– Келмади-ку.

– У ҳам анойи эмасдур, бизни қўлга тушганимиздан хабар топган бўлса ҳам ажабмас, унинг ёнида кўз-қулоқ бўлиб юрувчи Сарҳамадек эҳтиёткор одам бор, олисдан ҳид биладур.

– Нима, иккаласи бирми?

– Ҳа. Жаброил бекорга Қабзамга Сарҳамани қўшиб жўнатмагандир. Сарҳама ўқ-ёй отишда тенгсиз. У дини исломга жонини тикадирган Бониёслик¹лардандур. Шунинг учун ҳам ўта

¹ Б о н и ё с – Иордан дарёси бўйидаги шаҳар.

махфий ишлар унга ишониб топширилур. Отаси ҳам халифаликнинг ишончли саркардаларидан бири бўлиб ўтган.

– Бу мушкулотни нима қилмоқ керак. Бу гап тарқагудек бўлса, бош кўтарган элнинг Муқаннага бўлган ишончи сўнади. Тилсимотлару «тангрининг ердаги одами» деган шов-шувлар, унга бўлган эл-юртнинг эътиқоди саробга айланади. Йўқ, буларни ўзимизда ҳозирча сақлаб турмоқ лозим кўринадур. Тилни тишлашдан ўзга чора йўқ.

VIII

Марв – Наҳшаб йўли устида чорвадор Толлимаржон қишлоғи. Одамлари камгап. Жуссалари пишиқ, бақувват. Яхши ниятли кишига уйларининг тўрини беради. Ривоятларга қараганда, бу ер саҳродаги энг гўзал жой бўлган. Қум кўчишлар, гармселлар қизил тупроқли бу ерни четлаб ўтаркан. Ёзда олақарғалар ташлаб кетган тарвуз уруғи униб, тарвуззор бўлган. Йўлдан чанқаб келган йўловчи чанқоғини босиб ўтиб кетар экан. Кунлардан бир кун турк хоқонларидан бировининг ўғли бўлмиш Толли одамларнинг меҳр-шафқатсизлигидан, тилсғламачилигидан безор бўлиб, уйдан, мол-мулкидан бешиб, ҳатто тахт ме-росхўрлигига ҳам қўл силтаб, саҳрога тарки дунё қилибди. Ўлар ҳолатда саҳро ўртасидаги бир парча яшил тўшакдек ерга келиб, ҳолсизликдан бир тарвузнинг устига йиқилибди. Тарвуз ёрилиб хушбўй ҳидли қизғиш сув сизиб чиқибди. Қовжираган лабларига тегиб, унга жон киргизибди. Уни ёриб еб, тетикланиб кетган йигит саксовул шох-шаббаларидан чайла қуриб яшай бошлабди. Кунлар тобора исиб, тарвуз танобчалари қурий бошлабди. Фақатгина янтоқлар салқинида ўсаётганларигина қолибди. Буни кўриб Толли тарвуз уруғларини янтоқ биқинига эка бошлабди. Буни кўрган тангри унинг олдига ўз элчисини туширибди.

– Ҳой инсон, не сабабдин танҳоликни ихтиёр қилдинг? Сенга берилган мол-дунё каммиди? Бунга сени нима мажбур этди?

– Одамлардаги оқибатсизлик, шафқатсизлик, бир-бирини алдашлик, тилсғламалик, – дебди Толли.

– Худодан нима тилагинг бор?

– Тангридин бирдан-бир тилагим ўша нарсалардин йироқ бўлиш.

– Яна? – деди элчи, – худодан уч нарса сўралади, эй инсон.

– Унда эрмак учун уч-тўртта қўй ва сув...

– Сўзлашмасдан юравериб, сўзлашувни унутиб юборасан-ку. Унда қўйдан фарқинг қолмагай.

– Эй, оллоҳнинг элчиси, қизиқ экансан-ку, бир-бирининг қонини ичишга шай турган одамлар билан ваҳший ҳайвоннинг ҳеч қандай фарқи йўқ-ку. Ундан кўра қўйларга қўшилиб, бағри дилимни эзадиган гапларни тушунмай яшаганим яхши эмасми. Ҳалиям қулоғим остида жаранглаётган йиғи-сиғилар, бақирӣқ-чақирӣқлар, кўз ўнгимда қиличлардан узилган бошлар, қотиб қолган инсон қонлари – ҳаммаси инсоннинг иши-ку булар. Булардан беҳуд бўлиб юргандин кўра, озод юрганга не етсин.

Тангрининг элчиси кўздан ғойиб бўлибди. Сал ўтмай ёнида бир булоқча шилдираб кўз очибди. Бир оздан сўнг оппоқ ҳарир қўйлак кийган, таёқ тутган бир қиз кичик сурувни ўтлатиб юрганиш. Толли унинг олдига бориб:

– Салом, сен кимсан, нега келдинг, мен тангридан сени сўрамагандим-ку, – дебди.

– Салом, меҳрли Толли. Мен Маржонмен, худодан сени сўраб юргандим.

Шу-шу бу жой Толли – Маржон деб аталармиш...

Толли – Маржоннинг атрофида сон-саноқсиз чодирлар тикилган. Кун исиб, ернинг намини аёвсиз буғлатиб турибди. Қўшин ўзини чодирларга, отларнинг соясига олган. Жаброилнинг чодир олдида турган соқчилари ўзларини қўярга жой топполмайдди. Ичкарида қат-қат гул пахтали кўрпачада, ёстиққа ёнбошлаган Жаброил, унинг ўнг ва сўл ёнида мулозимлари. Унга яқинроқ ўтирган Аҳмад Маъдийнинг ҳорикқан, иссиқ элитган қисик кўзлари пойгакда ўтирган Қабзамга тикилган. Аҳмад Маъдий деди:

– Сенинг қилган хизматингга халифаи жаҳон ўзинг танлаган юртнинг хоқонлигига ёрлиқ бермоқларини билдирибдилар. Халифаи жаҳон жаноби олийларининг бу эҳтиромлари учун сиз янада кўпроқ ишлар қилмоғингиз лозимдур.

– Мен онг ичиб айтадурменки, – деди бунга жавобан Қабзам, – халифаи жаҳоннинг бу саховатлари учун ҳар қандай фармони олийни адо этурмен. Адашган оғам Ҳакимни, иним Жумҳурни банди қилиб Бағдодга жўнатурмен.

– Баракалло, офарин, эр йигитнинг, қолаверса, худонинг хоҳишини бажарган бўлурсен, – деб Жаброил ўрнидан туриб сандиқни очди-да, бир ҳамён тиллони унинг олдига ташлади. – Аямасдан харжла, йигитларнинг кўнглини совутма. Атрофингда содиқ йигитларни кўпайтир.

– Агар Зардух деган қароқчини бир ёқлик қилсам, қолғон ишлар осон кечгай. Сизлардан борғон хат унинг қулига тушмиш. Асирларни-ку кўрғонга топширди. Уларга ўзим кўз-қулоқ. Аммо хатнинг ошкор бўлмоғидин ҳадикдамен.

– Ҳадик ема, бўтам, сенга оллоҳнинг ўзи мадакор бўлгай.

– Нима қилмоққа бошим қотиб, ов баҳонасида, сиз олий зотдан мадад сўраб келгандим, мен билан бирга келган одамлар ишонарлидур, – деди суворийларга тез-тез қараётган Аҳмад Маъдийнинг ҳадигини сезиб. – Буларни Сарҳама билан иккимиз топганмиз.

– Унда жуда соз, – деди Жаброил. – Маъдий жанобларининг йигитларидан бир қисмини сизга қўшиб жўнатурмиз. Сизга ҳамкор бўлгай. Қароқчи Зардухга келсак, бир режамиз бордур.

– Қандай режа экан? – тоқатсизланиб сўради Қабзам.

– Бу юмушни адо этсангиз, йўлингиздаги ғовдин фориғ ўлгайсиз. – Қабзамнинг тоқати тоқ бўлиб. Жаброилнинг оғзига тикилиб қолган. Жаброил бўлса шопмасдан айрон симириб, сўзларди: – Сен бундай қилурсан, ярим тунда сайисхонадаги отларни Зардухнинг тоғдаги маконига яқин ҳайдаб бориб, орқага қайтадиган йўлга итларни бойлаб қайтарсизлар. Келиб Ҳакимга сайисхонадаги отларни Зардух йигитлари билан олиб кетганини, одамларнинг кўрганини, Зардухнинг бизлар билан алоқа боғлаётганини айтурсан. Хатга келганда унда имзомиз битилмаган. Ундан бежавотир бўлгайдурсен.

Қабзамнинг тунд чехраси ёришиб, чопшгоҳ намозини бирга ўқиб, Наҳшаб томон йўл олди.

IX

Наҳшаб кўрғони бошига кўтариб шовқин қилаётган халойиқ билан тирбанд.

– Бу фитнадур. Зардух ва унинг шериклари пок. Пок. Пок... – деб қичқиришарди.

– Отларни уларнинг қароргоҳидан топиб келибдурлар. Қароқчини деб бунча жон-жаҳд билан бақирмасаларинг, – дерди Қабзамнинг одамлари.

– Кўзларинг билан кўрмасдан гапирмаларинг ёки кўрдингларму?

– Ҳайдаб келишганини кўрдик-ку. Сенлар ўша қароқчиларингга шерикка ўхшайсенлар.

– Ҳай, оғзингга қараб гапир, оға, қиличим қонсираб турибди-я.

Оломоннинг алаңаланаётган ғзабини кўрган бош қўмондон ўрнидан туриб қўлларини кўтарди. Ғала-ғовур тиниб, унинг ниқобли юзига тикилишди.

– Эй менинг элдошларим, азиз дўстларим, ота-боболаримиздан мерос тупроғимиз озодлиги учун отланган сингиллар, опалар, қулоқ солгайсизлар! – оломон тинчланди. У сўзида давом этди. – Менинг ҳам ишонгим келмайдур, аммо начора. Отлар Зардуҳнинг қароргоҳидин топилди. У менинг ҳам дўстимдур. Дашти файзиободликлар, мен ҳам уни сизчалик яхши кўрурмен, лекин у сизу бизнинг отларимизни ўғирлаб яширди-ку.

– Эй улуғ сардор, Зардуҳни яхши билурмиз. Ул эл-юртга хиёнат қилмайдур. Қолаверса, сизнинг шу мартабангизда ҳам у ва унинг йигитларининг улуши бордир.

Лаблари пирпираб, ғзабдан ўзини аранг тийиб турган бир чол Муқаннага яқинроқ борди. Босиқлик билан:

– Ғалабангнинг ярмини унинг йигитлари қўлга киритди. Нечун бунга ишонмай, иғволарга ишонурсен. Уларни ҳозироқ озод қилурсен деб ўйлаймиз. Йўқса, дашти файзиободликлар мардларининг майдонга чиқмасликдан бошқа иложи қолмайдур.

Оломоннинг бақирӣқ-чақирӣқлари майдонни тутди.

– Биз Зардуҳ ва унинг йигитлари учун ҳар қандай жангга тайёрмиз...

– Мард Гулойин, бошла. Яланғоч қиличларимиз фитнакорлар қонига ташнадур.

Қуёш нурида ялтираган тиглар ҳавода ўйнай бошлади. Ҳаким ўзаро қон тўкилишидан чўчиб, жон-жаҳди билан ҳайқирди:

– Тўхтанглар! Тупроқ озодлиги учун қўлига қурол олганлар, тўхтанглар! – Халойиқ бир оз жимиб унга қулоқ тутди. – Зардуҳ ва унинг йигитлари бандилиқдан бўшатилгай. Фақат халқига ва ўз озодлиги, урф-одати, элатимизнинг бирлиги ва

тили учун бош кўтарганларга халақит бермасликка онт ичиш шарти билан, – деб ёнидаги қўрчибошига юзланди. – Зардух ва йигитларини бўшатинг, унга шуни айтингким, халойиқ қошида онт ичсин, агар ўғрилиқда қўли бўлмаса, келадур, гуноҳи бўлса, келмайдур, – деди баланд овоз билан.

Қўрчибошини Жамхур тўхтатди. Оғаси бош қўмондонга қараб:

– Мени кечиргайсиз, оға, ундек марднинг олдига соқчибоши юбориб ҳақорат қилмоқ, менимча, яхши эмасдур. Агар рухсат берсангиз, номингиздан оғам Қабзам билан бориб, узр сўраб, айб биздан ўтганини билдириб, ярашмоқ мақсадга яқинроқдур.

Бир четда ҳўмрайиб турган Қабзам укасига истеҳзоли кулди:

– Нечун бундоқ олижаноб ўй келиб қолди бошингга, азиз жигаргўшам?

Жамхур катта акасининг ҳам худди шу савол назари билан боқиб турганини кўриб:

– Оға, эл бу ишни фитна демакдадур. Элдошларимиз бирор нарсани сезмасдан бир гап чиқармасдурлар. Унинг устига майдондаги кўпгина одамлар ҳам Зардух томонида туришибдур, – деди.

– Сўзларингда маъно серобдур. Сен айтганча, менинг номимдин узр сўраб, уларни озод этинглар.

Бош қўмондон ва унинг ёнидаги саркардалар ўринларидан туриб, Зардух ва йигитлари қамалган қўрғон томон йўл олишди. Дарғазаб халойиқнинг кўнглини Жамхурнинг сўзлари бир оз юмшатган эди. Сув билан тўла айланма хандақ ёнида оломон тўхтади. Жамхур отдан тушиб қалъанинг мустаҳкам дарвозасини очди. Ичкаридан ҳали қурулсизлантирилмаган Зардух ва йигитларнинг ҳорғин чеҳралари кўринди. Жамхур югуриб бориб Зардухни қучди.

– Оғам қатори оғамсен, бизни кечир, – деди Жамхур.

– Сени қайси гуноҳинг учун кечирай, иним? Бу ичимизга оралатган қаллобнинг ишидур, – деб жавоб қилди Зардух.

Шу тобда келиб қолган қўмондон:

– Дўстлик удумимизга хиёнат қилғонга ўхшаймен, бу хатолиғни кечирарсен, деб билгаймен, – деди.

– Сен хатоға йўл қўймадинг. Бу ҳушёрлиғинг яхшидур. Аммо ҳушёр бўлгаймен, деб бундай хатоларга кўп дучор бўлмағил.

– Бундай гуноҳлар бўлмаслиги учун сен биз билан бирга бўлсанг, бизни ташлаб кетмасанг.

– Иложим йўқ. Ижозатинг бирла тагин қароргоҳимга қайтурмен, – шу пайт от устида бир-бири билан пичирлашиб турган Қабзам ва Сарҳамага кўзи тушди.

– Биламен, фитнакорлар сен билан ёнма-ён, ҳамтовоқдур. Уларни қийма-қийма қилмоқ учун далил-исбот керак. Ҳа, сенга жуда оғир. Начора... Шуни билким, мен хоин эмасмен, садоқатлимен, шул боисдан синглим Гулойин черигингда қолгай. Хайр. – Зардух отига шахд билан миниб кетма-кет қамчи босди. Унинг ортидан Самар, Қалдирғоч ва бошқа йигит-қизлар ҳам от қўйди.

Жамхур акасининг олдига ҳорғин бўйин эгиб келди.

– Ака, уни қайтариш керак эди.

– Энди иложи йўқ. Уларнинг ортидан бор. Дашти Файзиобод қишлоқларига ўзлари эга бўлсин. Ҳар қалай сенга яқин тургани маъқулдир. Менинг номимдан ҳам узр сўра, ялиниб-ёлвор, уни Дашти Файзиободда қолдиришга кўндир. Сени Наҳшаб ҳокимлигига ҳам улар кўрсатишган. Сени яхши кўришадур. От қўй орқаларидан, иним, от қўй. Уларга мен ҳам ишонаман, улар Ватаннинг, юртнинг асл ботирлари. Тезроқ отингга мин, уларга ет, мендин ўтди. Уларни кўндирсанг, мен Наҳшабдин, сендин хавотирда бўлмагаймен.

Х

Тонг. Оппоқ тонг ёришмоқда, қишлоқ кўчалари тинч. Дашти Файзиобод қишлоғи атрофининг ҳар қақиримида уюлган тупроқ тепаликлари бор. Қишлоқнинг ўртасида ҳам шундай тепаликлардан бири жойлашган: тепасида унча катта бўлмаган гулханлар ловуллаб, атрофида икки-уч одам уймалашиб юрибди. Олдиларида катта ўтин ғарами. Тепаликларнинг сал яспанроқ жойларида қўрчиларнинг отлари қорайиб кўринади.

Тонгнинг ҳузурбахш ҳавоси. Атрофдан хўрозларнинг тонг отишидан дарак берувчи овози эшитилмоқда.

Зардухнинг Файзиобод ариғи лабидаги ҳовлиси одамлар билан гавжум. Йигитларнинг бир қисми Самар билан тоғдаги қароргоҳларига Зардухнинг розилиги билан кетишган, қолган қисми қишлоқ йигитлари билан қўшилиб, посбонлик қилгани

тепаликларга тарқалишган. Ўн-ўн беш йигит меҳмонларни кутиш-кузатиш билан овора. Катта-катта дошқозонларда шўрва, палов тайёрланган. Қалдирғоч билан Юлдуз ҳарбий анжомларини ечиб, оқ ҳарир либос ичида гул-гул очилиб келаётган қиз-жувонларни кутиб олишмоқда. Бу ўйин-кулгулар кечаги ғалаба шарафи эди.

Қуролли сипоҳлар уч юз асирни Зардуҳ ҳовлисига яқин кенгликка олиб келишди. Уларнинг баъзилари кекса, баъзилари ёш, лекин ҳаммалари ўлим кутаётгани билиниб турибди. Бир пайтлар кулги аримаган чеҳралари айни вақтда тунд. Кўзлари олазарак, шафқат кутади: нажот излайди... Асирларни кенгликка қатор қилиб сафлашди. Ҳамма йиғилганлар майдонга томошага келишди. Камончи йигит-қизлар асирларни нишонга олиб, Пири Муғон ва Зардуҳнинг фатвоси ва буйруғини кутишмоқда. Зардуҳ ҳамда Пири Муғон ҳам етиб келишди. Уларнинг етиб келишини кутиб тургандек, оппоқ сочлари тўзғиган, қадди букилиб, ҳасса таянган Зардуҳнинг аммаси ўртага чиқди. Сардор аммасини ўртага чиқиб, камончилар қаршисига туриб олганини кўрди-ю, отдан тушиб кампирнинг олдига борди.

– Амма, нечун кўкрагингизни камон ўқларига тутиб турибсиз? Бонси недур?

– Уларни ўлдирма, қўйиб юбор.

– Сўзларингиз ажабтовур. Тушунмай қолдим, ахир сизнинг беш фарзандингизни, яъни менинг тоғаларимни ўлдирган, қишлоқларимизни ёндирган, кексалару ёшларни аямасдан чопган шулар-ку.

– Ҳа, шулар. Офат келтирган шулар. Аммо уларга сенинг шафқат қилмоғингни ўтинадурмен, болам.

– Булар бизга шафқат қилган эмасдилар-ку, амма.

– Сен ҳам боламсен, аммангни оппоқ сочи ҳурмати, қўйиб юбор уларни. Беш боланинг доғида қоврилиб юрган аммангдан сўра айрилув балосини. Кўриб турибсан: белларим букилди, сочларим оқарди, йиғлайвериб кўзларимда ёш қолмади. Дунёда ҳеч бир онани айрилиқ балоси билан қийнамасин. Бир болани туғиб, ўстириб, кейин ундан айрилиб, уни кута-кута умрини ўтказётган аёллардан сўра? Кўз очиб юмгунча уларни арзимаган қилич ва камон ўқи нобуд қилур, аммо уларнинг йўлларига кўз тикиб турган оналарини бир умрга азоблайдурсен. Уларнинг гуноҳи оналикми ё оталик. Уларни қўйиб юбор, юртларига қайтсин. Шундай танги бир эл бор экан, уларга қилич кўтариб, минг бир пушаймон бўлдик, деб элдошларига айтсин. Сенларни она-

лари бир умрга раҳматлаб ўтсин. Қўйиб юбор, болагинам, кутаётган оналарининг қучоғига қайтишсин. Тўғри, сизларнинг қалбларинг жароҳатли, булар жароҳатлаган. Уларни ғалабалар билан унутурсиз. Бунинг учун ҳали кўп жанглар қилурсизлар.

Зардух ва майдонга йиғилган халойиқ миқ этмасдан қулоқ солиб туришар, гўё унинг сўзларидан соҳрлангандек қотиб қолишган. Она сўзида давом этди:

– Бу жанггоҳларда яна кимлардир умрини хазон қиладир. Ўртоқлари ёниб кул бўлаётган жасадлар ёнида кўз ёши ҳам тўкишар, бир-икки кун хотирлашар ҳам. Кейин ойда, сўнг йилда бир эслашар, аммо оналар ҳар куни эслаб, кўз ёшлари тугагунча, умрлари охиригача эслаб, йиғлаб ўтарлар. Сен қўйиб юборсанг, ютурсен. Улар қўлига қайта қурол олмагай. Қўйиб юбор, оналарнинг кўз ёшларига раҳм айла, болагинам. Ўлдирсанг, ўлдириб юбораверасан. Қўйиб юборсанг, босқинчи номи билан элларни талаётганларни ўйга соласен, қалбларини тирнайсен, улар ҳам ахир тушунислар, — она шу сўзларни айтди-да, инқиллаб даврдан чиқиб кетди. Зардух Пири Муғонга, «нима маслаҳат берурсиз», дегандек қаради.

Пири Муғон ўйланиб туриб:

– Кампир ҳақ кўринур, — деди.

Зардух ўзига қараб турган навкарларга қараб:

– Қўлларини бўшатиб, қоринларини тўйгазиб қўйиб юборинглар. Уларга умр ато этдик. Яна қилич ўқталиб келгудек бўлсалар, ўзларидан кўришсин...

XI

Сом-санам¹ тоғи. Бу жойлар Кеш² шаҳридан отда бир кунлик йўл. Ташқи ва ички кўрғоннинг атрофи бир оз яланглик, сўнг яна баланд тоғ тизмалари... Атроф дарахтзор. Арчалар қишин-ёзин ям-яшил либосини счмайди. Олма, бодом, ўрик ва узумзорларнинг ниҳояси йўқ. Оқдарё кўрғоннинг биқинидан ўтади. Унга қўшилиб оқишга иштиёқманд булоқлар ҳисобсиз. Ривоят қиладиларким, Санам тоғидаги булоқлар сувида ювиниб таътил қилган кишига пари учармиш. Унга дуч келган киши

¹ Халқ афсоналаридаги гўзал парилар макони.

² Шаҳрисабз шаҳри.

сўнг ҳеч ўлмас эмиш. Ёзнинг саратонида ҳам бу жойларда баҳор нафаси уфуриб, қушлар сайраб, гуллар очилиб жаннатдай бўлиб туради. Кеш билан Ҳисор оралиғидаги йўлдан бош қўмондон – Мўъбадни зиёрат қилмоқ учун келаётган одамларнинг сон-саногии йўқ. Ҳар чақиримда дўппайиб турган қоялар устида ўтин гарами ва отлиқ кўрчилар. Бу кўрчилар ўз вақтида алоқачи родини ҳам ўташади... Ҳисор атрофида ҳад-ҳудудсиз чодирлар, чайла уйлар қурилган. Ҳар жойда кичик-кичик оташхоналар. Дошқозонларда ҳар хил таомлар биқиллаб қайнаб турибди. Харсангтошлардан қилинган устахонада темирчиларнинг қўллари-қўлларига тегмай қилич-қалқон, совутлар тайёрлашмоқда. Ташқи кўрғонга яқин жойда қизлар лашкари айтишув қилиб ўтиришибди. Қизларнинг илтифоти билан Гулоийн уларга бош. Сардорларнинг ҳаммаси ҳозир ички кўрғонда машварат учун тўпланишган. Муқанна кўрғоннинг тўридаги қора парда орқасида чордана қуриб ўтирарди. Ҳамма тўпланиб бўлгач, йиғин очилди.

– Элимизнинг улуғ, ботир сардорлари, хабарингиз бўлғайким, бизнинг содиқ иттифоқчи дўстимиз Наршах¹ қишлоғининг мард оқсоқоли бўлмиш Боғий қизи Заргулжонни мардлар жангида енголмайин, ҳийла билан уни ўлдирибдилар. У қотил босқинчи халифа Маҳдий салтанатида бешафқатлиги билан обрў орттирган Жаброил ибн Яҳёдир. У дўстимизнинг хоини, ундан Заргулжон ва лашкарининг хунини олмоғимиз ҳам фарз, ҳам қарздор. Черик йиғинига йиғишдан мақсад ҳам сизнинг фикрингизни англамоқликдур.

Боши кичик, юзлари чўзиқ, елкаси кенг, қоп-қора соқоли ўзига муносиб Кулартегин² ўрнидан турди.

– Улуғ сардор ва пири Мўъбадимиз, нурафшон ҳирадингиз³ ҳамisha нур сочиб туришини улуғ оловларимизга абадият қилиб, ер юзини офатлардин соқит қилиб тургон тангридин сизга умр тилаб, шуни маълум қилурменким, менинг сувори йигитларим ул жаллодга қарши жанг қилгани борурлар.

Сўнг Гулоийн ижозат сўраб сўз олди.

– Мен ул ботир аёл Заргулжонни кўрмаганмен. Аммо унинг жанггоҳдаги таърифини эшитиб, меҳрим ошиб, ғойибона уни ту-

¹ Бухородаги қишлоқнинг номи.

² Туркийлардан лашкар йиғиб Муқаннага қўшилган саркарда.

³ Аҳл.

ғишганим, деб юрурдим. Ижозат этсангиз, улуғ сардор, менинг жангчи қизларим ҳозироқ туғишганим хуни, унинг лашкарининг хуни учун Наршах қишлоғига жўнардик.

Парда ортидан сардорнинг юмшоқ овози янгради.

– Гулойин! Сизнинг лашкарингиз ташқи қўрғон қўриқчиларидур, буни унутмангиз. Кулартегин, сиз Гирдак Наҳшабга Заргулжон ва бегуноҳ нобуд бўлганлар хуни учун йўлга отланинглар. Толлимаржонда босқинчилар катта қўшинни Наҳшабни олишда Аҳмад Маъдийга қўмаклашмоқ учун қолдириб кетгани ҳам бугун аён бўлди. Боягина чопар келган эди... Зардух йигитлари билан қаёққадир овга кетган эмиш. Уни топа олишмабди. Наҳшаб хавф остида. Сарҳама билан Нозима, сизлар ҳам жангчиларингиз бирлан Наҳшабга ясов тортингиз. Вазият оғир, эҳтиёт бўлинглар. Қуёш ёр бўлғай, иниларим. – Ҳошим ибн Ҳаким ўттиздан ошган бўлса-да, катта-кичик ҳаммани «иниларим» деб атар, улар ҳам бу сўзга кўникиб кетишган эди. Сардорлар бирин-кетин машваратдан чиқдилар.

XII

Зардух тонг отарда беҳисоб ўлжа билан қишлоғига кириб келди. Қишлоқ уйғоқ, қайсидир уй ҳали алангаланиб ёнади, қайсидир уйнинг қолган-қутганлари тутади. Тирик қолганларнинг фиғони еру кўкни ларзага солади. Кўчаларда сонсиз жасадлар. Оташхонадан асар ҳам қолмаган, ёниб кул бўлган, пахса деворлар текислаб юборилган. Қишлоқ четида мункайиб, ҳассасига суянганча йиғлаб турган чолнинг ёнига келиб отдан сакраб тушди.

– Отахон, не бўлди? Нечук бунчалик беҳисоб дорлар, эгасиз ётган жасадлар...

Чол кўз ёшларини яктаги этагига артиб:

– Жаллод Аҳмад Маъдий Наҳшабни олиб, асирларни қишлоққа келтириб осди, бош кўтарганларни аёвсиз чопди, – деб яна ҳўнграб йиғлаб юборди. – Одам боласи ҳам шунчалик ваҳший бўладими, эй Тангри. Наҳотки унга умр бериб, меҳр-шафқат беришни унутган бўлсанг, қайдасан, жавоб бер. Беш кунлик берган умрингни тинч ўтказдиришга наҳотки қодир эмассан, эй Тангри.

Зардух отига миниб, уйи томон шошилди. Уйи ёниб кул бўлган, деворларигина сўппайиб турарди. Атрофда дор, дарахтларнинг ҳар бир шохи дорга айланиб, худбин бир манзара кашф

этган эди. Яқин ўртада тирик жон кўринмайди. Ёнгинасида қаққайиб турган дорга қаради. Жамҳур бутун бадани тилинган, унинг фақат очиқ қолган аламзада кўзлари, асабий мушт бўлиб тугилган қўли, соғ қолган бодом қовоғидан таниди. Сал нарида узун сочларини тонг шабадаси эркалаётган Қалдирғочнинг жонсиз жасади тебраниб турарди, унинг ёнидаги дорларда Зардуҳнинг ота-онаси, қавмлари ва йигитларининг жасадлари осилиб турарди. Зардуҳнинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди, аммо йиғлолмади. Йигитлари билан отлардан тушиб, қолган-қутган ўтинлардан тўплашиб, дорлардаги, ердаги жонсиз жасадларни ўтин устига келтириб бўлишгач, ўт қўйиб юборишди. Аммаси айтгандек, ёниб кул бўлган ёру биродарлари қаршисида соатлаб сукут сақлашди.

Интиқом учун, хун олмоқ учун отларига асабий минншди. Шу пайт ёш бир ёғий сипоҳи от чоптириб келиб, саҳраб тушди-да, Зардуҳга таъзим бажо келтирди:

– Оқибатли сардор, мен сиз умр ато қилган одамман. Сардоримиз сизни яқинлашиб келаётган хатардан огоҳ қилгали юборди. Аҳмад Маъдийнинг қишлоқда қолдирган ҳуфиялари сизни қишлоқда эканингиздан хабар беришибди. Тезроқ кетаркансиз.

– Сенга раҳмат. Сардорингга ҳам. Аммо биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, уларни жанг билан кутиб, қавмларимизнинг хунига хун олиш истагида қалбимиз ёнур.

– Ахир сизнинг лашкарингиз бор-йўғи икки юзтача. Аҳмад Маъдий минг нафар суворини отлантирган эмиш. Вақт ғаниматида Санамдаги қароргоҳга кетинг. Маъдий эрта-индин Наҳшаб атрофидаги қишлоқларга ҳам юриш қилиб, қўзғолончиларга қўшилиб кетганларнинг бола-чақасию яқинларининг ҳаммасини дорга осмоқчи, ундан кўра тезроқ мадад кучи олиб келиб, уларни дор азобидан қутқаринг, оға.

– Майли, сиз бораверинг. Бу ишларни ўзимиз ўйлаб кўриб, бир чорасини топурумиз.

Суворини жўнатиб юбориб Самарга юзланди.

– Қандай тадбир кўрсак экан, а? Бошим қотди-ку, дўстим.

– Қовчин, Сарой, Бўритепа, Чармгар қишлоқларига одам юбориб, Маъдийнинг ниятини билдириб, уларни жангга чорламоқ лозимга ўхшайдур.

– Гапингиз тўғри, зудлик билан чопар юборинг. Улар етиб келгунча биз душман билан яккама-якка жанг қилиб турурумиз.

– Улуғ сардор, пири Мўъбадимиз қароргоҳига-чи?

– Уларга Жамхурнинг омон қолган йигитлари бу машъум воқеани етказган бўлса ажаб эмас, етказмагон бўлса ҳам майли. Чопар борган қишлоқлардан келишса бўлгани, азиз дўстим.

Самар чопарларга номалар битиб жўнатиб бўлгач, Зардух йигитлари билан Нуқравом биқинидаги ялангликка қараб жўнади. Қизил қонга бўялган байроқни қўшин бошида бир отлиқ кўтариб борарди. Ялангликка боришиб чодирларни қўндириш аётганда шаҳардан мўри малаҳдек чиқиб келаётган душманга тикилиб қолган жангчиларга қаради. Уларда ўзгариш сезмагач, қалби енгил тортиб:

– Қарчиғай йигитларим, ваҳимага тушмаяпсизларми? Мабо-до юракларингизга ваҳм тушса, ҳали фурсат бор, айтинглار. Яъни бошимга Тоғшода¹ онасининг кунини солманглар.

– Шул пайтгача номардлик қилмаганмиз, ундай бевафоликни фақат қаҳру ғазаб билан эслайдурмиз, сардор, – деди Самар қопқора соқолини бармоқлари билан тараб. – Бошимга бир фикр келди. Рухсат этсангиз, айтардим.

– Айтинг, Самар.

– Ҳозир улар қамишзорга киришади. Ҳаммаси киришгач, атрофидан ёндириб юборсак, бир йўла осонгина енгган бўлурдик.

– Бу номарднинг иши эмасмикин?

– Босқинчилар неча марталаб фирибгарлик қилиб, голиб келмоқдалар. Уларнинг иши номардлик бўлмаяптими?

– Улар ўз номи билан босқинчи. Биз юртимиз тинчлигини ўйлаб ўзга юртларга кўз олайтирмай келганмиз. Босқинчининг умри ҳеч қачон узоқ бўлмаган. Биз улар билан мардлик урушини қилурмиз.

Маъдий бошлиқ лашкар қамишзордан ўтиб, саф тортди. Халифа сардорлари Маъдий олдида озроқ фурсат ниманидир маслаҳатлашди-ю, тарқалишиб, Зардухнинг жангчилари турган жойни ўраб кела бошлади. Зардухнинг яккама-якка ботирлар жангига чақиришига қулоқ ҳам солмасдан қуюндек ўраб келишарди. Буни кўрган Зардух жангчиларни олти тўдага бўлиб, олти жойда жанг қилишга фармон берди. Наршаҳ қишлоғининг ҳокимаси бўлган аёл айтганидек, Зардух ва унинг йигитлари

¹ Бухоро ҳокимасини сардор ва жангчилар жанггоҳда танҳо қолдириб кетишган.

менинг ёнимда бўлганида босқинчиларни халифанинг саройигача қувиб бориб, қурол ушлаганига минг бор пушаймон едирардим, деганича бор эди. Зардух Аббосийларнинг таланган ўлжаларини халифага олиб кетаётган карвони билан яккама-якка жанг қилиб, йигирма ботирни жаҳаннамга бир ўзи жўнатган. Қолганлари яккама-якка жанг қилишдан қўрқиб, кўплигига ишониб жангга кирганда Зардухнинг эллик нафар йигити уч юз душман жангчисини мағлубиятга учратгани халифагача бориб етган эди. Ҳозир ҳам ўзларидан ўн баробар кўп душман ичига қилич яланғочлаб от солди. Улар душман ичига киришлари биланоқ доира ясаб жанг бошлашди. Маъдий суворилари Зардух йигитларини тумтарақай қочади, деб ўйлашди. Аммо уларнинг от қўйиб, жангга кирганини кўрган душман анча шошиб қолди. Қон ялаб ўрганган қиличлар бош танламас, ёшу қари ҳаммасига баробар эди. Жанг борган сайин авжига чиқар, бақириб-чақириб жон бераётган жангчиларнинг отдан йиқилиб тушиши ачинарли эди. Зардух йигитлари отда бир қўлда қилич, бирида найза билан урушишга моҳир эди. Улар жангларда қалқон ушламайдилар. Найза билан қиличлар беҳато ғарчиллаб, душман кўксига қадалар, найзадан қочганлар билан қиличи ҳисоблашарди. Зардух бошлиқ тўдани бир пайтлар ҳаёт ато қилган Аббосийлар ўраб олди. Улар Зардухни олиб чиқиб кетипга уринардилар.

Уч юз нафар аббосийлар навкари уларга яқин жойларда бўлишар, имкон борица билдирмасдан Зардух йигитларини қутқаришга ҳаракат қилардилар. Жангчилар чарчаган бўлса-да, жанг давом этарди. Зардух йигитлари ҳам, ёв ҳам сийраклашиб қолган. Шу пайт унча йироқ бўлмаган масофадан қийқириқ-бақир, отлар туёғининг дупури эпитилиб қолди. Душманни ваҳима босиб, қочишга тутинишди. Зардух пешонасидан қуйилиб келаётган томчиларни кафти билан сидириб ташлаб, от қўйиб, қилич яланғочлаб келаётган Нозимани, ёрдамга етиб келган қишлоқ йигит-қизларини кўрди. Зардухдан омонлик олган араб сардор ва жангчилари қиличларини қинига солиб, индамай туришарди. Нозима Зардух қаршисига келиб отнинг жиловини тортди.

– Салом, баҳодир оғам. Биз сизнинг ихтиёрингизга келдик.

Қишлоқлардан келган жангчиларнинг сардорлари ҳам қизнинг гапини маъқуллашди. Зардух ёнбосган аббосий жангчиларига қараб:

– Сизлар бориб биродарларингизга шуни маълум қилинг: қуроолларни қолдириб, изларига қайтишсин. Агар шундай қилишса, омон қолишади. Сўнг Нозима ва унинг сардорларига юзланиб: – Сизлар кечгача шаҳарни қамал қилиб туринглар, – деди.

– Ўзингиз-чи, оға, – чарос кўзларини қадади Нозима.

– Бизлар ҳалок бўлганларнинг руҳи билан видолашурмиз.

Зардушнинг соғ ва яраланган ўн беш нафарча йигити ҳам хомуш, отда мудраб ўтиришарди. Қишлоқлардан келган жангчилар Нозима билан бирга Наҳшаб томон от кўйишди.

Зардуш йигитлари отлардан тушиб, жонсиз ётган дўстлари жасадларини майдоннинг бир четида қуруқ ўтинлар устига тўплашиб, охирги йўлга кузатишаётганда, Нозимадан чопар келди.

– Улуғ сардор, Наҳшаб таслим бўлди. Араб навкарлари ва суворилари Маъдий ҳамда ўз сардорларини боғлаб Нозима қўлига топширди. Қандай жазо бўлур?

Зардуш ёнаётган дўстларидан кўзини узмасдан:

– Қўллари кесилиб, кўйиб юборилсин. Уларнинг эл-юрт ҳаловатини бузганликларини, хоинликларини қўлсиз гавдасидан таниб юзларига туфлаб юришсин. Ўлдирсак, осонгина қутулишур. Қуроолларини ташлаган йигитларни кўйиб юборишсин. От йўғига от беришсин.

– Улар юртимизни қон қақшатган-ку?

– Биздан омонлик сўраб чиқишдим, уларга омонлик бермоқ керак. Қачон кўргансан ёки эшитгансанким, юртимизда қурулсиз кишининг жазо олганини. Буни одатимиз талаб қилади, вассалом.

Санам тоғи санамларнинг ойдин чехрасидек. Ташқи ва ички кўрган атрофидаги дарахтлар гуллари ҳар хил рангда жиловланади. Ерларда ям-яшил майсалардан тўшак ёзилган. Ял-ял товланаётган қирмизи лолалар кўкатлар бетига қўнган қизил холга ўхшайди. Ўйин-кулги авжида. Масхарабозлар, дорбозлар, чанқовузчи қизлар, курашчи полвошлар – ҳаммага таом тортилади. Анча йиллардан бери тўй-томошаларни кўмсаб қолган халойиқнинг чехрасида табассум ёнади.

Ташқи кўрган ўртасида улкан олов ёнмоқда. Унинг олдида Пири Муғон ва Коҳин келди. Ички кўргонда Муқанна барзанги, бўйлари узун қорачадан келган қирра бурун бир душманни

бўйнига арқон солиб оташ худосининг ҳайкали қаршисида тиз чўктирди. Ҳамма томошалар тўхтади. Халойиқ олов атрофига йиғилди. Пири Муғон одамлар тинчишини кутиб турарди. Ғалаговур тинди.

– Болаларим, улуғ сардоримиз Пири Мўбадимизнинг уйланиш учун овга чиқиб келганидан ҳаммангиз воқифдурсизлар. Улуғ сардор урф-одатимизга кўра уйланмоққа қарор қилган. Овдан муносиб ўлжа бирла қайтиб, уйланмоққа ўзлари учун йўл очдилар. Жаброилнинг суюкли ўғли ва сардори Аббосни банди қилиб келдилар. Банди этилган душманни ўтга куйдирсинми ёки бўғиб ўлдирсинми?

Кўзлари даҳшатдан ола-кула бўлиб кетган Аббос бориб Муқанна оёғига ўзини ташлади:

– Улуғ... улуғ сардор, ёш бошимга раҳм қилинг. Ўла-ўлгунимча хизматингизни қилай. Қайтиб қўлимга қурол олсам, Қуръон урсин. Шафқат қилинг, улуғ сардор. Шафқат.

– Сендан шафқат сўрашганда шафқат қилганмидинг? Йўқ. Қанча-қанча одамларни фарзандидан, фарзандларни ота-оналаридан жудо қилдинг. Тупроғимизга ажал уруғини аёвсиз сочдинг. Энди шафқат сўрайсан, а?

– Мен хато қилибмен, ҳаммасини англадим, ҳаммасини.

Қўмондон халойиққа қараб деди:

– Нима қилай. Қандай жазо лозим?

Ҳамма бирдай:

– Ўлим, ўлим! – деб бақирди.

– Тўй куни қон тўкилмасин, тўй тўйдек ўтсин, уни зиндон-банд этурмиз.

Асирни олиб кетишгач, Гулойин қизлар қуршовида майдонга кириб келди. Куёв уни от устидан кўтариб олиб, оловдан уч марта айлантириб чимилдиқ тутилган уйга олиб кирди. Орқасидан Пири Муғон олов худоси ҳайкали ва тўққиз чўмичлик қора чироқда ёниб турган оловни ҳаля қилиб чиқиб кетди.

Ҳошим ибн Ҳаким юзидаги қора пардани олиб ёнига қўйди. Кўзлари ўтли, аввалгидек кишини сеҳрловчи боқади. Фақат бурнини кесик ўрни, юзларидаги чандиқлар бадрўй қилиб турарди.

– Гўзал, мард Гулойин, ҳали ҳам ўз хоҳишингиз билан розилик берганингизга ишонгим келмайдур.

– Сизнинг ботирлигингизга, оқилона фикрингизга қўйган меҳрим шунга ундади. Сиз юртимизни озодликка бошладингиз, аслига қайтармоқдасиз.

– Ҳа, қайтмоқда. Негадир тўйимизга акангиз бўлмиш дўстим Зардух келмади. Унинг ҳурматига укам Қабзамни айтувчи қилиб юборгандим. Акангиз бўлса, «тўйли касалим йўқ», деб қайтариб юборибди.

– Тўғри, адабдан эмасдир. Янгамни қазо қилганига ярим йил бўлмасдан турмуш қуришим ҳам адолатдан эмас, сардорим. Қолаверса, акамнинг у гални айтганига ишонмагаймен. Укангиз ёлгон айтиши ҳам мумкин. Укангиз ҳеч ҳам фуқародан чиққанга ўхшамайдур.

– Нечун сиз билан акангиз укам Қабзамни ёқтирмайсизлар?

– Чунки феъл-бадидан гўё халқни ўзи кўтарган. Ўзини худди бутун қўшин сардоридек тутати. Хоҳлаганини сўкади, хоҳлаганини жазолайди. Ҳеч кимни менсимайдур. Чериклари ҳам уни мақбул кўрмайдур.

– Сиз ака-сингиллар ўша йилқи-отлардан гумон қилгани учун уни ёмон кўргайсизлар. Ахир биз бир жону бир тан бўлиб келгиндиларга қарши турмоғимиз кераклигини унутибсизлар, – деди ўпкалаб, – гинахонликни бас қилмоқ керак. Нега бошқа сардорлар ундан арз қилишмайдур, фақат сизлар...

– Маъзур тутгайсиз очиқ гапирмаганим учун. Қабзам одамлар орасида, кўрган ичида шунчалик ҳуфияларни кўпайтирган-ким, эшитиб қолишидан кўрқишади. Қолаверса, сизга ишончлари беқийёслиги уларни бу жойда тутиб турадур.

– Ё ажаб, наҳотки шунча ишлардан бехабар бўлсам? Акангиз ҳам бир пайтлар, «қўйнингда босқинчининг айғоқчиси бор», деб укамга шама қилган бўлса ажаб эмас. Билмай қолдим, наҳотки бир қориндан талашиб тушган укам менга ёв чиқса. Нима иш амр этсам, адо этса, жангчиларни жангга биринчи бўлиб тортса. Мушкул аҳволга солдингиз-ку, гўзалим.

– Кечиринг, айбдормен. Айтишимнинг ҳождати йўқ эди.

– Ҳақ бўлса, айтганингиз яхши бўлди.

Улар Зухро юлдузи чиққанда ухлаганга ётишди. Энди кўзлари илинганда кўрган соҳиби муратнинг¹ ташвишли товуши улар хобини бузди.

– Аббос қочибдур.

Муқавна кийиниб унинг олдида борди.

– Шошмай туринг. Амр, не ҳодиса юз берди?

¹ Соқчибоши, сардори.

– Эрталаб банди Аббосдан хабар олмоқ учун зиндонга борсам, соқчилар чавақланган, зиндон қулфи ўпирилган. Аббос йўқ, – деб гапини тугатар-тугатмас қилич яланғочлаган Қабзам ўн нафар навқари билан келиб қолди.

– Ака, рухсат бер, бу ичимизга аралашиб ошу қатиқ бўлиб юрган ёғийнинг жазосини беришга.

Қўмондон укасининг кўзларига қора парда орқасидан тикилиб:

– Айби недур? – деб сўради.

Қабзам олазарак кўзлари пир-пир учиб:

– Бу – бармоғини бигиз қилиб Абдуллоҳ ибн Амрни кўрсатди, – сиз банди қилиб келган Аббосни қочириб юборибдур. Кўрнамакни соқчига пичоқ ураётганини мана бу навқарим ўз кўзи билан кўрганини менга айтиб берди. Афсуски, мен кечиккан эканман.

– Ростми? – деб сўради ғилай кўзли навқардан.

– Рост, улуғ сардор. Улуғ олов билан онт ичурмен, рост, ўз кўзим билан кўрдим. Шу, шу, Амр эрди.

Қўмондон:

– Бизни холи қолдиринглар, – деб уларни жўнатиб юборди.

Улар кетишгач, Абдуллоҳ ибн Амрни қабулхонага бошлаб кириб ёнига ўтқазди. Абдуллоҳ ибн Амрнинг ранги бўздек оқариб, уюштирилган туҳматдан тили калимага келмай қолганди. Муқанна ёнидаги хумдан, олма-ўрикдан тайёрланган ичимликдан чинни косага қуйиб унга узатди. Соҳиби мурат бир оз ўзига келиб:

– Ё худо, тавба қилдим, туҳмат, бевақт ўлим балосиндин, ўзинг асра. Наҳотки хизматларим эвазига туҳмат олсам.

– Ҳовлиқманг, ўзингизни босинг, Амр. Ҳали мен сизга ҳеч нима деганим йўқ-ку, мабодо рост бўлса-да, сизнинг хизматларингиз ҳаққи гуноҳингиздан ўтурмен.

– Фирт туҳмат-ку ахир. Биламен, Қабзам мени хушламайди. Шул боисдан менга туҳмат қияпти.

– Нега, уришиб қолганмисизлар?

– Йўқ. Бултур кузда Маоз ибн Муслимнинг¹ қўшинлари билан бўлаётган жангда, душманга ён босиб, юлғун панасида бекиниб турганини кўргандим. Лекин ҳеч кимга айтган эмасдим.

¹ Хуросонга 777-780 йиллар амирлик қилган. Оқ кийимлиларга қарши тўхтовсиз жанглар олиб борган.

Шундан бусен мени кўрса, жаҳли чиқади, тўғри гапимга ҳам бақриб беради.

– Тушунолмай қолдим, атрофимда нималар бўлмоқда, ақл бовар қилмайди. Ишонган тоғларим бир-бири билан душманлик ўтида қоврилса. Бирини укам, бирини хотиним, бирини ўлимдан қутқазган, бирини ҳаёт ҳаётига этиб курашимга кўмаклашиб, одамларни қуроллантирган. Бир нима қилишга ҳам бошим қотди.

– Булар ҳолва, майли, нима бўлса бўлди, бир йўла лашкардаги аҳволни ҳам айтайин. Кимлардир сизни «хунук, бадбашара, бурунсиз» деб гап тарқатибдур. Қўшин ичида қаттиқ тортишув рўй бермоқда. Сизга содиқлар бу гапларни ёлғон дейишади. Баъзилари ҳадеб сизнинг бадбашара эканингизга атрофдагиларни ишонтиришга уринади. Жангчилар, умуман, «биз йўлбошчимизнинг юзини кўрмоқчимиз», деб сардорларини ҳоли жонига қўйишмаётирлар. Сардорлар бор гапни сизга айтишдан андиша қиладилар.

– Ё ажаб, ўз ичимиздан низо бошланибдур. Бу гаплардан хабардор этиб турмоқлари даркор эди. Нима, мен уларни ҳақ гаплари учун бошларини олурмидим. Ҳақиқат, юртда адолат ўрнатмоқ учун ўзлари сардор қилиб танлашган одамдан шу бугун гумонсирамоқ қай ақлга сиғади? Энг ёмон ҳислат, ўзини жангсиз мағлуб этмоқ, руҳан тамом қилмоқнинг ўзи-ку, дўстим. Чиқиб жангчи ва сардорларга шуни маълум қилинг, икки кундан сўнг, яъни бозор куннинг тонгида мен ўз чехрамни кўрсатурмен. Сардор ва жангчиларга шуни ҳам маълум қилингки, қабулхона эшиги ҳамиша очиқдур. Мен ўзларидек ёвдан азоб-уқубат кўриб хўрланганимни, эл-юрт, урф-одатимиз учун жон тикканлигимни унутмасинлар. Сиз эса ҳамишагидек оғам бўлиб қолурсиз, мен сизга ишонамен.

Абдуллоҳ ибн Амр қайта-қайта таъзим қилиб, руҳи ярқираб эшикдан чиқди. Аммо Ҳошим ибн Ҳакимнинг қалбига тўфон солиб кетди. Укаси Қабзамни чақиртирди. Қабзам келиб унинг ёнига чўкди. Укасига синчков назар ташлади. Белида подшолар тақадиған олтин камар, эгнида зарбоф тўн, этигининг учига олтин қопланган, бошида тождор кулоҳ, ўзини шоҳона тутишга интилади. Қовоқлари солиқ.

У укасидан нигоҳини олмай гапга тутинди:

– Сени тушунолмай қолдим, иним. Нечун салтанат кўсин чалмоқ бўлиб қолдинг.

Қабзам акасининг бу қўққис гапидан эсанкираб қолди. Эс-хушини йиғиб, ўзини тутиб жавоб берди:

– Бу душманнинг гапи, саволингиз мени ҳайрон этадур, ака.

– Ўзингни гўлликка солма, иним.

– Сиз бу кесатигли саволдан пушаймон бўлғайсиз. Инингиз салтанат ҳавасидин йироқдур. Менга сиз омон бўлсангиз, тахтингиз абадий бўлса, ўшалнинг ўзи ҳар қандай тахти-равондан баланддур.

– Иним, – ака озроқ юмшади, – ҳар қандай ғаразгўйликни йиғиштир. Устингдаги шоҳона либосингни ҳам алмаштир. Бу биз учун исноддур. Шунинг яхши билгинким, оғанг тахтда эмас, ерда униб-ўсган. Менга эл-юртнинг озодлиги ҳар қандай тахти равондин ҳаловатлироқ, афзалроқдур. Сен ҳаммага баробар бўлгин. Димоғдорлик қилиб мени уялтирма. Зардушдан ўрнак ол. Уни будун севади. Бизни сардор қилиб бошларига кўтарган халқ, азоб кўрган халқ. У шундай кучким, шоҳни гадо, гадони шоҳ қилувчи кучдир. У куч ҳамма нарсадан буюк. Шунинг яхши уқиб ол, унутма. Бор энди.

Қабзам акасининг қабулхонасидан шалвираб чиқиб кетди.

Товусдек товланиб келинлик либосини кийган Гулойин сукунатни бузди:

– Сардорим, нонуштани қасрга келтирай?

– Қабулхонада овқат ҳазм бўлмас. Гулирухсорим, юринг, смакхонада таътил қилурмиз, – деб смакхонага чиқишди.

Емакхона деворларида ранго-ранг бўёқларда акс этган ноз-неъматлар одам иштаҳасини кўзғайди. Гулойинга, белига камар таққан, сочлари елкасига оқиб тушган қизчанинг қип-қизил олмани қарсиллатиб тишлаётган ҳолати жуда ёқиб, мусаввирни мақташга тушди:

– Қўли дард кўрмасин, қўли гул уста экан.

– Ҳа, дидингиз ўткир экан. У машҳур наққошнинг охириги иши. Шогирдлари ҳам ёмон эрмас. Кешдаги иморатларни лол қолурли қилиб ишляпти. Босқинчилар келганда ишларини ташлаб қўйишган экан, бошлаб юборишди.

– Тинчликка нима етсин. Бир йиллик уруш замонни ўн йил орқага итариб ташлайди, деб мутафаккир бежиз айтмайдур.

– Ҳа, ўз номи билан уруш. У ҳеч кимни, ҳеч бир нарсани аямайди. Келинг, бирпас урушни эсламайлик, биз ҳам келин-куёвга ўхшаб бир оз суҳбат қурайлик.

Бир-бирини энди кўраётгандек, ташна нигоҳлар учрашди...

Зардух Наҳшаб ҳокимлигини қабул қилмаган бўлса-да, шаҳар ишини юритиб турар, унга Самар кўмакдош эди. Зардухнинг Қалдирғочдан айрилганига бир йилдан ошиб қолди. Тушларида Қалдирғоч билан ширин-ширин суҳбатлашиб чиқади. Кунни бўйи шу суҳбат соясида юради. Кундалик шаҳар ҳаётини Самар таништириб, ундан топшириқлар олиб туради. Хаёлий суратига термулиб тўймайди. Унсиз йиғлайди. Ҳеч бир табиб ёки қизиқчи ғамгузор кўнглини ёрита олмайди. Нозима билан суҳбати бир оз қовушади. Бу суҳбат ҳам Қалдирғочни хотирлаш, унинг чиройи, мардлигию вафодорлиги, пазандалиги ҳақида бўлади.

Зардух ҳар кунгидай шаҳардан ташқаридаги тепалик бағрида Нозима билан Қалдирғочни хотирлаб ўтирганди. Шу чоқ ўттиз чоғли отлиқ билан Нозиманинг акаси Турди пайдо бўлди. Кўзларида ғазаб, жаҳлдан лаблари пирпирайди. У отдан тушмай, салом-аликсиз номани узатди.

– Улуғ сардор пири Мўъбадимиздан, – деб судралиб гапирди. Гижиниб синглисига қаради.

– Ақлсиз, нечун бу бева билансен?

– Ҳақоратламанг, иним, – деди босиқ овозда Зардух.

– Сен уни йўлдан оздиргансен, аблаҳ. Тезроқ номани ўқи, сен билан сўнг гаплашурмен.

– Сўзлашув қочмас. Номани ўқиғунимча тек тур.

– Ўқи, ўқи... – деб жим бўлди.

Зардух номани ўпиб, муҳрни бузди.

«Улуғ оташ оловимиз барқарор бўлгай. Бу номани ёзиб сендан ҳал-аҳвол сўраб, шуни маълум қилгайдурменким, авомнинг шижоятларига қараганда сен, йиғитларинг бирлан, эски одатингдан қайтмасдан, тинч қишлоқларни талаётганмишсен. Кунни кеча тумонат ҳалойиқ келиб устингдан арз қилишди. Уларни бор-будиши олиб кетмишсен, уйларига ўт қўйиб. Наҳшабга розилигимсиз ҳоким бўлиб олдинг, индамадим. Майли, бул сафар ҳам кечиргум. Бошқасини кечира олмайдурмен. Талаган қишлоқларингдан бориб, кечирим сўраб, молмарини қайтариб бер, акс ҳолда қўшин тортиб жиловлаб қўйишга мажбур бўлурмен. Наҳшаб ҳокимлиги сенга бўлса бўла қолсин. Номани тугатар эканмен, синглинг Гулойн ва куёвингнинг дуою саломини қабул этгайсен. Сенга эсонлик тилаймен».

Хатни ўқиб, Зардуҳнинг бармоқлари жаҳлдан мушт бўлиб тугилди.

– Бу туҳмат-бўхтонларнинг чеки бормикин, – деб Турдига мурожаат қилди. – Муддаонг не?

– Туҳмат, дегил. Бутун бир қишлоқни зор қақшатиб, яна туҳмат дейсан-а. Нозимани ҳам йўлдан урмаганмен дерсен?

– Нима дединг? – Зардуҳ ирғиб ўрнидан туриб қиличини яланғочлади. – Муддаонгни айт.

– Нозимани қўйиб юбор. Сен унга номуносибдурсен.

– Ушлаб турганим йўқ, ихтиёри ўзида.

– Йўқ, сардорим, мен сизни ташлаб кетмасмен, – деди Нозима ва ёқутдек кўзларига ёш олди: – Оғам бирлан кетмаймен. Биламен ниятларини, ҳаётимни Қабзам бирлан ўтказишимни истайдурлар. Мен уни севмасмен. Одамлар эрингиз қандай мардлик кўрсатиб сизга уйланган деб қолишса, не жавоб берурмен. Бирон босқинчини банди қилғон десам, бу ёлғондур. Ёки акамнинг амалга миниши учун тегилсизга рози бўлдим дейманми? Сўзим тўғри бўлур, лскин эшитган инсон юзимга тупурмайдурму? Майли, сардор Зардуҳ мени ёнларида бўлишимни истамас эканлар, унда таркидунё айлаб чўлу биёбонларга кетиб, умримни унинг суратини солиб ўтишга бағишлармен.

Нозиманинг қалбидан ёниб, отилиб чиққан сўзлар бир-бирига қилич ўқталиб турган икки рақибни жаҳлдан тушириб, қалбларини момақалдиروقдек қалдиروقқа тўлдирди. Иккиси ҳам нима қиларини билмай, қиличларини қинига солиб, ер чизиб қолди.

Зардуҳ шом тушгач, йигитларини тўплаб йиғин қилди.

– Бутун Санам тоғидан чопар мана бу, – қўлидаги хатни кўрсатиб, – номани келтирди. Мана эшитинг, – деб хатни баланд овозда ўқиб берди.

Самар ўртага чиқиб:

– Бўрининг оғзи есаям-емасаям қон, деб бекорга айтишмаган. Биз уларга қанчадан-қанча қуро-яроғ бердик. Эвазига от ўғриси, деди, қишлоқларни таладинг, деган маломат тоши ёғдирди. Яхшиси, Наҳшабни ва тева-рак-атрофдаги қишлоқларни бутунлай ўзимизга тобе қилиб, ўзимиз идора қилайлик.

– Йўқ, бу хиёнат бўлади. Душман ҳам худди шу нарсани кутиб ётибди. Эрта-индин Ҳошим ибн Ҳаким Наҳшабга кимнидир ҳокимликка юборади. Мен айтиб юбордим. Биз ўзимизнинг маконга қавму қариндош, яқинларимизни олиб кетиб, экиладиган

майдонларни экиб, бир амаллаб яшаймиз. Менинг қарорим шу. Аммо ундан олдин биз, яъни оқ кийимни номусдек пок сақлашга ҳаракат қилган, ватаннинг озод, эркин нафас олишини истаган кишилар эканимизни исботламоғимиз керак. Кеча Шорғу қишлоғини талаб, бизнинг зиммамизга ағдаришган эди. Демакким, бугун ундан берйдаги Чақир қишлоққа навбат. Иккига бўлиниб, икки қишлоққа яқин жойда уларни кутиб турамиз. Келишлари билан ўраб оламиз. Ўз софлигимизни исботлаш учун атиги бир марта ҳийла ишлатсак, босқинчиларни кечирган худо бизни ҳам кечирадур.

XIV

Зардух йигитлари билан юз нафар оқ кийимли душман сувориларини боғлаб ташқи Ҳисорга олиб кирди. Тўп-тўп жангчилар оқ кийимли банди йигитларни кўриб гап қота бошлади:

– Сардор Зардух оға, ўзимизникилар-ку...

– Душман бўлмай энди ўзимизникиларга навбат тегдими?..

– Кеча яна бирор қишлоқни босган бўлсалар ажаб эмас...

– Бизни ҳам бир кун бойламасангиз бўлгани эди...

Зардух от тизгинини тортиб тўхтатди. Ҳибсга олинганларни кўриқлаб келаётганларга қўлини кўтариб, тўхташ ишорасини қилди.

– Дўст билан душманни ажратолмай қолганлар, сўраб кўринглар, қани улар ким экан? Башарасидан танимаган бўлсаларинг?

– деди Зардух. Шунда бир навкар унга яқинроқ келиб:

– Сардор, унда булар ким, хоинми?

– Майли, ўзингиз сўраб кўринг, – деб асирларга қараб бақирди.

– Билиб қўйинглар, Зардух ёлғон айтганга шафқат қилмаган, қилмагай. Жонингиздан умидингиз бўлса, ростини айтинг.

Оқ кийимли навкар, асирларнинг мўйсафидроғи олдига бориб тўхтади:

– Кимсен, не сабабдин сени банди қилиб қўлларингни бойлади?

Асир аранг:

– Халифанинг садоқатли қулимен, – деди.

– Унда нечун оқ кийимдасен? Бизларга қўшилганлардан эмасмисен?

– Йўқ.

– Унда нега оқ кийдинг, баландроқ гапирсанг-чи? Зардуҳдан гуноҳингни сўраб олурмен, – деди мулойимлик билан. Зардуҳга қараб гапини тасдиқлатиб олди.

– Тўғрими, сардор? Бор гапни баландроқ сўзласа, қўйиб юборасиз-а?

– Ихтиёрини сенга берамен...

– Эшитдинг-а? Қани, сўзла-чи.

Душман жангчиси шерикларига қараб олди-да, аста сўзлай бошлади:

– Биз кечалари қишлоқларни сизларнинг кийимингизда талардик. Кундузи эса шартномага мувофиқ ерли содиқ одамларимиз орқали ҳамма айбни оқ кийганларга, кўпроқ Зардуҳга тўнкардик. Одамларни сизлардан оғдириш учун.

– Вой муттаҳамлар. Топган ҳийлаларини қаранг-а? Қурбилари биз билан олишишга етмагач, маккорликка ўтишибди-да.

– Мана, эшитиб билиб олдинглар. Буларни ўзларинг улуғ сардор Пири Мўъбадга юзлаштирарсизлар, – деб асирларни қолдириб, йигитлари билан орқага қайтди. Ёнида Нозима, Самар, орқасидан йигитлари от чоптиришиб маконларига қайтишмоқда. Қаршидан чийиллаб ҳуштак чалиб келган ёй Зардуҳнинг елкасига санчилди. Зардуҳ оғриқ азобидан «воҳ» деганча бир қўли билан от жиловини тортди. Ҳамма унинг атрофини ўраб олган, аммо санчилган ёйни олишга ҳеч ким ботинолмасди.

– Нимага қараб турибсиз, Самар, ўқни олинг, – деб чинқирди Зардуҳ. Самар оғритиб қўйишини ўйлаб, қўллари қалтираб чўзилди.

– Одам ҳам шунчалик имиллайдими, мана бундоқ олиб ташлаш керак, – у ўқни олиб улоқтирди. Қон тирқираб отила бошлади. Отдан туширишиб, мўминёлаб боғлашди. Аммо анча қон йўқотган Зардуҳ ҳолсизланиб ҳуду беҳуд эди. Зардуҳни қароргоҳга олиб келиб тўшакка ётқизишди. Улар билан бирга келиб шу ерда яшаётганлар ҳам йиғилиб, мангу олов ёнидаги худо ҳайкалидан Зардуҳга умр беришини, соғайиб кетишини ёлвориб сўрашарди. Шу зайлда кунни кеч, кечани кундуз қилишди. Йиғламаган одам йўқ. Йиғидан ҳамманинг кўзи қизариб, пишган. Тушга бориб Зардуҳ кўзини очди. Атрофга бир-бир назар ташлади, пиқиллаб йиғлаб турган Нозимага кўзи тушди:

– Нега йиғлайсен, мен тирикман-ку, – деб ўрнидан турмоқчи бўлди. Мадори етмади. Зардуҳнинг овозини эшитган Нозима кўз ёшларини артиб, ёнига келиб ўтирди. Оппоқ қўллари билан юзларини силади.

– Хайрият, оҳимизни тангри эшитди. Минг ташаккур Оташ Қуёшга. Сизни қайтариб берди, – деди.

Нозима унинг никоҳига ўтган бўлса-да, ҳозиргача қўллари-ни унга теккизгани, бирга ётгани йўқ эди. Нозима бутун вужуди билан унга чирмашиб олгиси келарди.

Зардуҳ Нозиманинг қўлларини ушлаб:

– Ўлишга вақтим йўқ. Бўлди, кўз ёшингни арт. Сени ташлаб кетиб бўладими ахир, – деди мулойим кулимсираб. – Душман ва хоинлардан қасос олмай ўлиб кетаверадиганлардан эмасмен, қора кўзим. Дилингни тўқ қил.

– Сиз учун, акам учун мен қасос олурмен. Бу менинг бурчимдур.

– Тирик эканмен, қасосни ўзим олурмен. Таний олмадингларми?

– Акамнинг қотилининг ўқи билан бир хил. Орқасидан кўриб қолдим, акамни ўлдирган қотилга ўхшайдур.

– Ким бўлди экан?

– Тахминимча, Қабзамнинг дўсти Сарҳамага ўхшайди. Моҳир мерганлардан шуни биламен.

– Наҳотки ўша бўлса, – тўқайзордаги асирларнинг гапи эсига тушди. «Қабзам бизларга ўтган, ёнида ҳушёр ва тенги йўқ мерган Сарҳама».

– Ҳа, тахминингга шубҳам йўқ. Соғайиб оёққа турай, туғилганига пушаймон қилдирурмен.

Зардуҳ ётган хонага навбатчи навкар келиб Қабзам ва Сарҳама киришга ижозат сўраётганини айтди.

– Кираверсин, – деди Зардуҳ.

Пойгакда Қабзам билан Сарҳама пайдо бўлди. Улар Зардуҳга яқин жойга чўккалашди.

– Оғамиз, улуғ қўмондон сизга кўпдан-кўп дуои салом ва саломатлик тилаб, бизни юбордилар. Сизга ўқ узган нобакорни жазоламоқчилар. Оғамиз ярадор бўлганингизни эшитиб, қаттиқ изтироб чекдилар. Сиз билан аввалгидек содиқ дўст бўлиб қолиш ниятидадурлар.

Нозима жимгина одоб сақлаб турарди.

– Менга шунчалик меҳрибонлиги учун миннатдор-
лигимни ва бу қароқчилар унинг содиқ дўсти эканини ҳам етказ-
синг, – деди Зардуҳ миннатдор бўлиб.

Нозима ташқарига чиқиб кетди.

– Гумонингизни айтмайсизми? – деди Қабзам.

– У бизга маълум, – деди гапга Самар аралашиб, – яқин
орада маккор муносиб жазосини олади. Улуғ сардор бош қоти-
риб овора бўлмасинлар.

Қабзам ялт этиб Самарга қараб қўйди-да:

– Билсак ёмон бўлмасди, – деди.

– Биласиз, яқин орада биласиз, – деб Зардуҳнинг садо-
ғидан қотилнинг ўқларини олиб кўрсатмоқчи бўлди. Аммо қотил-
нинг ўқлари йўқ эди. Ёйларни Нозима олиб кетганини сезди-да,
билдирмай сўзида давом этди, – сизларга маълум – одамлари-
миз қотил ва хонини ёмон кўради. Қасос олмасдан ўлмайди.

– Албатта қасос олинур, бизга рухсат берсангиз. Кеч кир-
май тоғдан пастга тушиб олсак.

– Бора қолинглар, – Зардуҳ Самарга қараб, – кузатиб қўйинг
меҳмонларни, – деди.

...Самар Сарҳама билан Қабзамни тоғнинг ярим йўлигача
кузатиб қайтиб кетди. Нозима ялангликка туташ йўлнинг ёқаси-
да камонга ўқни чоғлаб ўтирарди.

– Роса қулай жойни таялашибди-да, отлик-ку отлик, пиёда
ҳам ёнма-ён чиқолмайди, – деди Сарҳама.

– Бир одим бўш жой қолдирмай экин экиншибди-я, ғалласини
кўрдингми, бошоғини аранг кўтариб турибди. Тоғ оралиғида
шундай ҳосил бўлганига ҳечам ишонгинг келмайди, – деб оғир
тин олиб, атрофга қараб олди-да, орқама-орқа келаётган Сарҳ-
амага, – Оллоҳга шукур қилиб, одатимизга раҳмат дегил.
Бўлмаса иккимизни ҳам банди қилиб, қўлимизни кесиб ташла-
шарди. Самарни ўқрайиб қараши, Нозимани тез-тез кўз ташла-
ши бежиз эмасдир.

– Ҳар қалай, омон қайтганимизга ишонгим келмайдур, де-
мак, оғанг Ҳошим ибн Ҳаким ҳам сезган. Шул бонсдан, ўзлари
нима қилса қилсин, деб иккимизни юборган. Ўзинг ҳам бекор
айтгансен, гумонни олдини оламен, деб ишни пачавасини чи-
қардинг. Бу хабарни бошқадин эшитиши керак эди, – деди Сар-
ҳама.

– Ким билибди дейсан, бундай бўлиб чиқишини. Қўй, ўзи-
мизча ҳар хил ўйга боравермайлик. Балки гумони бутунлай бо-

шқа одамдандир. Билса, бизни шундай деб қўярмиди. Ахир мен укасимен. Отингни қамчила, яхшиси, тезроқ бу жойлардан кетайлик...

Улар Нозима бекиниб турган харсангдан ўтиб узоқлашгач, Нозима Сарҳаманинг жилов ушлаган қулини мўлжалга олди.

– Воҳ...

Сарҳама билагига қадалган ўқ зарбидан отдан қулади. Ўзининг ўқи.

XV

Асаблари таранг Муқанна уйнинг у бурчидан-бу бурчига юриб турарди. Гулойин боши ҳам ҳолда унинг ёнига келди. Қабулхонада Қайёки Ғузий гуноҳкорона қўлларини қовуштириб турибди.

– Кечиргайсиз, сардорим, халал бермадимми?

– Йўқ. Сиздин яширинча гап эмас. Ўттиз жангчиларимизни, ўн минг турк дўстларимизни босқинчилар ҳийла бирла мағлуб қилиб, асир олишибди. Мана Қайёки Ғузий қочиб жонини омон сақлабдур. Қирқ икки мингдан қолган-қутган, қочганларини йиғиб Маоз ибн Муслимни мағлубиятга учратиб, Бухоро қўрғонида қамалда қолишга мажбур қилишибди. Катта қўшин билан чекиниш ва кичик қўшин билан эришилган зафарнинг боиси недур, сардор?

Қайёки Ғузий хўрсиниб, тафсилотни тушунтиришга ўтди.

– Улуғ сардор, сиз жангни яхши биласиз, жанг тақдирини яхши қуролланган жангчиларми ёхуд калтак, болта билан жангга кирган навкарлар ҳал қилгайми?

– Албатта, яхши қуролланган навкарлар ва ёйандозлар. Бизнинг жангчиларнинг учдан иккиси болта-ўроқ билан қуролланган эди. Шундай бўлса-да, очиқ дала жангларида икки ойдан кўпроқ вақт қўлимиз баланд келиб турганди. Кулар Тегин яккама-якка жангда ҳалок бўлди, йигитларининг бир қисми кетиб қолди. Аммо ўша пайтда ҳам биз баланд келаётган эдик. Улар кечаси, ухлаётганимизда ёқилган ернинг мойи¹ қўйилган хумларни отиб ҳужум қилишди. Кўпчилик ёнғинда ҳалок бўлди. Суворилар қочиб кетди. Ўт ичидан чиққан навкарларни асир туширишди.

¹ Ер мойи – нефть.

Маккорлар, кейинги пайтда юзма-юз келишдан чўчиб, ҳийла-найрангга ўтишди. Оқ кийиниб, қишлоқларни талаб, айбни бизга тўнкаб, халойиқни ўзларига оғдиришяпти. Қўрғонларимизга ўт қўйишади. Бошида ўзлари, намоз пайти ҳужум қилманглар, биз сизларга ҳийла ишлатмаймиз, деб келишишганди. Энди эса ўзлари шартни бузишяпти. Шошмай туришсин.

Ҳошим ибн Ҳаким ҳам сардорларини йиғиб бор кучи билан душман қароргоҳларига ҳужум қилишга, намоз ўқиётган пайтлари беаёв қиришга фармон берди. Туркистонга нома битиб, халқни курашга чорлади. Бу фармондан сўнг, келгинди босқинчилардан ўрганилган ҳийлалар душманни вабодек қириб юборди. Бухоро, Самарқанд, Наҳшаб, Термиздан босқинчилар деярли қувиб чиқарилди. Ёғийлар Термиз, Бухоро йўқотишларидан кейин икки йилгача ҳужумга ўтолмай, писиб ётишган бўлса, энди бир умр босқинчилик қилолмайдиган бўлишди.

Зардух экин ўрими билан ўралашиб қолди. Синглиси Гулойин пайт топиб келиб турарди. Ҳарбий анжом-аслаҳалар қозиқларда осилиб ётибди. Қишлоқларда яна тўй-томошалар бошланиб кетди, шаҳидларнинг ёр-биродарлари баҳор сайилларида уларни эслаб, ўйин-кулгуга қўшилолмай кўзларини ёшлаб ўтирардилар. Зардух мўмиё кучи билан оёққа турган. Кечқурунлари Зардух курашчи полвонлар билан, Самар чавандозлар билан машғулотлар қилса, Нозима қизлар билан ёйандозлик, қиличбозлик ўтказиб туради. Аммо бош кўмондон қароргоҳида бутунлай бошқача ҳаёт. Машқлар тўхтаб қолган, эллик мингга яқин навкар ва суворилар базму жамшид ўтказиб, май, қимизхўрлик, қишлоқлардан келаётган таомларни ейиш-ичиш билан банд. Улуғ Пири Мўъбад бунинг олдини олиш учун бош кўтара бошлади.

– Улуғ сардор, бир нохуш хабар ила таъбингизни хуфтон этурмен. Бу гапни айтмасам, хоин бўлурмен, – мурожаат қилди Қайёки Ғузий.

– Бундан ортиқроқ дилни хуфтон қилгувчи яна қандай хабар экан?

– Улуғ сардор, халифа Маҳдий Ҳирот амири Саид ал-Хараший ихтиёрига бизни забт этиш учун Бағдоддан катта лашкар юборганмиш. Хуросон ноиби Мусайибга ҳам Саидга ўз қўшини бирла кўмакка боришга фармон бериб, уларни оёққа турғиздурмуш. Мусайибнинг қўшини Бухорога кеча стиб келганмиш.

– Кимдан эшитдинг?

Қайёки Ғузий буклоғлик қоғоз олиб Муқаннага узатди.

– Биз бир жойда тўхтаб отларимизга ҳордиқ бераётган эдик, бир пайт ёнимдаги зардоли дарахтининг танасига ёй ўқи санчилди, бир сипоҳ от қўйиб кўздан ғойиб бўлди. Қочиб келаётганимиз учун уни қувиб тутишга амр этмадим. Ёйнинг белига мана бу қоғоз ўроғлиқ, Зардух номига битилган.

– Ҳа, ҳаммага Зардух ёқиб қолди. У душманларни асир олсада, қоринни тўйғазиб, қўйиб юборади. Улар билан жангга кирмайди, «Кичик кўк далага» биқиниб олган оғасини ҳам йўқлаб келмайди. Садоқат-садоқат дейди-ю, ўз жонини асраш пайида. Иним Қабзамни кўргани кўзлари йўқ. У аббосийларга сотилган эрмиш. Сотилган бўлса, оғу солаётган баковулни нега тутиб олди?

Муқаннанинг ўзи ҳам ҳайрон – биров оғзидин Зардух номи чиқди дегунча, гинахонликни бошлайдиган бўлиб қолганди.

– Улуғ сардорим, сиз бекорга ундан хафасиз. Ахир у жонини ҳам оқ кийимли дўстларидан аямаса-да, эвазига от ўғриси, заҳарламоқчи деган маломатларга қолса, тағин унинг устига олдингиздан қайтаётганида унга суиқасд қилишди. У ким яралаганини билади, аммо юзингиздан ўтолмай хоинни жазоламаяпти. Ундан бошқа бўлганда аллақачон тутиб, бошини танидан жудо қиларди.

– Гўзал Гулойин, биламсен, оғангизни оқлайсиз.

– Гулойин ҳақ, улуғ сардор, Зардухни черикбоши қилиб олсангиз, ғалабалар сизга доим ёр бўлғай. Йигитларининг мардлиги сизнинг Тангридин олаётган кўмагингизга дарё бўлиб қўшилган бўларди. У бор жойда жангчилар ҳам тетик тортади. Ҳаммадан ҳам Кулар Тегин, Холиқ хоқон, Фил, Ғарича Найзаларнинг орамизда йўқлиги, ҳалок бўлгани билинмас эди. Сардорларимизга унчалик ишонч йўқ, қоринлари тўқ бўлса бўлди, уларга душманми, элми, барибир, ўшанга хизмат қилаверади. Қолаверса, кўпчилиги оқсуяк ганимлардин. Ўзингизга аён, бундай зотлар ватан туйғусидан бебаҳра. Уларга очкўзлик, молмулк, олтин, зарлар – Ватан. Зардух, Самар, Нозималарга эса ҳар қарич тупроқ нечоғлик азиз ва мукаррам. Улар бир сиқим тупроқни ҳам муқаддас деб билишади. Уларни тезроқ ёнингизга чақиринг. Душман яқин орада ҳужумга ўтиши турган гап.

Қўмондон номани кўздан кечириб ўйланиб қолди. Мана, ҳозир Наҳшаб, Кеш, Чағаниён, Бухоро, Самарқанддек катта

вилоятларни ўн тўрт йилдан бери ушлаб турибди. Наҳотки, ҳаммаси барбод бўлса, йўқ, бўлмайди. Олти туман лашкари бор. Туманбошилар хиёнат йўлини тутгани билан жангчилар қон тўкиб, қон кечиб олган эркини Зардуҳсиз ҳеч қачон бермайди. Яна қиличини яланғочлаб ўзи жангу жадалга киради. Зардуҳ ўз изми билан келса-келсин, бўлмаса кейин у бирлан алоҳида сўзлашади. У шу қарорга келиб ҳушёр тортди.

– Зардуҳсиз ҳам уруша оламиз. Жангни ўзим бошлайдурмен.

– Бу асло мумкин эмас, сардорим, – деди майин таъзим билан Гулойин, – жангда ажал одам танламас. Сизга бирор кори ҳол бўлгудек бўлса, ҳамма тарқалиб кетур, шунча чеккан заҳматингиз бир сиқим қумдек шамолда тўзғиб кетадур.

– Йўқ, тўзғиб кетмагай. Аввало мени Оташ Қуёшнинг ўзи асрайди. Икки дунё бир келса-да қароқчи акангиз Зардуҳга муурожаат этмаймен. Руҳлардин, парилардин кўмак сўрармен, асло Зардуҳдан сўрамасмен. Сиз ҳам, сардор, қулоғингизда бўлсин, бундан сўнг бул ҳақда менга сўз солманг. Қароқчини қўмсаб қолган бўлсангиз, бемалол, ижозат. Йўлингиз ойдин.

– Сиз улуғ пуштипаноҳ, бизни Қуёш бўлиб душманга қарши курашга чорлаган эрдиянгиз. Шул боисдан, сизга бутун оддий фуқаро эргашганди. Бугун менга айтаётган сўзларингиз аввалгисиға сира ўхшамайдур. Мен ҳали бир воқеани сиздан бекитиб тургандим, билиб қўйинг, тегрангизни тубан одамлар ўрабдур. Мен, Зардуҳ, алқисса сизга ўхшаб душмандан азият чекканлар содиқ қолур, яна қайтарурмен, тегрангизга йиғилган кўппаклар бизнинг дилимизни оғритиб, иложи бўлса, сизни олдингизга йўлатгилари йўқ. Сизнинг ҳузурингизга кириш, олиб бўлмас қалъага беҳуда уринишдек бўлиб қолибдур.

– Дилингиздагини очиқроқ айтингиз.

– Очиғини айтсам, мен сардор ҳолим бирла, ярим кун овора бўлиб, сизни Қуёш чеҳрангизни кўришга мушарраф бўлдим.

– Ким экан сизни шунчалик овора қилган?

– Бошда сизға унчалик мақбул бўлмай, кейинчалик, Сиз Қуёш оламнинг соғ илкига айланган Ҳисор кутволи¹ Сарҳама. Ярадор қўлини бўйнига осиб, шундай ҳам димоғ билан қабул айладиким... Ҳеч қўяверасиз. Нима дейди денг, «Улуғ сардор

¹ Ҳисор қалъасининг бошлиғи.

қабул қилолмайди. Ҳар нарса учун безовта қилаверасизларми, нима гапингиз бўлса, менга айтаверинг»миш. Мана сизга адолат, босқин босган элимизга Қуёш бўлиб порлаб турган жойдаги аҳвол.

– Уни Зардуҳнинг одамлари яралаган экан. Ҳисор ишларини юргизиб турсин деган эдим-да, хато қилибмен. – Қўмондон бир оз шаштидан тушиб давом этди: – Охирги пайтда хато ва тўғрининг тафовутига етмай қолдим.

– Қишлоқ аҳли сайлаб юборган сардорлар ўрнига укангиз ва Сарҳама йигитлари сардор этиб тайинланди. Улар жангчиларнинг ҳақларига хиёнат қилди, ҳақоратлашди, бу зуғумлар эса кўпчилик дилига ғулғула солибдур. Мен тунда келиб Сизнинг ҳузурингизга киролмай, жангчилар орасида тунадим. Мени танийдиганлари қўрқа-писа гапириб беришди. Ана энди ўзингиз мушоҳада этинг. Менга ижозат берсангиз. Ташқи ҳисорда чодир тиксак, йигитларим ҳам чарчашган, узлуксиз жангларда анча толиққан.

– Шошманг, – деди Ҳаким босиқ ва ҳорғин, – сиз менинг ёнимда қолинг.

– Йўқ, мен йигитларимдан ажралолмаймам.

– Ўзингиз Ҳисор кутвали бўлишни хоҳламайдурсиз. Бўлгани эса ундоқ-бундоқ деб айблайдурсиз. Айтинг бўлмаса, ким арзийдур?

– Кутвал қидиришингизни ҳожати йўқдур. У олдингизда ўтирибдур. Гулойиндан мақбулроғи йўқ. Жангчи қизлар ҳам ташқи ҳисорда Гулойиннинг амрини қўмсаб ётишибдур. Улар жонжон деб қалъа қўриқчиси бўлмоққа ризолик берурлар.

– Хўп. Сизга ижозат, ҳордиқ чиқаринг.

Ғузий қабулхонадан чиқиб кетди. Муқанна эшик ясовулини чақирди, киравермагач, яна чақирди. Келмагач, ўзи чиқди. Ҳеч ким йўқ. Аста-аста юриб соҳиби муратхонага йўл олди. Йўлда қабулхона соқчиси шошиб қайтиб келмоқда эди. Муқаннани кўриб гуноҳкорона қўлини кўксига қўйиб, йўл берди.

– Афв этинг, соҳиби мурот йўқлаган эканлар, бориб келаётибман.

– Нима иш билан сўроғлабдур?

– Ўғлим сўроқлаб келубдиркан, улуғ сардор.

Қаёқдандир қўққис пайдо бўлган Сарҳама зарб билан эшик ясовулини бошини танасидан жудо этди.

– Кечиргайсиз, улуғ сардор. Бу айғоқчи эркан. Қабулхонангиздаги гапларни эшик олдида кимгадир шипшиётганини пайқаб қолдим. Буниси бу ёққа, униси қўшин ичига ўзини урди. Мен қувиб келатгандим.

– Сўроқсиз бошини олиш шартмуди?

– Букилиб тургани назаримда қилич суғуриб сизга ташланмоқчидек туюлибдур.

– Сиз ва соқчиларингиз ташқи ҳисорда нафас ростланг.

– Нега, дилингизни оғритдимми, улуғ сардор?

– Йўқ. Сизлар жанг олдидан дам олинг, деяпман, холос.

Муқанна шу вақт Сарҳамани ёмон кўриб кетган бўлса-да, унинг хоин эканлигини сезмади. Унинг назарида соҳибхонадаги майхўрликни бекитиш учун соқчини ўлдиргандек бўлиб туюлди. «Эй инсон, арзимаган иш учун бировни ҳаётдан жудо қилиш шартмиди. Айбингни айтиб, узр сўрасанг, кечирардим-ку. Уруш буларни раҳм-шафқатдан узоқлаштирди. Ким билади, Сарҳамадайлар ёшлигида қассоб қўй сўйганидан қўрқиб, кўнгли беҳузур бўлиб ухломасдан юргандир. Энди-чи, одамни қўйдан баттар бўғизлашади. Бир парча этдан одам қилгунча ота-оналарнинг қанча хуноб бўлиб, ярим умрини берганини наҳотки билмайдилар?! Эй Тангри, бу кўргуликларга барҳам бергил», деб қабулхонасига қайтиб кирди. Гулойин яқинда деворга чизилган жанг эпизодига диққат билан тикилиб турар эди.

– Ажойиб-а, худди жангни солган, – деди маъюсина у.

– Ҳа, уни ҳеч ким чизилган демайди. Кўз олдингизда ҳозир бўлаётганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мендан жангни қандай бўлишини сўрашса, халқ билан бирга йиғлаб-кулувчи шоиру мусаввирлардан сўра, дердим, – деди Муқанна.

– Нега энди ҳамма ҳам жангни кенг мулоҳаза қилмайдур? Ахир бул жангда жони танидин узилиши ҳар дақиқада турган гап-ку. Бул майдонда жон олиб-жон беришларини била туриб таваккал қиладурлар. Буйруқнинг қулига айланадурлар, – деди Гулойин.

– Йўқ, унчалик эмас. Кечагидек эсимда. Наҳшаб атрофидаги жангда бир одам, бошдан ажраган душман жасадининг тепасида ҳўнграб йиғлаб турибди. «Ҳой навкар, ўлган оғангмиди ё инингмиди, бунча куйиниб йиғлайсан», десам, йиғлай-йиғлай менга шундай жавоб берди:

– Ҳой сипоҳи, сени онанг туққанми ўзи ёки осмондан бирваракайига от миниб, қилич яланғочлаб тушганмисен? Бир она

бир парча этни туғиб, тунларни уйқусиз, кунларни бедор ўтказиб, ўз умрини хазон қилиб, фарзандига умр улашган, сийнаси-га босиб ўстирган боласининг ўлимига мен сабаб бўлдим. Ёш экан, бечора. Яхшими-ди-ёмонми-ди ёв деган ном билан қилич кўтариб келди, дўст бўлиб савдо-сотих билан келса бўлмасми-ди? Унга айтдим: «Ҳой йигит, ўн гулингдан бир гулинг очилма-ган, қўй, урушмайлик, нега бир-биримизга ўлим даҳшатини со-либ турибмиз? Тўғри, сен ҳожангни буйруғи билан қилич кўта-риб, балким кўп одамларнинг кўзини ёшлагансен. Энди тушун, мен ўз юртим, тупроғим, эрким, асрлар оша етиб келаётган урф-одатим, элатим, тилим учун курашмоққа қилич олдим. Сен-чи, улуғ Оташ Тангри яратган нарсаларни йиқитмоқ учун келдинг-ми, йўқотиб не фойда кўрурсен? Қайтага яратганининг қаҳрига учрайдурсен. Кел, яхшиси, менга асир туш, қайтиб бориб ўртоқ-ларингга ҳам тушунтир, кетишсин», десам, шунча гапимга ту-шунмасдин, — деди.

— Ҳой, навкар, сен қанақа гўл навкарсен ўзи? Наҳотким, қўлингдаги қилич сени соҳрламаган бўлса? Мен илгари чумоли-га ҳам озор бермасдим, ҳоким чақириб беш танга билан қўлим-га кескир қилич берганида ўз-ўзимдан қанчалик қувонганимни кўрсанг эди. Эҳ-ҳе, чумолини аяган мен, жангларда қанча бош-ни думалатдим, — деди.

— Мен унга умр бердим. Майдондан чиқиб кетгин, сени ўлди-риб ҳузур ҳам қилолмаймен, деб турганимда, жанг жанглигини қилди, навкарларимиздан бири келиб унинг бошини танасидан жудо айлади. У ўлишни ўйлабдими дейсан, йўқ, ўлдиришни ўйла-ган. Бу-ку ўлди-кетди, ота-онасига огир...

Одамлар бамисоли бир-бирига бирикмас қумга ўхшайди. Шамол қаёққа сурса, кетаверади-ган қумли тожни ўзи экан, би-родар. Худо одамзодни бунчалик итоатгўй қилиб яратмаса Тўрт-бешта айёрнинг қулига айланиб қолди одамзод. Шу бир сиқим айёр хоҳлаганини қилади, дунёни алғов-далғов қилишни иста-дими, дунё ўт ичида қолади. Хоҳласа, халқларни бир-бирига қирғин қилдиради. Истаса, бола-чақасидан ажратиб, ўз манфа-ати йўлида қурбон қилдиради. Хулласи калом, беҳисоб одам-лар саноқли иблисларнинг тўғри ё нотўғри йўлидин чиқолма-гай. Мана шу нарса менга кечалари уйқу бермай, ҳаловатимни ўғирлагай, эй сипоҳ. Бу ташвишлардин куйиб бўлдим. Эрта-ин-дин эркимизни қўлга олармиз, балким. Ана ўшанда тайёрга айёр

топилади. Кимдир тахту азам қилади. Янги навкар — сипоҳ, жаллод ёллайдию авом халқни ўз измига буйсундириб олади. Уйда тинч овқат егани вақт бермағай. Ана шунақанги айёр, шайтонлар зуғумидин холи бўлса, дунё жаннатга айланурди, деди. Унинг сўзлари қалбимни ўртади, салмоқдор гапларидин бошим эгилди, унга бир нима деб жавоб қайтаришга ожиз эрдим.

— Шоир оға, насиб этса, орзуларингиз ушалғай, босқинчиларни бир ёқлик қиламиз, — деб хайр-маъзурлашдим.

Гулойин чуқур нафас олди.

— Улуғ сардорим, ўша шоир ҳақ гапни айтибдур. Босқинчилар нечун узоқ юртларда хунрезлик қилаётганларини билмайдилар, беклару саркардалари фармониға биноан итоатгўй қулларга айланишган. Жонлари ҳам гўё улар томонидан ато этилгандек ҳаракат қилишади, уларнинг ўзлари хожаларнинг асрий асирларига айланиб қолганининг ҳам фаҳмига етмайдур. Йўқса, ўртада адовати бўлмаган одамлар нега бир-бирларини ёмон кўришади. Гўё ҳаммаси лойдан ясалган қўғирчоққа ўхшайдур. Қани оламдаги ҳамма фуқаролар бунини тушунса эди, замин рўйи кўз ёшларни кўрмай, беҳишт фароғатида яшаб ўтардилар. Балким бевақт ўлим деган мудҳиш ибора кишилар руҳидан холи бўлармиди...

Муқанна хотинининг гапини бўлди:

— Гулойин, яхшиси, мавқе хусусида гаплашайлик. Анчадан бери зерикиб қолдингиз, сизни қалъа кутвалиси қилиб тайинламоқ нияти туғилди менда. Сарҳама анчагина ҳаддидан ошгани учун вазифасидин четлатдим. Сиз ризомисиз?

— Сардорим, сиз нени раво кўрсангиз, мен ризодурмен.

— Йўқса, ишни бошланг. Жангчи қизларингизни йигиб, вазифаларини тайин қилинг.

— Бош устига, улуғ сардорим. Ҳа, дарвоқе, сизнинг олдингизга киришимдан мақсад, оғам Зардуҳнинг ҳисорга келмоғини сўраб нома битсам.

— Зарурат бормикин?

— Кўп соғинганмен, улуғ сардорим, кўришганимизга ҳам кўп бўлди.

— Қаршилигим-ку йўқ. Аммо Сарҳамани унинг йигитлари яралаган, қолаверса, кўпчилик сардорлар уни хушламайди, уларнинг ўртасида низо кучайиб, хунрезлик билан тугайдур, деган ҳадикдамен.

– Ҳали Сарҳамани ким жароҳатлагани маълум эрмас, бу фақат гумон. Билмадим, ўзи нималар бўлаяпти. Бизнинг юртларга ҳадик, хоинлик, қўрқоқлик, айғоқчилигу номардлик бегона эрди. Айни кунда шулар кескинлашган кўринадур. Биламан, акам номардлар ишини ҳеч қилмаган. Қони-жони бирлан содиқ қолгай.

Билмадим, у Наҳшаб ҳокимлигини ҳам рад этур, унга қарши мишмишлар бўрони шундай турганким... ҳад-ҳудуди йўқ. Мишмишларга кўра Зардух аббосийлар саркардаси Ҳораший билан урушмаслик ҳақида яширин битим тузиб, босқинчилар билан айшу ишратда бўлган. Ғайри динини қабул қилгон эмиш. Қабзам ва Сарҳама унинг одамлари мачит қуриб, намоз ўқиётганларини ҳам гувоҳи бўлишибдур.

Гулойин жаҳлдан ўзини базўр тутиб:

– Ёвнинг топган янги ўйини бу, – деди босиқлик билан.

– Ўз иним Қабзамнинг кўрганига ҳам инонмай-сизми?

– Йўқ, улуғ сардорим, инонолмайман. Қон-жони бирла интиқом кўйида ёнишига аминдурмен.

– Сиз мени нотўғри англамоқдасиз, сизга дашном отаётганим йўқ, кезида айтдим-қўйдим-да.

– Менга ижозат беринг, оғамнинг олдиға бориб келгаймен. Агар айтганларингиз рост бўлса, уни ёв билиб бошини олиб қайтурмен.

– Йўқ. Уни Тангрининг ўзи жазолагай. Борсангиз, сизнинг қайтмоғингиз душвор. Мен эса сизсиз бир кун ҳам туролмасмен.

– Улуғ сардорим, ўтинамен, ижозат айланг?

– Сиз менинг якка-ягона таянчиғимсиз. Қалъани ҳар эҳтимолга қарши ҳимояга ҳозирламоқ лозим, қолаверса, жангга отланмоқ керак. Черикнинг аҳволи ўзингизга аён. Майли, унга мен ва ўзингиз номингиздан нома битиб, Наҳшаб ҳокимлигини адо этиб турмоғини сўранг. Агар садоқатда бўлса, Саид қўшинлари бизга столмай, изига қайтур. Зардух ихтиёрига туман черик хоҳлаган дақиқа юборилур.

Акаси ҳақидаги ҳар хил миш-мишлар Гулойинни ўйчан, хо-муш қилиб қўйди. У тонг азонда баланд чўққиларга туташ қалъанинг махфий эшигидан, бир ёни сойлик, бир ёни қалин дарахтзор бўлган ички ҳисор ортига ўтиб олди. Шовуллаб оқаётган

сойнинг зилол сувиға термулганча хаёл сурди. Атрофдаги товуслар, ҳар хил қушлар сайроғи ҳам хаёлини бўлолмас эди. Гулойин илгари бу срда яйраб дам оларди. Гиёҳлар ҳидидан яшнаб енгил тортарди. Энди-чи, ҳаммаси шунчаки манзарадай. Акаси ҳақидаги гап-сўзларнинг ҳаммасини ёлғон бўлиб чиқишини истаб, тангридан илтижо қилди. Бу хилват жойни эрию ўзи биларди. Сўнг Қабзам бохабар бўлди. Ҳозир бу жойга у киролмайди. Бу жойга фақат қўмондоннинг смакхонасидан ва сойнинг шарқий соҳилидаги ғор орқали йўл бор эди. Қабзам эса ички ҳисордан чиқариб юборилган. Гулойинни эри йўқлатганда фақат Қабзамгина чақириб берарди. Мабодо кирадиган бўлса ҳам, юрак ютиб ярим кун қоронғи ғор орқали юришпи керак. Энди у йўқ. Ҳеч ким халал беролмайди. Кўзларида ёш қалқиди, акаси билан ўйнаб ўсган кунларини эслади, ҳозир ака-сингилнинг бегонага ўхшаб қолгани, Зардуҳнинг хотини билан яқинлиги, усиз туrolмаслигини, ўзининг эса эрисиз яшолмаслигини ўйлаб, дунёнинг чалкаш ишларидан оғир хўрсинди. Етти ёт бегоналар билан ҳаётларини боғлаб, бир уйда ўсган оға-инилар бегоналашиб кетганлигини ҳеч хаёлига сиғдиролмасди.

– Нечун хаёлингиз паришон?

Гулойин чўчиб тушди:

– Қайдин келдингиз? Ким ижозат этди? Сизга ички қўрғонга киришга рухсат йўқ эди-ку.

– Мен кирмай ким кирсин, бекам.

– Акангизга айтиб банди қилурмен.

– Ҳозир ожизасиз. Қўлингизда яроғингиз йўқ. Сизни осонгина бошингизни танингиздан жудо қилишим мумкин. Қўрқманг, сиз билан урушгани кирмаганмен. Гапим бор, – деди.

– Сўйланг, қулоғим сизда.

– Гапнинг пўскаллеси шу, сиз элчи вазифасини бажарасиз. Аббасийлар сулҳ тузиб, акамга Кеш ҳокимлигини, менга Наҳшаб ҳокимлигини бериб, тинчликни таклиф қилурлар, оғамни шу сулҳга кўндирурсиз. Сизга қулоқ тутадур.

– Шартингиз шулми?

– Ҳа, шул ишни адо этсангиз, акангиз Зардуҳга Ойдинбулоқ атрофини хатлаб беришади.

– Тушингизни сувга айттайсиз. Мен бировларнинг ногорасинга ўйнаб кўрмаганмен. Эл-юртни сизга ўхшаган қўрқоқлар, сотқинлар хароб қилди. Эндигина эркин нафас ола бошлаётган

юртни тагин босқинчига тутқазадиган сенга ўхшаганларнинг куни битган.

– Ҳаддингдан кўп ошаверма, манжалақи.

– Манжалақидан хоин ифлосроқдур. Вақт ғаниматида туёгингни шиқиллатиб қол, сотқин! – деб белидаги камарда қистириғлиқ ханжар эсига тушиб тетиклашди.

Қабзам ханжар отишга шайланаётган янгасини кўриб ранги оқариб базўр илжайди. Чунки Гулойиннинг пичоқни беҳато отишини биларди. Яланғоч қиличини қинига солди.

– Янга, жаҳлдан тушинг. Сизнинг оғамга бўлган садоқатингизни билмоқчи эрдим. Менинг ҳам босқинчига бўлган қаҳру ғазабимнинг чеки йўқдур. Содиқ экансиз, ташаккур, – деб чиқиб кетди.

Гулойинни Қабзамнинг бу найрангини эрига бориб айтиш-айтмаслиги ўйлантириб қўйди.

XVI

Зардух қароргоҳида одамлар сийрак. Уларнинг бир қисми овга, бир қисми ўрим-йиғимга кетган. Зардух синглисидан келган нома билан танишиб, пешонаси тиришди.

«Аблаҳлар. Тинч юргани ҳам қўйишмайди. Мен қачон ёвга ён берибманким... Эй тангрим, ноҳақ туҳмат, бевақт ўлимдин асрагин гофил бандангни!» Зардух ўрнидан турди.

Мактуб жавобини кутиб турган Абдуллоҳ ибн Амр тоқатсизланди. Зардух ўтли кўзларини унга қадади. Ибн Амр атрофга қўрқа-писа аланглаб:

– Сардор, синглингизнинг гумонича, сизга қарши иш юритаётган Қабзам билан Сарҳама эмиш, – деб шипшиди.

– Билурмен, теграмизни илонлар ўраб олганин. Улар билан эрта-индин орани очиқ қилурмен. Синглимга бориб етказинг, мендан қилаётган ҳадикларининг ҳаммаси беҳудадир.

– Ҳа, улуғ сардор, уйдирмалигига минг карра ишондим. Қаранг-а, бир вақтлар сизни сарой қурди деб овоза қилишганди, уятсизлар.

Отлар дукури суҳбатни бўлди. Самар ҳовлиқиб кириб, Зардухга юзланди.

– Суҳбатингизга халал берганим учун маъзур тутғайсиз. Ёв, Наҳшабни ёв ўраб олубдур. Йўлда наҳшаблик йигитларни учратдик. Ҳисорга кетишгаётган экан. Ушалар айтишди.

– Бошида кимлар?
– Эрта-индин ибн Довуд суворилари етиб келармиш. Халифа Маҳдий ибн Мансур¹ вилоятимизни қирғин қилишга амри фармон берган эрмиш.

Чой кутариб кирган Нозима бу гапни эшитиб, тошдек қотиб қолди.

– Яна жанг, беҳуда қон, танни бевақт тарк этажак руҳлар.

Зардух ўрнидан асабий турди:

– Ёвнинг ҳисоби қанчадур?

– Саидники уч туман эрмиш. Бағдоддан чиққан Довуднинг ҳам икки-уч туманлик жангчиси бор эрмиш.

– Амр оға, сиз тезроқ отланинг, биз ёвдин юз чандон оз эсақ-да Наҳшаб ҳимоясига отланурмиз. Муқанна лозим топса, кўмакка лашкар юборгай, – деб хайрлашди.

Зардух Нозима бошлиқ қизларни Ойдинбулоқ ҳимоясига қолдириб, жангчи йигитларини олиб Наҳшабга бошлади. Қуёш ёстиғига бош кўяр пайтда Наҳшабга етиб келишди. Бу ер осмонини чанг-тўзон, тутунлар булут қоплаган, ҳавосини дод-фарёдлар қучган эди.

Зардух кўшинини тўхтатди. Ёнма-ён келаётган Самар ҳам ажабланиб отнинг тизгинини тортди:

– Шаҳардан асар қолмагандир. Саид кўшинлари ҳойнаҳой Кешга юриш бошлаган.

– Шундай бўлса-да, бир бориб кўрайлик.

– Йўқ, биз вақтдан ютқазурмиз, ҳисорга йўл олиб, улуғ Пири Мўъбад бирла кўшилиб жанг қилурмиз. Сиз эса икки минг сувори бирлан Наҳшабда ёв бўлса, банди қилиб, Қашқадарё бўйлаб юриб бизга етиб олинг. Жумагул минг нафар йигит бирла Нозимага бориб қароргоҳ ҳимоясида бўлур. Фирибгар ёв бу вақтдан фойдаланишга улгуриши ҳеч гап эмас. Мабодо ёвдан кейин етиб борсак, бир-биримизни кутиб, бирга жанг қилиб, уларни ёриб қалъага кирурмиз. Омонликда юз кўришайлик, – деб хайрлашиб учга бўлинишди.

XVII

Кеш – ям-яшил шаҳар. Атрофи Баҳри булут тўлқинларидек беором. Шаҳар осмонини қоплаган тутунлар эса ден-

¹ 775–785 йиллар Бағдодда халифалик қилган.

гиз устидаги қора булутга ўхшайди. Қиличларнинг жаранг-журинги узлуксиз эшитилиб турибди... Душманлар ҳамма кучларини исёнчиларга қарши ташлашган. Ҳар қадамда мурда... Зардух Самар билан Оқдарё бўйидаги ибодатхона ёнида учрашди. Икки саркарда йўл-йўлакай ёвдан хийлагина ўлжа ва асир олган эди. Бир-бирларини кўриб, чўккан кўнгиллари ёришди. Йигитлар:

– Сардор, қани бизни жангга, интиқомга бошлагил. Ҳар биримиз ўн душманга бас келмасак, надомат тошларини ёғдиргил, чурқ этмагаймиз.

– Биздан гина қилиб юрган Муқаннанинг йигитлари токим қойил қолсин.

– Бошла...

– Бошла, сардорим.

– Шошманглар, – бор овози билан қичқирди Зардух. – Мен сизларни кўр-кўрона ўлимга олиб боролмайман. Душман хийла-найрангга уста. Ҳошим ибн Ҳаким қароргоҳигача бир амаллаб етиб боришимиз даркор. Шу жойда нафасимизни ростлаб, қоронғи тушиши билан душманлардай кийиниб олиб, ишни ташқи ҳисорга ҳужум қилаётган ёвни ёриб ўтишдан бошлаймиз.

XVIII

Ҳошим ибн Ҳаким лашкарлари ҳолдан тойган. Ташқи ҳисор жангида кўп азаматларидан ажраган саркарда хомуш ўтирар, тинимсиз қиличбозлик, найзабозликдан чарчаганлиги ҳам эсига келмас эди. Фитна-фасодларга учраб, Зардух билан ўзи сезмаган ҳолда узоқлашганини, бунинг нима оқибатга олиб келганини эслаб хўрлиги келди. Душманнинг қўли баланд келиб, ташқи кўрғонни забт этганлиги бир аламига минг алам қўшди. Гулханлар билан ёритилган қабулхонага кирди. У ғазаб оловида қоврилмоқда эди.

– Қани менинг илгариги қудратим? Ҳошим ибн Ҳаким дейишса, душманларни титратган давру давронимни, наҳот, тўфонлар учириб кетган бўлса. Шунча қўшин билан мағлубиятга учрадим-а. Яккама-якка беллашувда ҳам енгилдик. Қани менинг тоғни урса толқон қиладиган йигитларим? Қайдасизлар, Зардух? О, азаматларим. Кулартегин, Гирдак, Фарича, сизларни асрай олмай, қаердаги фитначи хоинларни паноҳимга олибмен.

– ...Улуғ Пири Мўъбад, келинг, яхшиси, жароҳатингизни боғлайлик...

Қилич ямлаган оёғи, елкасидан сизиб оқаётган қон, оғриқ билан унинг иши йўқ эди.

– Эй биродарларим, тан жароҳати-ку оғир эмас, мағлубият жароҳатига малҳам йўқдур.

Хонага Гулойин югуриб кириб келди.

– Улуғ Пири Мўъбад, нола-фигонимиз акам Зардуҳга етиб-дур. Улар бугун тунда бизнинг олдимизга ёриб ўтишларини билдириб ёй-ўқига ўроқли бу номани отишди.

Атрофдагилар Зардуҳни эшитиб, енгил тортишди.

– Мен сизга айтувдим-ку, Зардуҳ асло ёвга ён бермайдур.

– Ҳа, мен йўлдан озган эканмен. Яхши дўст ёмон кунингда ярайди, деганлари бежиз эмас экан. Бўлар иш бўлиб ўтди. Бугун тунда биз қўшилмоққа эришсак, эртага жангни янгидан бошлай-дурмиз. Сарҳама, сизда қанча одам бор?

– Уч ярим минг.

– Тонггача уларга дам беринг. Қолганлар Абдуллоҳ ибн Амр бошчилигида Зардуҳ йигитларига кўмакка шай турсинлар. Уларнинг қачон бошлашлари бизга қоронғу. Балким ҳозир бошлашар. Қулоқларингда бўлсин, бир-бирингдан узоқлашманглар, бул қоронғида дўстга тиг санчиб қўймоқларингиз мумкин. Уқдингизми?

– Уқдим, сардор, хотирингиз жам бўлсин.

Бирдан сокин тун бағрини бақариқ-чақариқлар тутиб кетди. Абдуллоҳ ибн Амр ярим туманлик йигитлари билан жангга кирди. Қий-чув бўрони ҳисорни қамраб олди. Саросимага тушиб қолган душман бир-бирларини ёв ўйлашиб чопа бошлашди. Икки томондан Зардуҳ билан Абдуллоҳ йигитлари қирғинни бошлашди. Бундай қирғинни кўрмаган ёв майдондан жуфтакни ростлаб қолишга ҳаракат қилар, аммо улгуролмай ҳалок бўларди. Тонг ёришай деб қолганда, Зардуҳ ва Абдуллоҳ йигитлари ички ҳисорга кириб олишга улгурдилар.

Ҳошим ибн Ҳаким, Гулойин ва сипоҳлар кучоқ очиб Зардуҳ истиқболига чиқишди. Зардуҳ ўша-ўша босиқ чехра билан отдан тушиб, қўмондон билан бағир очиб кўришди. Сўнг синглиси билан кўришгач, оғир тин олди.

– Енгилдик, кўп қурбон бердим. Аббосийларнинг қўли устун келди, – деди Муқанна, – зора сенинг пойқадамнинг ёқиб, устунлик биз томонга ўтса.

– Айтганинг келсин. Биз ҳам Наҳшабни бериб қўйибмиз. Ҳозир у шаҳарда мурдалардин бўлак ҳеч йўқ эрмиш. Кўчалар чопилган бош таналарига қўмилмиш.

– Дўстим, нимасини айтурмен. Менга хоинлар фириб берди: аввалига бизга хайрихоҳ бўлган савдогару бойлар босқинчилар томонига ярим туман сипоҳ бирлан, тунов кунн эса туғишган укам ўтиб кетди. Бугунги жангда юзма-юз келиб, икки жойимдан яралади. Қилич ямлаган оёғим, унчалик азоб бермасада, ёй теккан елкам қаттиқ қийнайду. Оғули ўқ бўлса керак.

Зардух дўстининг елкасини кўрди-да, титраб кетди:

– Оғули ёй тегибду! Нега бақрайиб турибсизлар, табибни чақиринглар.

– Мен шу ердаман, сардор, – деб бир мўйсафид унинг олди-га келди, – ўзлари енгил, ўтиб кетади, деб ўжарлик қиялтилар.

– Шоҳми, гадоми, бетоб кимсага ҳаким ҳукмронду.

– Тўғрику-я, сардор, аммо улугъ Пири Мўъбадимиз жароҳатлари бунчалик эканлигини ҳозиргача сездирмаган бўлса, биз фуқароси не қилсин.

– Фурсатни бой берманг, қаранг, – деб Ҳошим ибн Ҳакимни табиб билан қўярда-қўймай ётоғига киргизиб юборди. Сарҳама тундаги жангда йигитлари билан душман томонга ўтиб кетган, унинг кетидан ибн Довуд қўшинлари етиб келгани ҳақидаги шум хабар қўрғондагиларни қаттиқ ларзага солди. Ҳорғин кўзлардан уйқу қочди. Зардух дўстининг ҳузурига кириб, ҳазин, синиқ овозда:

– Пайтни бой берибмиз, дўстим, кечаги жангда қуршовни ёриб, қўрғонни тарк этган мақбул эркан, чоғи. Сарҳама душман томонга йигитлари билан ўтиб кетибду. У ҳам майли-я, ибн Довуд катта лашкар билан етиб келибду. Аҳволимиз мушкул. Қуршовдан чиқиб Наҳшаб ёки Бухорога кетганимизда биз яна қўшин тўплай олардик. Энди кечикдик. Фақат битта йўл – қўрғонга туташган тоғ орқали Ойдинбулоқдаги қароргоҳимизга кетайлик, у жойга душман ўтолмайду. Баҳорга чиқиб жанг-ни янгидан бошлаймиз.

– Йўқ, биродарим, сен ҳақсану, аммо «раҳнамоси қочибди» деган маломат менга ўлимдан ёмонду. Унинг устига оғу танам узра ёйилиб силламни қуригмоқда. Айт, ҳамма ташқари ҳовлига чиқсин.

Зардух ўтирганларни чиқариб юбориб, ўзи қайтиб келди. Қўмондон чордана қуриб ўтирди:

– Яқинроқ кел, дўстим. Кўришмаган кунларимиз ҳиссасини ҳам чиқариб олайлик, дийдорингга тўйиб жон берай. Яқинроқ кел.

Ҳошим ибн Ҳаким юзидаги пардани олиб ташлади. Зардух дўстининг кўзларидаги шашқатор ёшларни кўриб тўлиб кетди. Уни бағрига босиб:

– Дўстим, биз мағлуб эмасмиз-ку, ҳали. Биз ҳали юртимизни ёвдан, ёвдан ҳам баттарроқ хоинлардан тозалайдурмиз, – деди.

– Ҳақсан, ҳали сен кўп жанглар қилурсен. Ғалаба ҳам қозонурсен. Мендан ўтди, кечир мени. Сен ёнимда бўлганингда ҳеч ҳам енгилмасдим. Хоин фитнакорлар мени йўлдан урди. Насиҳатим шулки, эрк учун бош кўтарган ҳар бир кимсага уқтир, ўз юртининг тақдирига эрк ва эл озодлиги курашида қорни тўқ, эгни бут бой ва савдогарларга ишонмасин. Улар мол-мулкларини, жонларини сақлаш йўлинда юртни ҳар нарсасига алмаштирадилар. Халқ эса юрти, тили, урф-одатини ҳеч қачон сотмайду. Улардан хоинлик чиқмайду. Шул гапларимди еткизгайсен, жондош дўстим. Халқнинг бошига сен соғ-омон бўлгайсен. Халқ гурури ҳар недан баланд турур. Улкан тоғлар, тоғли чўққилар – ҳаммаси эл гурурининг шоҳидидир. Бир алашим сенинг олдингда гуноҳимни юволмай бу ёруғ дунёдан кўз юмдурмен. Ёв қўлига таслим бўлмай ўлурмен, – деб ичи олтин ранг олган, ҳамон гулхан ёниб турган тандир томон бошлади.

– Қўйсанг-чи бу гапларни. Сен ҳали кўп яшайсен, – деди Зардух.

– Кўнгил кўтаришнинг ҳожати йўқдур, заъфарон дилни яшна-тиб бўлмағай. Ундан кўра кўксимни куйдираётган гапни эшит: ўз укам бир кун аввал Саиддан¹ элчи бўлиб келиб мени хоинликка чорлади. Айтдики: Наҳшаб ҳокимлигини халифа номидан менга ваъда қиладур. Бундай пайтни қўлдан бермайлик, ака, тинчлик ўрнатилгач, улар кетишур. Олди қиш. Ундан кейин биз бирга салтанат тузмоғимиз-да, давр-даврон сурмоғимиз-да мумкин. Бундан ортиқ сизга не даркор, деди.

Ўз укамдин эшитганларим шу бўлди. У мени сендан йироқлатти. Ахир мен шоҳона яшаш, зарҳал либослар киймоқ, асл таомлар смоқ учун бу йўлга жонимни тикмадим-ку. Эл-златимнинг озодлиги, ор-номуси учун қўлга яроғ олганман-ку. Қабзам эса акси, Ватан, златини бир қултум ёвфон каби ютди-қўйди. Ўз

¹ Ҳирот амири.

оёғи билан келганди-ку, нега уни бурда-бурда қилиб ташламадим. Танамда аввалги қудратимнинг ўндан бир улуши бўлганда ҳам, унга омонлик бермасдим. Таассуфким, мадорим қуриб, тик турарга мажол қолмаётир. У сотқинлардан қасос олмоқни сендан ўтинамсиз. Шунинг учун сен кўп яшамоғинг, халқни курашга чорламоғинг даркор. Маъзур тут мени, дўстим. Ўлим таҳликаси кишини сергап қилуркан. Сендан охирги илтижом шуким, мен ўламан, ўлигим душманлар қўлида хўрланмасин, Санам тоғида, ўз маконимда ўлсам... Менинг ўлганимни ҳеч ким, ҳеч қачон билмасин, бутун улуснинг умиди менда, шу умид уларга ғалаба бахш этсин. Атрофи кимсасиз бу Санам тоғидаги салобатли қўрғон душман кўнглига ғулғула ва қўрқув солиб тураверсин. Шундай ёнайнки, ҳар томчимдан босқинчиларга қарши хўрланган юрт ўғлонлари бош кўтарсин. Умид учқунларимни улар олов тангрисига айлантирсин.

– Нималар деяпсан, дўстим, биз ҳали енгилганимиз йўқ-ку. Насиб этса, ҳадемай хоинларни ўзинг танабини тортгайсен.

– Ҳа, биз енгилмаганмиз, енгилмаймиз ҳам. Қачонким, қуролни ташлаб, шафқат сўраганларгина мағлуб бўлган ҳисобланур. Биз ундай қилмадик. Қилмаймиз ҳам. Қўрғонда қолганларнинг ҳаммаси мард, юрт учун, эл учун ўлимга тик боради-ганлар. Уларга бош бўл-да, яширин йўлдан Гулойин билади, тоққа чиқиб кетинглар. Мен Холиқ хоқон, Қасқи, Ғарича, Найза, Кулартегинлар билан яна ёрдамга келурмен, улар мени чақиришяпти.

Шу сўзларни айтиб Ҳошм ибн Ҳаким ўзини тандирга ташлади¹.

Зардуҳ ташқари ҳовлига ғамгин чиқди. Жангчилар Зардуҳ ҳурматига ўринларидан турдилар.

– Азизларим, Муқанна мадад олиб келмоқ учун узоқ сафарга, руҳлар ҳузурига кетди. Биз у келгунга қадар ҳарбни давом эттирурмиз. Кимнинг хоҳиши бўлмаса, душманга юртини ташлаб, узоқ элларга кетишлари мумкин. Қаршимизда тоғ қоялари бўйлаб Ойдинбулоқдаги маконга етиб олиб, у ердан яна ҳарбга киришдек оғир йўл азоби турибдур.

Жангчилар бараварига:

– ... Ўлсак ўлурмизким, ҳарбга, хоҳласанг, йўлга... – Улар қилич ва найзаларини баланд кўтариб қичқиришди.

Гулойин уларни яширин йўлдан бошлаб кетди.

¹ 783 йилда Муқанна ўлади.

ХОИННИНГ УМРИ ҚИСҚА

Борлиқ қалин қор пўстинида, вилоятлар тинчиб, беҳуда оққан қонларнинг булоғи кўзи бекилди. Аммо очарчилик ҳали «тинчи-маган». Босқинчилар шаҳар ва қишлоқларга ҳоким-бекларни қўйиб, озроқ қўшин ҳам қолдириб, Ҳирот, Хуросон ва Марвга қишлаш учун кетишган.

Ёв уйқуга кетгач, йигитлар жамғарма дон ва молларни отлар-га ортди. Суворилар отларни эҳтиёткорлик билан етаклаб, қадам-бақадам келишарди. Жангчиларнинг олди тоғ этагига тушиб, йи-гилишмоқда. Зардух ҳаммани отланишга буюрди. Қароргоҳда тоғдан йиқилиб жароҳатланган Самар бошлиқ йигитлар соқчиликда қолишган. Зардухнинг нияти Наҳшабга етиш. Хоинлар карвон йўли ўртасидаги қулай шаҳар – Наҳшабга уя қуриб олганидан хабар топгани учун Наҳшаб интиқоми учун шошилмоқда. Икки кун йўл юрган қўшин Дашти Файзиобод харобаларига келиб тўхта-ди. Чодирлар тикланиб, ўтлар ёқилди. Қолган-қутган одамларни йиғиб, қишлоқ емак улашди. Зардух ўз хешларини ахтарди. Аммо улар ном-нишонсиз эди. Бировлар Бағдодга банди қилиб кетилди деса, бировлар уларни саҳрога чиқариб чоғиб ташлашди, дерди.

Зардух ҳаммани барвақт уйқудан уйғотди. Тизилган суво-риларига қаттиқ ва тантанали овозда:

– Биродарларим, юртдошларим, биз ҳозир Наҳшабни қамал қиламиз. Наҳшаб кўрғонидан бирон-бир тирик душман қочиб қолмасин, – деди.

Қўшин шаҳар томон йўл олди.

Жангчиларни курашга чорловчи ноғоралар чалинди. Ша-ҳар ичкарасидан ҳеч қандай садо чиқмагач, аравалар устидаги ғарамларни ўт олдиришиб, дарвозаларга тақашди. Ёйандозлар уларни ҳимоя қилишга шайланиб туришди. Олов дарвозаларга илашиб ёна бошлади. Навкарлар нарвонларни кўрғон девори-га қўйиб чиқа бошлашди. Душман эса қўлига тушган нарсани уларга отарди. Аммо қайноқ сувларни тўкишга улгуролмади. Ёнаётган дарвозалардан Зардух йигитлари ўқдай учиб, кўрғон ичига кира бошлашди. Навкарларнинг бир қисми аллақачон кўрғон деворларини ишғол қилиб олишганди. Жон талвасасига тушган ёв – Сарҳама, Қабзам бошлиқ хоин бек ва сипоҳилар шафқат сўраб яроғларини топширишди. Зардух асирларга қараб:

– Мендан нима истайсизлар, юртингизга кетасизларми ёким қоласизларми? – деди.

Араб жангчиларидан бири ўртага чиқди:

– Бизга энди барибир, хоҳласанг, сен томонда туриб жанг қиламиз.

– Ўз эркимизни ўзимиз тиклашга қодирмиз.

– Унда бизга озроқ ер бер, деҳқончилик қиламиз. Юртимизга борсак, бизга омонлик йўқ. Қолган умримизни меҳнатда ўтказсак.

Зардух ўйланиб турди. Жангчиларига мурожаат қилди:

– Эгипган бошни қилич кесмайдур, сизлар нима дейсизлар?

– Одатимизга кўра қуролсиз кишига ҳамла қилиш тўғри келмайди. Майли, бир парча ер бера қолайлик.

Зардух уларга шаҳардан йнгирма чақирим наридаги ташландиқ ерни инъом этиб, жангчиларига юзланди:

– Хоинларни жазолашни менга қўйиб берсаларинг...

– ...Сен қандай жазони раво кўрсанг, биз розимиз... – деб жавоб беришди.

Зардух ёнида турган навкарларига:

– Қўлларини кесиб малҳам босинглар.

– Йўқ, бу ишнинг мардлар иши эмас, – деб бақирди Қабзам.

– Ўҳў, мардлик ҳам талаб қилиб қолибдиларми? Ўз акалгини, элингни бир чақага сотдинг, тагин мардлик талаб қилмоққа тилинг бордими, хоин. Қўлини ечиб, от билан қилич беринг.

– Бошқа билан майдон чиқурмен, фақат сен билан эмас.

– Номард хоиндан мардлик кутмоқ ўзи аҳмоқлик. Қўлларини кесиб, қўйиб юборинглар, ҳар кўрган одам уни «хоин» билиб юзига тупурсин. Хоинга бундан бошқа жазо бўлмаган, ўлдирсак ўлиб кетаверади.

Хоинларнинг қўлларини кесиб, малҳам босишди-ю, қўйиб юборишди.

Қўлларидан ажраган хоинлар олдинма-кейин ўкириб йиғлаб, эй худо, тавба қилдик, деб шаҳар кўчалари бўйлаб ақлдан озган одамдек бақириб-чақириб, аҳли мўминларнинг юзига тик қаролмай, умр бўйи йиғлаганча оламдан ўтишди. Озодлик учун, ўзининг эрки учун отланганидан дарак берувчи, тоғу тошларда, қишлоғу шаҳарларда алангаланаятган гулханлар кундан кунга гуркираб, ён-атрофни ёритиб, келгинди босқинчига қарши букилмас бир куч билан эрк учун, юртнинг озодлиги учун бош кўтарган тўфондан дарак бериб турарди...

ОЙНИ АХТАРАЁТГАН БОЛА

Кўзларига боқиб, оламнинг нурафшон бир бўлагини ўзинг билган, ўзим билган гўзал табиатли заминни тасав-
вуримга келтираман. Баъзан-баъзан сени беспарволикда айблай-
ман. Лекин ўша заҳотиёқ бу фикримдан қайтаман.

Сен бахтиёрсан, ҳа, бахтиёрсан! Жажоки чақалоғингга қўши-
либ юрак-юракдан яйраб куласан. Тиниқ кўзлари чарақлаб тур-
ган болангга – боламга мени кўрсатиб индамас дадангни қара,
яна «ойни ахтараётган бола» ҳақида ўйлаётгандир, деб кула-
сан. Ўғилчамиз ёқимли, ҳам беғубор қиқирлайди. Чарос кўзла-
ри ёшланади... Давронжон ухлайди, уйқусида ҳам гоҳо-гоҳо
жилмаяди. «Шайтон қитиқлади», дейсан. Йўқ, тушларида, сен,
сенинг қитиқлашларинг қайтарилади – кулади.

– Ҳеч гапирмайсиз, нима гаплар бор оламда дейсан? Нега
бунча индамас бўлмасангиз, дейсан...

Сенга термиламан. Кулган бўламан, аммо кулгим ҳам ун-
сиз...

– Ўзинг билган, кўрган одам-да.

Гапирдим, аммо сенга термилганимча сассиз сўзлабман.
Гапларингга жавоб кутиб турганингдан билдим. Қошларинг
чимирилади: аразлаган бўласан.

– Сенинг даданг шунақа, оғзига толқон солиб олганлар.
Ҳамма гапини ишхонадаги ойимчаларга гапириб келганлар.
Биза билан гаплашгилари йўқ...

Сочингни силайман. «Бошқани севишга вақт йўқ энди, опа-
си»

Ўғлимни қўлга оламан. Ўғлим кўкрагимдан итариб йиғлай-
ди, сенга талпинади. Қучоғингга бориб олгач, мени мазах қил-
гандай жилмаяди. Юзини сийнангга қўйиб, жажжи қўлчалари
билан юзингни силайди. Оҳ, сен қанчалик бахтиёрсан!..

– Шунақа, бола бечора ҳам сиздан ётсирайди, – деб боланинг лўппи юзларидан чўлпиллатиб-чўлпиллатиб ўпасан.

Майли, индамас де, севмасликда айбла! Сен билан мени тақдир қўшди. Севмасам-да, меҳрим бор сенга. Билмайсанки, сенинг чеҳрангдаги қувончни аяётганимни.

Биласанми, идрок этаяпсанми, «гапирмайсиз», дейсан, мана, гапиряпман, сассиз сўзлаяпман. Юрган йўлимда ҳам, ўтирган ўрнимда ҳам ич-этимни еб, суҳбат қураман. Сен ҳақингда, одамлар ҳақида, эзгулик ҳақида...

Мана, тонг ҳам отиб қолди. Давронжон йиғлайди. Сен учун одатга айланиб қолган ишинг, кўзларингни уйқудан очмасдан кўкрагингни гўдак оғзига тутдинг. Ором олди. Мен эса кечаси билан ишлаб чиққан кишидек кўзларим қизариб, бошим оғриб, ётган ўрнимдан аранг тураман.

– Онаси, тура қол, тонг отиб қолди! – қўлим билан оҳиста туртиб уйғотаман.

Ана, яна бир кун бошланди.

Юрганда, ўтирганда ҳам сен билан пинҳона гаплашганларимни сезмайсан шекилли. Сен эса мени индамасликда айблайсан. Мен шунчалар кўп гапираманки, айтган сўзларимнинг ҳисобига ҳисоблаш машиналари ҳам етолмай, ожиз қолсалар керак.

Мана, ишхона – Оймомани ахтараётган бола айтганидек, умрнинг эрмакхонасига ҳам етиб келдим. У подани боқиши, мактабга қатнаши билан ҳаётининг бир кунини ўтказди, мен эсам қоғозлар титкилаш билан.

Иш кабинет эшигини оҳиста, қаятираб очаман. Тунд башара бошлиғим кўзойнаги ортидан хўмрайиб қарайди. Алик ўрнига:

– Хўш, келдизми, дуруст. Графинни тўлдириб келиб, чой қўйинг!

Бу иш жонимга теккан, бўғзимга келган эди. Менда қандайдир журъат пайдо бўлди. Негадир ҳозир қоним қайнаб кетди. Унинг устига кечаги мажлисда: «қўлидан иш келмайди», деб айлагани эсимга тушиб, қоним баттар қайнади. Унга ўқрайиб қарадим. У бамайлихотир журналдаги сураатларни томоша қиларди.

– Мен сизга малай эмасман. Ишимни қилгани қўясизми-йўқми? Бўлар-бўлмас иш буюравериш ишлагани қўймаганингиз етмагандай, мажлисда иш билмасга чиқарганингиз нимаси? Қиладиган ишингиз, одамларни бир-бирига қайраш. Ўзи сизда виждон борми?

У ўрнидан ирғиб турди-да, директор олдиға кириб кетди. Ана энди шу дақиқаларда хонадонимнинг гули – хотин яна сен билан гаплашаман. Азизам, уйдан ташқаридаги аҳвол ана шунақа. Шуларни, шу кунгача югурдаклик қилганимни сенга гапирайми? Қўй, болаларимнинг суюкли онаси, эшитма, зинҳор-зинҳор эшитма. Нима қиласан, ташқи олам ташвишларига кўмилиб. Сувдек тиниқ қалбингни жароҳатлама. Майли, мени индамас дегил. Одамга ўхшамайсиз де, мен розиман.

Сен билан ёқут юлдузлар чамани кўкни тутиб, яна нақ юлдузлар тепамизга келгунгача суҳбат қургим келади. Гуллар, тоғлар, оқар дарёлар ҳақида гапириб-гапиравериб меъданга текканман. Ойга эътиқод қўйган, у билан гаплашишни орзу қилган болани гапирганимда қанча кун ҳаловатингни йўқотдинг буларга қандай чидайсан?! Сабр қил, жонгинам, сабр! Ҳали сен билан гуллар оралаб саховатли, оқибатли, очиққўнгил кишилар, мафтункор олам ҳақида шундай сўзлашайки, гулгул яшнагил. Директор жанжалимизга, чамамда, аралашмади. Бошлиғим нима қиларини билмасдан тунд башарасини қоғозларга тикканча жим. Қабулхонага телефон қилмоқчи бўлиб кирдим. Директорнинг дерматин қоплаган эшиги қия очиқ. Ичкаридан таниш овозлар...

– Самад ака, у менинг жонажон дўстим. Лекин сиз сўрадингиз, тўғриси айтишим керак, сал лақмароқ, бўлим бошлиғини ҳурмат қилмайди. Ёрмат ака ҳақ!

Қадрдон бўлиб юрган Тоҳир дўстим менга айбларни қалаштириб ташламоқда эди. Шу дақиқа ану кун қилган мулозаматлари ёдимга тушди: «Дўстим, агар сен бошқа ерга ишга ўтадиган бўлсанг, мен ҳам бирга кетаман».

Нима бўлса бўлди. Шахт билан кириб бордим. Башарасига бир, икки, уч... Кетма-кет туширдим-да, эшикка отилдим. Томошаталабларга хона тўлган эди.

– Тўхтанг, сизга айтяпман, тўхтанг! – бақирди директор.

Хонага дақиқалик сукунат чўкди. Директор менга қараганча стол тортмасидан аллақандай дори олди-да, чойнакдан пиёлага чой қуйиб, дорини ютиб юборди.

– Яқинроқ ўтиринг. – Қаршисидаги курсини кўрсатди. – Одам деган бунчалик тез бўлмайди. Қолаверса, гап пойлаш яхши эмас, йигит кишига уят!

– Телефонга киргандим. Эшигингиз қия очиқ қолибди. Гап ўзим ҳақимда кетаётган экан. Қизиқсиниб қолдим. Дўстимни... – ютдим.

– Дўстингизми?

– Ҳа, ҳозиргача дўст эдим...

Директор истеҳзоли жилмайди.

– Тавба. Билмай қолдим, ўзи нималар бўляпти? Пасткашларга қачон барҳам берилади. Виждон, инсонийлик, дўстлик, иш сўзларининг мағзига қачон, қачон тушунасишлар-а?! – гўё ўз-ўзи билан сўзлашарди у. – Бошим ғийбатчиларнинг ғийбатидан, чақмачақарларнинг ғалвасидан бўшамай қолди-ку! Бу ҳолда ишни қачон қиламиз! Неча марталаб танбеҳ бердим, уришиб ҳайдадим, яна ўша гиди-биди. Ахир бундай тушуниб яшасаларинг-чи, ўзи олтмиш йил яшаймизми-йўқми, бир-биримизни ғажиб яшашдан нима фойда кўрамиз, нима?!

– Мен ҳали арз қилиб кирганимча йўқ.

– Кирмаган бўлсангиз, кирасиз. Ҳа, албатта кирасиз.

– Йўқ, кирмайман. Яхшиси, ишдан кетаман.

– Ишлайсиз! Эшитяпсизми, ишлайсиз! Нима, ҳамма оғирликларни мен кўтаришим керакми?

Нима қилишимни билмай турардим. Директор менга яна бир оз насиҳат қилди. Сигарета чекди-да:

– Ука, бизнинг жамият ҳам гўзал туйғулар замирида қурилган. Буни кўз қорачиғидек асрашимиз керак. Бу фақат мени ёки бошқа бир раҳбарнинг иши эмас. Ҳамманинг иши. Чунки биз оддий халққа ҳар доим ҳисоб бериб борамиз. Сезяпсизми, қанчалик адолатли. Бутун юртимиз бойлиги ҳаммамизники. Шундай экан, бунинг қадрига етайлик-да, уч-тўртга ҳасадгўйларга таслим бўлмасдан, уларнинг тавбасига таянтирайлик. Ўша юзхотир соясида кўмилиб кетган журъатни ишга солайлик, ука! Бўлмаса улар илдиз отавериб, вабодек тарқалиши мумкин. Шунини ҳеч қачон ёдингиздан чиқарманг, мамлакатимиз, халқларимиз мақтанчоғу қаллобларга қараб қолгани йўқ. Уларнинг пайини қирқиб ҳар бир соф кишининг бурчидир. Гапим шу, ука.

Мен унга термилиб, нима қиларимни, нима деяримни билмадим. Чунки қаршимда одил, ўзим суҳбат қурмоқ учун қачондан бери излаб, тополмай юрган сиймо турарди.

Директорни «одамгарчилиги йўқ, қўрс, калтафаҳм, дилзор» каби айбномалар қўйиб гапиришарди. Балки бу тўқима сўзлар онгимда ўрнашгани учунми уни ёмон кўриб қолгандим. Фаҳмладимки, бу ифвогарларнинг иши экан. Улар яхшиларга ўзларидаги иллатларни тамғалар эканлар. Мен унинг кўзларига журъат билан қарадим. Нуроний нигоҳла-

ри дунё тапвишларидан ҳориган. Қандайдир мунгли мудроқ билан тетиклик ўртасида кураш кетаётгандек эди.

– Боринг, кайфиятингизни яхшилаб, ишлайверинг, – деди директор.

Ташқарига чиққанимда ҳамма мени коридорда кутиб турарди. Биринчи бўлиб Ёрмат ака ёнимга келди. Аввал зўрма-зўраки, созчи созини созлагандек кучаниб йўталди. Сўнг:

– Сиз қанақа одамсиз-а, бошлиқ хонасига ҳам кириб, безорилик қиладими киши? Сизда уят борми, ўзи? Одам қиламан дегандим, одам қилолмадим-да. Энди ўзиздан кўринг. «Характеристика»ни мен сизга икки дунёда ҳам ёзолмайман. Ўқиганингиз куйди, ука. Ҳа, кишининг раҳми келади, начора. Бўлар иш бўлди. Пешонангиздан кўринг, ўзиздан кўринг, – деди бақирган ҳолда.

Ишхонамда бугун шундай воқеалар бўлди. Бунинг сенига айтсамми, айтмасамми, ўғлимнинг онажониси, билмадим, аммо шу пайт «ойини ахтараётган болакай» эсимга тушди. Унинг эзгулик йўлидаги эътиқоди, унга интилиши мени яна ҳайратга солди.

Кўзларингдан меҳр ёғилиб турган умр йўлдошим, буларни сенига айтиб берсам, юраккинанг кўтара олармикин-а, барибир ишхонадаги воқеа сени ларзага солади, ўйлатади, кўзларингга ўй парда тортади, юраккинанг кўтаролмайди. Яхшиси, сен учун янги бир мавзу, гап топиб бораман. Ана, хотинжон, эринг тинимсиз сўзлаяпти, сўзлаганда ҳам ўз-ўзи билан сўзлашмоқда. Ойини ахтараётган бола ҳаёлимни ўғирлайди. Унинг гоҳ қувноқ, гоҳ маънос чеҳраси гавдаланади:

– Амаки, – дейди кулиб, – одамлар қизиқ-а?

– Нега?

– Кеча бобомларникига боргандим. Бобомла касалла. Икки амакимла бобомнинг сигирини ман оламан, ман оламан, дейишиб роса уришишди. Қизиқ-а, сигирди нимасига уришишади. Боқиш ҳазилми? Ўшасиз яхшику қайтам, емиш деб изғишмайди. Мен бўлсам олмасдим.

Мен унга ҳеч нарса дея олмадим. Кулиб қўйдим. Елкасига кафтим билан қоқиб қўйдим. У хафа бўлди.

– Сизди яхши одам эканла дедим, Икром ака, – деб уйига кетиб қолди.

Дам олиш куні эди. Китоб ўқиб ўтиргандим. Эшик ғийқиллаб очилди. Остонада кўзлари ғамнок бола кўринди. У ўйчан эди. Ўрнимдан туриб илиқ қаршиладим.

— Хўш, Турдибек, оламда нима гаплар? — гўё оламдан фақат шугина, эзгулик қидираётган Турдибеккина хабардордек.

У қовоғини солиб деразадан тубсиз осмонга, ўркач-ўркач қора булутлар сузаётган кўкка боқди.

— Оймомани ҳам кўзини очирмай қўйишди бу булутлар. Энди ердаги ишлардан қандай хабар топади. Ёмон ва яхшиларни биллолмай қолади.

— У жуда баландда, Турдибек. Унинг кўзлари жуда ўткир. Унинг назаридан ҳеч нарса четда қолмайди, ука. Ўқишлар қалай? — дедим.

— Ака, — деди кўзларига ёш олиб, — Биласизми, синфимдагилар ҳам мени жинни дейишяпти, менинг ой билан гаплашганимга, сут берганига ишонишмаяпти, нега менга ишонишмайди, нега мени жинни дейишади? Ўртоғимнинг дадаси отамга айтибди. Мана сенга оймома, деб орқамга камар билан урдилар. Нега урадила, нега мен таёқ еб юраман, бошқалар қанд-асал ейди?! Нега?! Нега?! Нега мен... — пиқиллаб йиғлаб юборди.

Анча йиғлади. Менинг ҳам юрагим тўлиб келди. Томоғимга нимадир тикилди. Бошини сийладим, бағримга босдим. Қани энди қудратим етса, боланинг кўксига чўккан ғамни юлиб олсам-у, ундан йироқларга итқитсам. Қайта бу хокисор қалбга ёпишолмаса.

— Сиз оймоманинг меҳрибонлигига, у билан гаплашганимга ишонасизми? — деди.

— Ишонаман. Биласанми, нияти яхши кишилар ҳамиша ҳалқ учун ишлайди. Уларнинг иши ғалаба қилади. Мана Темур бобо, у киши яхшилик, эзгулик учун курашганлар. Ҳозирги тўқчилик, фаровонлик Темур бобонинг хизматлари.

— Эзгулик деганингиз нима?

— Эзгулик, — бир дақиқа жимиб қолдим, — мана сенинг одамлар ҳақидаги — ширинсўзлик, кишилар бир-бирига меҳрибон бўлишларини хоҳлашинг, ойни ахтаришинг — ҳамма-ҳаммаси эзгуликка киради, укажон.

– Тему́р бобомлар ҳам ой билан гаплашганларми?

– У киши одамларнинг фаровон турмушда яшаши учун курашганлар, китобларни жуда кўп ўқиганлар, инсоният равнақи учун ҳаловатсиз курашганлар. Тушунтира олдими, укажон.

– Ака, нега одамлар ҳар хил, бир-бирларини масхара қилишади, болалардай уришишади, нимага-а? Бувимлар ҳам уришадиганларни ёмон кўрадила. Манам биронтаси билан уришиб қолсам, хафа бўладила.

Оҳ, ойни ахтараётган бола! Сен менга қанчалик таъсир қилганингни билсанг эди. Ўзинг кичкинасан, гапирган гапингнинг юкини кўтаришга эса бу муштдек юраклар ожиз. Эзгуликнинг чавандозисан. Мен ҳам ана у кунги дўстимни урмасдим, аслида эзгулик учун урдим, урмасдан айтсам ҳам бўларди. Одамлар эзгулик учун жангларга киришган-ку. Мен фақат урдим, ўлдирмадим. Бошқа қаллоблик қилмасин, деб урдим. Мени кечирар. Қани эди, ҳамма сендек эзгуликка интилса. Дунёни ҳамиша баҳордек чароғон кўришга интилса. Балким уруш, иғво, миш-миш сўзлари тилшардан, луғатлардан ҳам ҳатто жой олмасди. Чеғаралар бўлмасди. Дунё сабзадек яшилликка бурканиб, олам нурга тўлиб, кишиларни ҳамиша баҳордек яшнаб турган ҳолда кўриларди. Ўлим деган сўзлар кишиларга ёт бўларди. Ойни ахтараётган болакай, сен омон бўлгин! Ахтараётган хаёлий нарсанг ҳақиқатга айлансин!

Хаёлан у билан суҳбатлашаман, илк бор учрашганим ёдимга тушади.

– Юринг, меҳмон, сал паналаб ўтайлик. Мияси суйилган бола келяпти, бошди қотиради. Бувиси солди уни шу кўйга.

– Кўриниши дуппа-дуруст-ку?

– Қайдам, ойни гапирадими-ей, одамларни «меҳмон» дейдими-ей. Вообще, бирон дурустроқ гап билмайди. Аммо ойни гапираверади, гапираверади...

– Бола-да. Болаликда киши нималарни гапирмайди, нималарни орзу қилмайди.

*Одил Ёқубов, Шукрулло, Мирзапўлат ака,
Равшан Латипов ўзаро мулоқотда*

*Испаниялик ёзувчи ва журналист
Айдор — ўзбек адиби меҳмони*

Адибнинг оиласи

Ўзувчилар, журналистлар ва олимлар даврасида

Неъмат Аминов билан дилкаш суҳбат

Шоир Амир Худойберди ва адиб Мирзапўлат Тошпўлатов

Собиржон Холхўжаев — адабнинг мухлиси

Дўстлар дийдори

– Унинг гаплари одамга сингимайди, соғ боланинг гапига ҳам ўхшамайди. Гаплари бошқачароқ. Ҳамма жиннига чиқариб қўйган. Болалар билан уришсаям, отаси урсаям «оймомага айтаман», деяверади.

– Қизиқ бола экан-ку. Қани, бир гаплашиб кўрайлик.

Тоғ йўлидан елкасига портфель осиб олган, озғингина бир бола келмоқда. Ҳар замон тубсиз осмонга, кафтини пешонасига соябон қилиб қараб қўяди. Шу заҳоти бошини аянчли эгиб секин илгариларди. Бизнинг қаршимизга келди. Одоб билан чап қўлини кўксига қўйиб, ўнг қўлини шеригимга узатди.

– Ассалому алайкум, меҳмон ака, укаларим, янгам омонмилар, тан-жонлари омонми, омон бўлишсин! Бувим айтгандек, ҳамма меҳмонлар омон бўлсин, Тоир ака! – сўнг қўлини менга узатди. – Сиз омонмисиз, меҳмон ака, яхши етиб келдингизми? Укаларим, янгам омонмилар, омон бўлишсин у меҳмонлар ҳам. Хуш кўрдик. Кеча эшитгандим, шаҳардан бир олим келармиш деб, сиз экансиз-да. Дарахтларни, ўтларни ўрганармишсиз. Жа яхши-да, меҳмон ака. Бизларникига ҳам ўтинг, майлими?

– Раҳмат, ука, албатта ўтаман. Ўзинг ҳам келиб тур. Мен колхозди меҳмонхонасида тураман.

– Раҳмат, ака, сиз яхши меҳмонга ўхшайсиз. Оймомани кўрсам, сиздақа яхшиларнинг кўпайишини сўрайман, меҳмон ака. Майли, мен кетдим. Уйга эртароқ бормасам, отам урадилар. Ўзи қизиқ-да. Ота-она деган номлар олишган, улар ҳам аслида сизу мендай момо ернинг меҳмонлари. Бувим шундай дейдилар. Шунини билишмайди. Ёмонлар мени кичкина жинни деб уришади, сўкишади. Бувимлар менга қўшилиб йиғлайдилар. Ўйнаганим қўйишмайди, меҳмон ака. Хўп, мен борай.

У бир осмонга, бир ерга қараганча хомуш, кексайиб қолган одамдай оғир, вазмин одимлаб биздан узоқлашди.

– Ана кўрдизми, – деди Тоир ака кулиб, – топган гапи шу.

– Кўпдан берими?

– Бувисининг эртагидан бери. Бувисининг ўзи тўқиган бир эртаги бор, ҳар кеча ўшани эшитиб, кейин ухларкан. Нима қилса бувисининг ёлгон эртаги қилди.

– Жиннига ўхшамайди. Исми нима, ота-онаси кимлар?

– Эй, унинг исмини ёддан чиқариб юборганмиз. Ҳамма «ойни қидираётган жинни», дейишади.

Мен унинг катталардек одоб билан берган саломи, одамларни меҳмон, ойга айтаман, деган гапларини солиштира бошладим. Шеригимнинг гаплари қулоғимга кирмасди.

– Юринг, кетдик, кўриб юрганингиз манзара – қуёш ботиши-да, меҳмон. Раис кутиб қолгандир.

Мен Тоир ака билан кетяпман-ку, хаёлим беғубор ёшлик, ишонувчан болалик баҳоримга стаклади.

– Етимча – етти кулча, – деди қўшнимиз Гаффор аканинг қизи коптогини тепганимда.

– Мен сени дадамга айтиб бераман, Ойсара, – дедим.

– Фу, сенинг даданг борса келмасга кетган, билдингми, борса келмасга, ойимла айтганла!

– Дадамла менга жийда териб келгани кетганла, териб келсала, сенга бермайман.

Ҳар куни кўчадан, Ойсара билан айтишиб қолганимдек, бошқа болалар билан ҳам ё айтишиб, ё муштлашиб кирардим.

– Она, онажон, адамла қачон жийдани териб келадила. Бахтиёрнинг дадаси юзимга урди. Отамлага айтиб бераман.

Учинчи синфда ўқирдим. Мактабдан келсам уйимда бир одам ўтирибди. Негадир колхоз боғининг қоровулига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Дастурхонда жийда... Қувончдан тилим сўзга келмади. Кўзим қувончдан порлади, атрофга олазарак қараб отамни ахтардим, йўқ!

– Ойи, ойижон, отажонгинам келдилами-а, келдилами, қанила?

Онам йиғлаб юборди.

– Болагинам, қўзичоғим, ҳа келди, келди. Танيمаяпсанми адажонингни, танимаяпсанми, манала. – У одамга иккиланиб қарадим, қучоғини ёзиб мени ўзига чорлаяпти. Вужудимдаги қувонч сўнгандек бўлди. Чунки мен отамни қишлоғимиздаги энг чиройли, бўйи баланд, кучли, мени кўриши билан югуриб келиб, бағрига олишини, осмонга отиб ўйнатишини орзиқиб кутиб, соғиниб юргандим. У одамнинг тиззалаб, аранг қулочини ёзиб тургани, қувончи ҳам сезилмагани учунми, совуқ, жуда совуқ қучоқладим. Юз-кўзларимдан соғинч билан ўпмади. Соқолли юзини юзимга бирпас босди-ю, мени бўшатди.

– Ол, ўртоқларинг билан ейсан, – деб онам дўппимга жийда тўлдириб берди.

Қувонишимни ҳам, қувонмасимни ҳам билмай кўчага чиқдим. Тенгқурларим даврасига бордим. Жийдани уларнинг олдига тўқдим.

– Олинглар, отам териб келибдилар, – дедим ерга қараганимча.

– Қанақа отанг, отанг борса келмасга кетган, билдингми, борса келмасга. У ердан ҳеч ким қайтиб келмайди, – деди бобиллаб Ғаффор аканинг шаддод қизи. – Онанг сенга янги ота олиб келди. Етимча, етти кулча.

Мен бу гапларнинг фарқига етмасдим. Фақат отамнинг жийда териб келишига юрак-юракдан ишонардим. Югуриб уйга қайтиб кирдим. Онам ўғай отам билан чой ичиб, гаплашиб ўтиришарди. Онамга ташландим. «Менга янги ота керакмас, ўзимнинг отамни, жийда тергани кетган отамни чақириб беринг, жийда-пийда керакмас, ўзлари келсинлар, соғиниб кетдим, айтинг, кела қолсинлар, онажон. Ўзимнинг отажонимни топиб беринг, онажон?!»

Онам пиқиллаб йиғлаб юборди. Мени бағрига босди.

– Қасрдан, қасрдан топиб келаман, болажоним, қасрдан? Отагинанг келмайдиган жойга, борса келмасга кетган, билдингми? Буни ҳам тушунмасанг, эпит! Отагинанг ўлган, келмайди. Билдингми! – кифтлари силкиниб-силкиниб йиғларди. Шу кундан бошлаб бошим узра ҳорғин туман соя солди. «Ўлган, ўлган», деган сўз қайтарилаверди. Хомуш тортдим, гўё болалигим баҳори тугагандек, тенгқурларимга қўшилолмай қолдим. Отамнинг келишига бўлган ишончим сўнди. Билдимки, отам меҳридан ҳеч ҳам, ҳеч қачон энди озиқ ололмас эканман. Атрофимда қанчадан-қанча саховатли кафтлар бошимни силашга тайёр турса-да, отамнинг бир оғиз ширин сўзию боқишига, ҳатто ўқрайиб қарашига тенг келмас экан. Бошим ҳам. Ишончим, эътиқодим сўнган, бир ташландиқ тошга ўхшаб қолгандим. Ўйин ҳам, гуллар ҳам кемтик дилимга ором беролмасди.

* * *

– Меҳмон, сизам роса хаёлпараст экансиз-ку. Лабингиз тинимсиз қимирлайди-ю, овозингиз чиқмайди, – хаёлимни бўлди. – Ана раиснинг ҳовлиси.

Раисни иш планим билан таништирдим. У ўриндиқни ғижирлатиб оғирлигини бир томондан иккинчи ёнга олди.

– Нима қиласиз ўша ўт-ўланни териб, мактаб болаларига топшираман, улар хоҳлаганингизча териб беради. Сиз мен билан юраверинг, далаларни, тоғларни, манзарали жойларни кўрсатаман, мириқиб дам олсангиз-чи? Бугун Олим бригадникида зиёфат бор. Бир отамлашиб келайлик. Шаҳардан ўйинчи билан ашулачи обкелган. Ўйинчисининг ишваларини бир кўриб қўйинг. У жонни олгуси ишваларни шаҳарда икки дунёда ҳам кўрмайсиз.

– Боролмайман, раис ака, жуда чарчаганман. Мактабдагиларни ҳам безовта қилиб юрманг. У ўсимликларни ўз кўзим билан кўриб ўрганаман, ўсиш шароитини билишим керак. Қолаверса, ўша жойни тупроқ таркибини ҳам ўрганишим зарур. Илмий иш бўлгандан кейин илмий бўлсинда.

– Менга чақчақлашадиган шерик топилди, деб бекорга қувонган эканман-да. Сиз ҳам, дейман, ичимдагини топ, дейдиган йигитга ўхшайсиз. Ўзи бизди идора билан битадиган ишингиз йўқми, меҳмон. Ҳозир ревизорлар, тафтишчилар билдирмай келиб текширади, зимдан иш битказади, дейишади. Агар ўшалардан бўлсангиз ҳам майли, бизда «ошибка» йўқ. Одамлар вақтида ойлик олади. Бизди «семьядан» саккиз бола далада ишлаб, «законний» ойлик олади. Ишонмасангиз, текшириб кўринг. Ҳа, энди маслаҳат ошига – базмга бориб турамиз.

Мен кулдим.

– Раис ака, мен илмий-текшириш институтида ишлайман. Ҳеч қанақанги текширувчи эмасман, ишонаверинг. Қолаверса, тўғри одамни минг текширишмасин, айблай олишмайди.

Раис ҳам кулди.

– Ҳа, майли. Бугунча сиз дам олинг, эртага ўзим бораман.

– Кўп ишдан қолиб овора бўлаверманг, ёрдамингиз керак бўлиб қолса, ўзим борарман идорангизга.

Бегона жойда ухлаб ўргана олмаганим учун кечаси билан тонгни орзиқиб кутдим. Машриқ этаги қизарди. Қуёш мўралади. Атрофим сут рангга кирди. Подачининг «ҳайда, қолдиёв-в» деб бақиринишга итларнинг ҳуриши, сигир-бузоқларнинг маъраши қўшилди. Шундан яна инсон умрига кўз олайтирган ўткинчи кун ўз тахтиравонини олам узра ўрнат-

ди. Гоҳо шамол, гоҳо ёмғир бўлиб одамлар билан ўйин ўйнади ёруғ кун. Кеча эса куннинг ҳисоботини йиғиб, қора қўйнига жо қилишга киришди. Келганимга бир ҳафта бўлди. Кун билан тун бекинмачоқ ўйнайди. Нонуштадан сўнг қирга чиқдим, ўт-ўланлардан йиға бошладим.

– Ҳорманг, меҳмон ака, – қаддимни ростлаб, овоз келган томонга қарадим – бола – ойни ахтараётган бола турарди қаршимда. – Яхши дам олди-ми, меҳмон ака? Кеча бормоқчи бўлгандим, чарчаб қолгансиз, малол келар деган андиша билан безовта қилмадим.

Ёшгина боланинг кўпни кўрган қариядек сўзлаши мени пол қолдирарди.

– Раҳмат, ўзинг яхши юрибсанми?

Бола эшак устидаги хуржунни ерга қўйди. Кўкатлар устига қуроқ дастурхон ёзди. Тўртта нон, термос, пиёла олиб, чордана қурди.

– Қани, дастурхонга яқинроқ ўтиринг.

– Мен тамадди қилганман, ука.

– Мен ҳам овқатланганман. Сиз билан бир чойлашиб, гаплашай дегандим, – дастурхондаги нонларни қўлига олди. – Бу нонни Наргис опа ёпган, бунисини Самар аканинг қизи Адолат опа, мана бунисини Муяссар опам ёпган, бунисини Хўжакул муаллимнинг хотини ёпган. Қишлоқда энг мазали нонларни пу тўртгаласи ёпади. Ҳаммасидан ҳам Самар аканинг қизи ёпган нон мазали. Бунини ҳамма ҳам билавермайди. Подачи маза қилади-да, нонларнинг тотлисини ейди. Қайси қиз, аёл, кампир қандай нон ёпишини билади, олинг, шунинг учун подачининг нони ширин бўлади, дейди Зуҳра опамни оталари, меҳмон ака. Бугун бозор, подачи бобога ёрдамга чиқдим. Ҳар бозор ёрдам бераман. Тушларда қизлари ҳам келади. Бирам ширин гапирадилар, бирам чиройли гапирадилар, қўяверасиз. Мени эркалайдилар, ашула айтиб берадилар. Қани эди, Зуҳра опа менинг опам бўлиб қолсалар. Зўр бўларди-да. Ҳали оймомани кўрсам, менга подачи бобонинг қизи Зуҳрани опам қилиб беришини сўрайман, у қудратли. Оймомани яна бир учратсам, ўзим билардим. Синфимиздаги аҳмоқ болаларни ҳам, кўчамиздаги иккитасини ҳам айтиб берардим. Масхара қилишади.

– Нега, улар билан уришиб қолганмисан?

Чойни ичиб, менга ҳам қуйиб узатди.

– Улар мени жинни дейишади. Дарсларни улардан яхши билсам ҳам, кўчиртирсам ҳам ёмон кўришади. Бор айбим, ойни кўрганимни айтиб берганим. Ўзим ҳам ҳаммага айтавериб, чатоқ қилганман-да. Мана энди уйдагилар ҳам соғлигимга ишонишмайди. Гапимни эпитишмайди. Аслида улар жинни, миялари ишламайди, бувим айтдилар. Агар мен жинни бўлсам, кундузи ҳам тентираб, ҳушим тортган томонга кетаверишим мумкин-у. Буни хаёлларига келтиришмайди. Мен шунча молларни боқиб беряпман-ку. Йўқолмаяпти-ку, – деб хуржунининг иккинчи кўзидан география китобини олди. Қизиқсиниб қолган китобларни ҳам олиб кўрсатди. Улар ичида эртактлар, шеърый китоблар, бешинчи синф дарсликлари бор эди.

– Ҳаммасини ўқийсанми?

– Шеър ва эртактларини Зуҳра опамла ўқиб берадилар. Ўзим географияни, математикани ўқийман, – деб китоб ичидан дунё харитасини олди. – Биласизми, шу одамлар ҳам қизиқ-а. Кеча Ливандаги урушни телевизордан кўрдизми, амаки? Бомбалар гумбурлаб, болалар, одамлар ўлиб ётибди. Бувим босқинчиларнинг пошшосини қарғадилар. Бировди уйига олайган кўзинг зриб оқсин, дедила. Сиз ҳам, мен ҳам, бу дунёдаги ҳамма меҳмонлар ҳам бир-бирини қандайлигини билишмасмиш. Ҳаёт қизиқ деганларича бор-да, ўзи. Соппа-соғман-ку, жинни дейишади.

– Нечанчи синфда ўқийсан?

– Бешинчида. Мени овсар деб мактабдан ҳайдашмоқчи. Ҳали кўришади. Оймома билан яна учрашай, уларнинг адабини ҳам бердираман. Жинни ҳам дейишмайдиган бўлишади.

– Олдин кўрганмисан?

– Ҳа, – чўққини кўрсатди. – Ўшанинг орқасида юлдузлардан келган канизаклари билан туради. Яқин кўринган билан анча олис. Кечасига қолиб кетганман. Сут берган менга. Яна борардим, йўлда кучук етаклаган ёмон бола бор. Итига қувдиради.

Унинг беғубор, лекин ташвишга тўла нигоҳига тикиламан. У бўлса тоғнинг баланд чўққиси томон қараб, мароқ билан оймомани таърифлар эди. Унга бутун вужуди билан интиларди. Биргалашиб қир-адирларни, булоқ ва сойларни айландик, ҳориб очикдик. Бир булоқ ёнидаги ўрик тагига ўтирдик. Узоқдан, қишлоқ томондан оқ-кўкимтир чит кўйлак кийган, бошида ипак рўмол, қўлида тугунча кўтарган қизга кўзим тушди.

– Турдибек, – келаётган қизга эътиборини тортдим, – Зухра опанг эмасми?

Бола иргиб ўрнидан турди.

– Зухра опамла келяптила, Зухра опамла!

Қиз яқин келди. Менга ҳуркак кийикдек ётсираб қаради.

– Турди, овқат опкелдим, еб ол.

Бола бир менга, бир қизга қараб турди-да, ўрнидан турди, унинг қўлидан тугунчани олди. Бир қўли билан қизнинг қўлидан ушлади.

– Опа, қўрқманг, бу киши жуда яхши. Сиз, мен, бувим ўйлагандай одам. Олим эканлар. Тоғдаги ўтларни ўргангани кептилар. Юринг, бирга овқатланамиз, – қўярда-қўймай қизни даврамизга тортди. Зухра нийманиб:

– Хуш келибсиз, мулла ака, – деди. Менинг кулгим келди.

– Муллалар мадрасада бўлади, мен аспирантман.

– Бизада шунақа дейишади, мулла ака. Олинглар, овқат совиб қолмасин.

Қиз бизлар билан бир оз овқатланган бўлди-да, қайнаб чиқаётган булоқ тепасига бориб, ҳовучлаб сув ичди. Турдибекдан тортганиб, унга ўғринча нигоҳ ташладим. Юрагим орзиқиб кетди. Шунчалик ҳам ҳусн бўладими, бир кишига ортиқча эмасми. Қатиқли сувга ювишган, майдалаб ўрилган сочи йилтирайди. Қоматига бирам ярашганки, асти қўяверасиз. Юзининг тиниқлигига тимқора қошлар қуйиб қуйилгандек, бу қошлар фақат шу қиз учун яралгандек. Текис тишлари садафдек тўнади. Кўзида киши ўз аксини кўради. Ўғринча боқишимни сезган қиз хижолат тортди. Юзига қизиллик югурди. Мен ўзимни тамоман йўқотиб қўйгандим.

Овқатланиб бўлдик. Турдибек ўрнидан туриб Зухранинг олдига борди. Қўлини қизнинг нозик елкасидан ўтказиб, ёнбошига ўтирди. Қизнинг момиқ қўллари боланинг бошини силай бошлади. Шу алфозда қани эди мен ҳам бола бўлиб қолсам, ўша чиройли, жон бағишловчи қўллар менинг ҳам бошимни силаса. Ютиндим, ўрнимдан турдим-да, уларга яқинроқ ўтирдим.

– Турдибек сизни яхши қўшиқ айтади деганди, эшитсак қандай бўларкин? – дедим тортганиб, дудуқланиб.

Қиз болага ўпкаланиб қаради.

– Ҳаммага айтиб юрибсанми?

– Йўқ. Бу киши яхши одам эканлар. Менга ёқдилар. Нега менга ёққан киши сизга ёқмайди, а?

У жим бўлиб қолди. Жавоб бермади. Турдибек унга мўлти-
раб қараб:

– Опа, мени мактабдан ҳайдашган, кеча мактабга киргани
қўйишмади, синф раҳбаримиз айтса ҳам киритишмади. Энди ҳар
куни сиз билан пода боқаман, майлими? – деди.

Зухрани чақин ургандай бўлди. Сапчиб ўрнидан турди.

– Нега, ким?

– Қоровулминан Боймат малим. Мен жинни эмишман. Ўзла-
ри жинни-ку улар-а? Нега мени жинни дейишади?

– Келиб-келиб кучлари сенга етдими, ноинсофларнинг. Бой-
мат малим нима бунча сенга осилиб олди-а? Завуч бўлдим деб,
кеккайиб кетдими? – деб қиз Турдибекнинг бошини бағрига бос-
ганча пиқиллаб йиглаб юборди.

Мен ҳангу манг бўлиб, уларга қандай далда беришни бил-
масдим.

Қиз ўзини қўлга олди.

– Опа, опажон, мен, мен ёмонларни кунини кўрсатаман, сизди
уйизга кириб, сизди қучоқлаб йиқитган раисди-чи, униям оймо-
мага айтиб боплатаман. Опажон, сиз йигламанг энди, сиз-чи, қиш-
лоқдаги энг яхши, энг чиройли опасиз. Майли, мактабга Боймат
малим қўймасин. Ўзим сиз билан ўқийвераман, ўқийвераман-да,
билиб олавераман. ҳайдашганига кўп бўлганмиш... Раҳбаримиз
бор-ку, Рўзи малим, менга индамай, улар билан олишибдилар.
Боймат малим сўкибди. Ўзлариниям, ҳайдайман, дебди. У Бой-
мат – малим эмас, биласизми, дунёдаги энг ёмон одам. Раис ун-
дан ҳам ёмон, бўридан ҳам, илондан ҳам ёмон. Ҳали оймома улар-
ни шундай боппласинки, қочарга жой тополмай қолишади.

– Укажон, йиғлама, сен ҳали бу дунё учун кўп керак бўла-
сан. Бу ёруғ оламда яхшилар кўп, улар билан ёмонлар уруғини
қуритасан. Ёмонлар оз қолган, оз бўлса ҳам улар хатарли. Улар
хунук доғлар, у доғларни қанча тез ювиб ташланса, шунча яхши,
укажон!

Мен улардан узоқлашдим. Тинчим йўқолди. Шундай гўзал
қизнинг бу оламдан шунчалар алами кўп бўлса-я, уни кўриб чи-
ройидан дилим яйради. Унинг эса юраги дардга тўла. Раис та-
жовуз қилганмикин? Нега Турдибек уни «сизни қучоқлаб йиқит-
ди» дейди, дейман ўзимга. Эй тубсиз дунё, нега дард дастурхо-
нинг бунчалар кенг ёйиқли? Йиғиштириб олсанг бўлмасми!

Мактабга келганимда тўрт-беш ўқитувчи ариқ қирғоғидаги супада чақчақлашиб ўтиришарди.

– Ҳорманглар, яхшимисизлар, – дедим. – Менга директор ёки завуч керак эди.

– Саломат бўлинг. Келинг, хизмат, – деди улардан бири.

– Мен Турдибек масаласида келгандим.

– Турдибек жинни. У мактабдан ҳайдалган.

– Ахир, у соппа-соғ-ку. Нима, бирон нарсани орзу қилиб яшаса, сиз учун жинни бўладими?

– Мени кечирасиз. Ўзи, сиз унинг кими бўласиз?

– Ҳеч кими. У бола ўқиши керак. Ахир у инсон-ку.

– У жинни. Бекорга овора бўласиз. У ўқиди нима-ю, ўқимади нима, сизга барибир эмасми.

– Ўзлари ким бўладилар?

– Мен завучман, уларнинг синфига математикадан дарс бераман. Қайси бола қандай – менга аён.

– Синф раҳбари ким? Ҳозир борми?

– Бор, ўқитувчилар хонасида ўтирибди. Ўзи сиз кимсиз? Қайси ташкилотдансиз, ҳужжатингиз борми?

– Мен шу мамлакатнинг тенг ҳуқуқли кишисиман, – кесатиб жавоб бердим. – Нима, ҳужжатсиз суриштириб бўлмайдами?

– Ўзингиз биласиз? Барибир бефойда. Врачларнинг хулосаси бор.

Унинг гапларини бошқа эшитишга тоқатим қолмади. Мактаб биноси томон илгарилаб юриб кетдим. Коридор бўйлаб тез юрганимдан қадам товушим акс садо берарди. Қайсидир эшик ғижирлаб очилди.

– Ким керак эди?

– Турдибекнинг синф раҳбари керак менга.

Эшик яна ёпилиб очилди. Ёши элликларга бориб қолган киши менга яқин келди.

– Менман, яхшимисиз, – деб қўл чўзди.

Сўрашиб бўлгач, нега келганлигимни айтдим:

– Турдибек ростдан ҳам жинними?

– Йўқ, – деди кескин оҳангда, – унинг онги, интилишлари бошқа болаларникига нисбатан илгарилаб кетган. Ҳамма фанларни ўқитувчилардан кам билмайди. Фақат унинг бир айби

бор. У ҳам бўлса ойга қўйган эътиқоди, унга талпинишлари. Нима бўпти, кимдир ўйинни, кимдир тўйиб ширинлик сийишни, яна бири данғиллама уйда яшашни орзу қилади. У эса дунёда яхши одамлар, эзгулик бўлишини орзу қилади. Орзу қилиш ман этилмаган-ку?

– Уни мактабга қайтариш керак!

– Мен облОНОга ўз хулосамни ёзиб юбордим. Қўлимдан келадигани шу, ука!

– Раҳмат сизга. Мен ҳам учрашаман.

Хайрлашиб кўчага чиқдим. Супадагилар менга қарашди. Мен улар орасида беғам, ҳиссиз одам борлиги учун бепарво ўтиб кетдим.

Умр ҳисобчиси аталмиш кеча кундузга айланди. Ҳаёт – кинини эрмакловчи кун бошланди. Кечаги Турдибек, Зуҳра билан ўтирган булоқ бошига бордим. Ҳеч ким йўқ. Фақат шохдан-шохга учаётган қушлар тоғ сукунاتини бузади. Шабада эсиб, ўт-ўланлар бошини сермалайди. Майсалар устига чўзилдим. Бола ахтарётган ойни самодан изладим. У йўқ. У қасрда? У дунё кезиб юрибди. Балким қайсидир бир юртда дунё ташвишларини англаган бола, юлдузлар орасидан мўралаб турган ойга дардини айтиб, Турдибекдек кўмак сўраётгандир. Турдибеклар якка эмас. Улар жуда кўп, кўпаяверсин. Улар ҳали ҳаётнинг безағига, нурига айланишади. Эзгулик оламининг тадқиқотчилари бўлишади. Пичирлаб ётиб ухлаб қолибман. Бир пайт таниш боланинг овози, дилни қитиқловчи кулги эшитилди. Ўрнимдан турдим. Қаршимда Зуҳра билан Турдибек. Жилмайдим, улар яна кулишди.

– Тинчликми? – дедим.

– Юзингизни ювиб олинг, мулла ака, лой бўпти, – деди қиз. Бола шодон кулди. Кафтим билан юзимни артдим. Лой ва майсарак барглари. Хиҷолат бўлдим. Аммо лой ва майсарак ёпишган юзим уларни шунчалик қувонтирса, бир умрга юзимни ювмасдим.

– Пашша қўнолмайди, – дедим.

– Вой, пашшадан қўрқиб, лой чаплабдила-я, мулла акамла-ей.

Мен уларга узоқ тикилдим, иккиси ҳайратланди. Ҳар куни учрашдик, кулишдик, бир ой кўз очиб юмгунча ўтдикетди. Босган изларим, кўрган-кечирганларим, Зуҳра ва Турдибек билан бўлган суҳбатларим хотирага айланди.

Яна бир кунни алғов-далғов ўтказиб уйга бордим. Хотиним ўғлим билан ҳовлимиздан ўтадиган ариқ лабида сувга термилиб ўтиришибди. Ким билади, ўтган умрини сарҳисоб қилмоқдами ёки сувга дил дардини тўқмоқдами?! Мени кўриб, боласини кўтарганча лоқайд бир ҳолатда қаршилади.

– Келдизми, дадаси. Овқат тайёр, кийимингизни тезроқ алмаштириб чиқа қолинг.

Дастурхон атрофидан жой олдим. Болани менга бериб, ошхонага кириб кетди. Ўғилчам бир оз термилди, ёқа тугмамини ўйнади. Жажжи қўлчалари билан юзимни ушлади. Қўллари ёқимли, қарашлари – ўзим. Тикилганча қарайди.

Ким бўласан, ўғлим? Сен ҳам ойни ахтарасанми, йўқ, сен катта бўлганингда балким одамлар фақат эзгулик билан яшайдиган, ширинсухан бўлишар. Уришиш, муштлар, асаббузарликлар йўқолар, йўқолсин ҳам! Сен эзгу ниятли кишилар билан ширин яшагин!

– Бирпасга ҳам олиб ўтиролмайсиз-а! Қанақа отасиз, ўйнатсангиз-чи.

Овқатдан кейин хат узатди.

– Кеча келганди, эсимдан кўтарилибди. Турдибекдан.

Ишком остидаги супага чўзилдим. Хатни авайлаб очдим.

«Салом, яхшимисиз, янгам, укам соғ-саломатми? Ишларингиз яхшими? Сизни соғиндим, Зуҳра опамла ҳам. Тўйлари бўлмаяпти. Сизни тез-тез эслаймиз. Сиз энг яхши одамсиз. Мактабга қатнаяпман. Ҳамишагидек кўп болалар математикадан берилган вазифани мендан кўчиришади. Жонни бўлсам ҳам, каллам яхши ишлармиш. Боймат малим шундай дейди. Зерикаман, яхшиям бахтимга сиз билан Зуҳра опамла борсизлар. Сизга хат ёзаман, у киши билан гаплашаман. Кулдирадилар, ашула айтиб берадилар. Сизди жуда кўп эслайдилар. Кеча ўзларининг мен ҳақимда ёзган ҳикояларини ўқиб бердилар. Ҳам йиғладим, ҳам кулдим. Бувимга ҳам ўқиб бердим: йиғладилар, «яхши» дедилар. Менинг юрагимдагини ёзибдилар. Нусха кўчириб юборяпман. Ўзингиз ҳам бир ўқинг. Хўп, хайр, Икром ака!».

Зуҳра ёзган ҳикояни ўқишга тутиндим.

Борлиқни қоронғилик қоплаб, осмонни ой ва юлдузлар безади.

Турдибек ойга термилди. Ўксиб чуқур нафас олиб, ярим очик деразадан ота-онасининг жанжалига қулоқ солди.

– Бас! Ўлиб бўлдим!!! Сабр косам тўлди, ортиқ тоқат қилолмайман! Кетаман, ҳа, кетаман! Менга ҳам бирор бошпана топилар. Ишхонамдан уй сўрайман. Ўғлимни интернатга бераман.

– Билганингни қил!

– Билганимни қиламан ҳам. Рўзғорим бор, деб хаёлингизга келтирмайсиз. Ичиб, лойга ботиб юрганиз-юрган. Шу ҳолингиз бор экан, ўшанда нега мени йўлдан урдингиз. Берган ваъдаларингиз шумиди? Ота бўлиб болангизнинг ёштини ҳам билмайсиз?!

– У менкинг болам эмас!

– Ҳали шунақами? Кимнинг боласи бўлмаса?

– Ўйнашингдан! Нега эрта туғилди? Қани айт-чи?

– Доктор айтганди-ку, етти ойлигида туғилди, оғир юк кўтарибсиз деб. Уйни қурғунимизча сиз билан баробар лой кўтарганим ёдингиздан кўтарилдими-а? Даволатиш ҳақида бирор марта ўйламадингиз ҳам. Биргина Турдибекни доим урганингиз-урган. Бирон марта ширин гап айтмадингиз. Сизни кўрса Азроилни кўргандек бувисини қўйнига чопади.

– Бўлди қил, сайрайвериб миямни қоқиб қўлимга бердинг-ку! Тилингни суғуриб олайми?

– Менга ҳадеб бақираверманг!

– Ҳа, бақирганим ёқмай қолдимиз, тусаб қолдиларми?

– Ҳар қанча сўксангиз ҳам менга ҳар кимни раво кўрманг! Қани айтинг, ким билан ушлаб олдингиз? Сизни учратган кунимга лаънат!

Турдибек бир оздан кейин онасининг пиқ-пиқ йиғлаётган овозини эшитди. Отаси ҳам тинчиб қолганди.

– Ухлади шекилли, туғилмай кетгур, захоб қилди-я, – деди куйиниб бувиси. – Сен отангга ўхшамагин. Бетавфиқ отангга қачон инсоф киради-ю, қачон тинчиймиз. Онанг шўрликни ҳам сил қилиб юборди. Туққанимга ҳам минг пушаймонлар қиламан, – бувисининг кўзлари ёшланди. Турдибекнинг юзига ажин босган юзини қўйди, – энди сен ҳам ухлай қол, вақт алламаҳал бўлди.

– Уйқум келмаяпти.

– Ухла, мана, қучоқлаб ётаман, – бувиси шундай деб Турдибекни бағрига олди. Бола бир оз жим ётди. Ухлай олмади. Ўрнидан туриб онасининг олдига кирди.

Хонада отаси полда чўзилганча хуррак отиб ётар, онаси кўкрагини ерга берганча ўқсиб-ўқсиб йиғларди. Турдибек секин онасининг елкасига бош қўйди.

– Онажон, онажон, йиғламанг.

– Бор, йўқол, итдан бўлган қурбонлиққа ярамиди, отангдан нима кўряпман, сендан нима кўрадим. Тур, чиқиб ёт.

Турдибек хомушгина онасининг олдидан чиқиб, ўзининг ўрнига ётди. Тепасидаги боқиб турган ойга термиди.

Бувиси ухламоқда эди. «Қизиқ, ётадилару ухлайдилар. Мен нима учун дарров ухлаб қолмайман?» Турдибек бувисининг елкасига секин туртди.

– Буви, бувижон, бирпасгина туриб ўтирайлик?

– Нима дейсан? Ҳалигача ухламадингми, болам!

– Уйқум келмаяпти.

– Кўзингни юмиб ётсанг, дарров ухлаб қоласан.

– Сиз шундай қилиб ухлайсизми?

– Ҳа!

Турдибек бир муддат жим ётди-да, кейин яна:

– Бувижон, «ўйнаш» деганлари нима ўзи?

– Ёмон сўз, билмаганинг яхши. Илоийм сен балоғатга етганинча ёмон гапларни ер ютсин! Ёмонлик кўрма ҳам, қилма ҳам.

– Бувижон, шу Толибчага кучингиз етмайдими, бир савалаб қўйинг! Ўша ҳам отамди гапларини эшитганми. Ҳадеб мени «ўйнашдан бўлган», «тайини йўқ», «йўқол», деб уради.

– Ҳали сенга ўша ҳам шундай деб юрибдими, қариндошингку.

– Ҳа, ўша.

– Шошмай турсин, отасига айтиб адабини бердираман.

– Ҳозир бориб, бир адабини бердириб қўйинг!

– Кеч бўлди, эртага унга инсоф кирдириб қўяман. Инсофсиз, унинг отасини мен катта қилганман, етим қолганда.

– Инсоф деганлари нима?

– Яхши одам дегани. Бўлди, ухла, қолганини катта бўлганингда билиб оларсан.

– Ҳозир билсам нима бўлади?

– Тез қари бува бўлиб қоласан.
– Бува бўлиш ёмонми?
– Ҳар қалай, ёшлигинг яхши. Иннайкейин, сенинг яхши одам бўлганингни кўриб кетсам, бу дунёда армоним қолмасди!
– Ҳали сиз, мен катта бўлсам кетасизми, қасққа кетасиз?
– Бу дунёда ҳамма меҳмон, бу оёқларинг остида жим ётган бағри кенг, сахий ер – мезбон. У кутади – кузатади.
– Қасққа кузатади? Демак, мен ҳам, ҳамма ҳам меҳмон экан-да?

– Ҳа, болам, шундай. Ухла!
– Барибир уйқум келмаяпти. Бувижон «Ойни кўрган қизалоқ» деган эртагингизни айтиб беринг, жон бувижон, дарров ухлаб қоламан.
– Ҳар куни эшитасан-ку. Бир кун эшитмасдан ухлай қол, чарчаганман.

– Ҳайми, бувижон, айта қолинг, эртага айтмайсиз.

– Уфф, қўймадинг-қўймадинг-да.

Буви ўзи билган ҳамма эртаklarини айтиб бўлиб, охири бу эртақни ўзи тўқиганди. Бу эртақ Турдибекнинг қулоғига мойдай ёқарди, шу важдан ҳар куни шунини эшитиб уйқуга кетарди.

Буви оғир тин олиб, эринибгина эртагини бошлади:

– Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим ўтган замонда, баланд тоғнинг этагида бир қишлоқ бўлган экан. У қишлоқда, бир золим бой эшигида мўмин-қобил, меҳнаткаш, одобда тенги йўқ етим қизча яшар экан. Бойнинг уйида эртаю кеч тиним билмас, қорнини тўйғизиб нон ҳам емас экан. Қизалоқни бой шундай ишга кўмиб ташлар эканки, бечора кунларнинг ҳисобига етмасдан қоларкан. Қизалоқ кечалари шунчалик кўп йиғлар эканки, чарос кўзларидан оққан ёшга ёстиғи шалаббо бўлиб кетар экан. Тонг гира-шира ёришиши билан зилдай хумларни кўтариб, сойдан сув ташишга тутинар, сигирларни соғиб, ҳовлини супуриб-сидирар экан. Шунча кўп иш қилса ҳамки, бойдан ҳадеб танбёҳ эшитавераркан. Фақатгина ҳамма ухлаб, ой чиққандагина юрагидаги бор гапини оймомага йиғлаб тўкиб соларкан. Бир куни дарё бўйига тонг саҳарлаб бориб йиғлабди. Оймома уни кўриб қолиб, қизалоқнинг олдида тушипти-да:

– Ҳой, оппоқ қизим! Нечун шаҳло кўзларингда шашқатор ёш? – деб сўрабди.

Қизалоқ ўрнидан туриб, Оймомага салом берибди:

– Салом, Оймомажон.

– Ваалайкум ассалом, ширин қизим. Қани айт-чи, тонг саҳарлаб нега йиғлаб турибсан?

Қизалоқ ўйланиб жавоб берибди:

– Бой отам жоҳиллар. Менга-ку кеча-кундуз тиним бермасдан ҳўрлаб, бирон марта ширин гапирмаганлари ҳам майли, қишлоқдаги одамларнинг нарсаларини тортиб олиб, ҳар куни қанча-қанча одамни зор қақшатадилар.

– Нимани истайсан, ширин қизим?

– Бой отамлани инсофли, яхши одам бўлишини.

– Боравер, доно қизим, ҳаммаси сен истагандай бўлади.

Қизалоқ Оймомага раҳматлар айтиб, бойникига қайтибди. Қай кўз билан кўрсинки, қовоғидан қор ёғилиб, тилидан заҳар томиб турган бойнинг чеҳраси очилиб, қизалоқни ширин сўзлар билан қарши олибди.

– Келдингми, оппоқ қизим, чарчаб қолмадингми? Кўзаларни менга бериб, чойингни ича қол, дамлаб ўраб қўйилган, – деб унинг қўлидан сув тўла зилдай кўзаларни олибди. Қиз ичкари кирса, бойнинг дангаса хотини сигир соғаетганмиш. Қизалоққа кўзи тушиб:

– Чарчаб қолмадингми, оппоқ қизим, чойинг тайёр. Овқатланиб, ола қол, қизим, – дермиш. Шундан кейин қизалоқ бойнинг қизидай бўлиб тотув, аҳил яшай бошлабди. Шу-шу қизалоқ ҳар кеча тўлиной тахтига чиққанда унга салом бериб, раҳматлар айтиб, мурод-мақсадига етибди.

Турдибек ҳар куни эртақ охирида ухлаб қоларди. Бувиси эртақни тугатиб, неварасига қаради. Унинг ухламаганини кўриб:

– Ие, ҳали ҳам ухламадингми? – деб сўради.

– Йўқ, бувижон, Оймомани кўрса бўладими?

– Ҳа, бўлади. Астойдил қидирган одам кўради.

– Ростдан-а?

– Чин юракдан истаб қидирсанг, истаган нарсангни кўришинг мумкин.

Бола жим бўлиб қолди. Унинг юраги ҳаприқиб кетди. У гўё ойни эрта ё индин кўраётгандай, бор гапини тўкиб солаётгандай, унинг орзуси рўёбга чиқаётганга ўхшарди. Турдибекнинг ойни ахтариш нияти кун сайин эмас, балким соат, дақиқа сайин тўлқинли сўроқларга айланиб борарди.

Бола гоҳ ўнг ёнига, гоҳ чап ёнига ағанаб, ота-онасини ўйлаб кетди. Нега ҳамма бир хил эмас? Мана, Амин билан Толибларнинг ота-оналари уларни кўчаларда ўйнатиб юришади. Мени нега шундай қилишмайди? Ёмон боламанми? Йўқ, биров билан уришмасам, машиналарга тош отмасам, ҳамма айтганларини қилсам-да, эркалашмайди. Бирга олиб ётишмайди, кинога олиб боришмайди. Нима учун? Шошмай турсин ҳали, Толибчани ҳам, отам билан онамни ҳам оймомага айтиб таъзирини бердириб қўяман. Толибча, мени урмайдиган, ота-онам эса мени асал ўғлим, деб эркалайдиган бўлишади. Ё Юсуфчанинг ота-онаси-дек, кинога, шаҳардаги ҳайвонот боғига ҳам олиб боришади. Ҳа, эрталаб, албатта, Расул амакиникига, у ердан оймоманинг тоғдаги кўноғига боради. Оймома уйқудан турмай учраб, ҳамма-ҳаммасини айтиб беради.

Ойни кўриш орзуси боланинг кўзларига уйқу парисининг қўнишига имкон бермасди. Кўзларини яна ширмон кулча ойга тикиб, бувисидан ўрганган шёърини овоз чиқариб айта бошлади:

*Оймомажон, оймома,
Бунча гўзал юзингиз.
Меҳр тўлган кўзингиз,
Менга сун, қатиқ берингиз!*

Бувиси кўзларини очмай:

– Бўлди қил, Турдибекжон, ухлагани қўймастибсан, – деб кўрпага бурканди.

Турдибек тонг саҳарлаб уйғонди. Умида илк бор мулоҳаза юрита бошлади. Агар мен кетсам, бувим шўрлик зерикиб қолмасмикин, айтмасдан чиқиб кетсам, ахтаришиб овора бўлишса-чи?

Қуёш терак бўйи кўтарилганда карахт бўлган отаси, кўзлари шишган онаси уйдан чиқиб келишди. Бувиси аллақачон туриб, чойни қайнатиб, дастурхон ёзиб турганди. Ҳаммалари дастурхон атрофига йиғилишди. Бувиси чойни қуя туриб:

– Мен икки-уч кунга жияним Шодиникига бориб келаман, – деди.

– Турдибекни ҳам олиб борасизми? – деди ўғли.

– Мен бормайман! Боргим келса, кейинроқ ҳам боравсраман, – қўрс жавоб берди бола.

– Нега энди! Юра қол, ўртоқларинг билан ўйнаб келасан, – деди боланинг пешонасидан ўпиб бувиси.

– Йўқ, бормайман! – қатъий жавоб қилди бола.

Отасининг жаҳли чиқди.

– Бормаса бормасин, уйда бир ўзи шумшайиб ўтираверади.

Онаси оғзига толқон солгандай тумшайиб ўтирарди.

Отаси ишга кетди. Бувиси ҳам сал ўтмай хайрлашиб чиқиб кетди. Ҳозир онаси ҳам кетади. Сўнг уй-ҳовли ҳувиллаб қолади. Буни бир неча марталаб гувоҳи бўлган, гаплашишга одам йўқ. Ўйнагани ўртоқ йўқ. Қуёнлар эрмак эди, уни ҳам йўқотишди, дарахтларни кемириб қўйишаётган эмиш. Йўқ, бу ҳолга чек қўймоқ керак. Онаси кетиши билан у ҳам кетади. Барибир отам билан онам мени қидириб чиқмайди. Ана, онаси ҳам қора чарм сумкачасини кўтариб чиқди.

Онаси чиқиб кетди.

Турдибек онаси кетган заҳоти вақтни ўтказмай йўл тайёргарлигини кўра бошлади. Ошхонага кириб бир пиёла сув ичди. Яримта нонни олиб, қўйнига тиқиб, дарвозани ташқарисидан илгагини ўткизиб, қорли чўққиларни кў-кў қилиб турган тоққа қараб йўл олди. Турдибекларнинг уйи тоғдан жуда ҳам олис эмасди. Лекин унинг биринчи марта сафарга чиқиши. Таваккал қилиб, дарёнинг оқимиға қарши сўқмоқ йўлдан кўриниб турган оппоқ қорли чўққилар сари йўл олди. Йўл бола ўйлаганчалик равон эмас, баъзи жойлари сув босиб, кўноб бўлиб ётар, юлгинзорлар орасидан ўтаётганда юраги қўрқувдан ҳаприқиб кетар эди. Юлғунзордан ўтаётганида, йўлнинг четида ит ушлаб, бўлиқ майсалар устида маъюсгина ўтирган болага кўзи тушди. Турдибек итдан жуда қўрқарди. Ит ушлаб турган бола Турдибекнинг кўзига яхши, мўмин-қобилга ўхшаб кўринди. Унинг қаршисига бориб қолганда итнинг ириллаётганини кўриб, Турдибекнинг юраги орқасига тортиб кетди.

Итнинг эгасига кўзлари жавдираб ялинди.

– Ҳой, оғайни, итингни маҳкам ушлаб тур. Жон оғайнижон, ўтиб олай, – деди.

– Ўтавер, қопмайди. Ушлаб тураман.

– Нега унда тишларини кўрсатиб ириллайди?

– Касби-да. Парво қилма, маҳкам ушлаб тураман, – жиддий жавоб берди. Турдибек итининг бўйинини силаб турган бола-

дан беш-олти қадам ўтган эдики, озорсиэ кўринган бола ўрнидан туриб:

– Ол, Олапар, ол, – деб итини кўйиб юборди.

Турдибек:

– Онажон, ўлдим, – деб жонҳолатда қочди. Қўйнидаги яримта нон ҳам тушиб қолди. Чарчади, лекин ит хуружидан кўрқиб, жонҳолатда югуришда давом этаверди. Орқасига қарашга юраги бетламасди, гўё қарашни билан унинг устига ит ташланаётгандай туюларди. Югурди, жуда узоқ югурди. ҳолдан тойди. Нафас олиши оғирлашди. Юраги «дук-дук» этиб кўкрагини ёриб чиқар даражада урарди. Жонидан умидини узиб, йиқилган жойидан туролмай, орқасига қаради. Бола ҳам, ит ҳам кўринмасди. Нафасини ростлаб, ўрнидан турди. Яна йўлга тушди. Бақаларнинг «вақвақ» овозидан бошқа овоз эшитилмасди. У роса юриб чарчади ва дарёнинг ёйилиб оқадиган жойида чўмилиб ўтирган ўзи тенги ёш бола билан шопмўйловли одам олдида тўхтади. Улардан сал нарида ярим яланғоч жувон ўзини куёш иссиғига тоблаб ётар, ёнида пиширилган гўшт, турли-туман мева-чевага тўла дастурхон ёниқлик турарди. Боланинг қорни очган эди, тамшаниб кўйди. Сўрашга уялиб, сал нарига ўтирди. Чўмилаётган ота-бола бир гапириб ўн кулишарди. Уларнинг кўзи Турдибекка тушди.

– Ҳой бола, бу ёққа кел, – деди бақалоқ одам.

Турдибек ийманиб уларга яқин борди.

– Нима қилиб юрибсан, болакай, – деди бақалоқ одам сочиқ билан артина туриб.

– Оймоманинг олдига кетяпман, – деди Турдибек дастурхондан кўзини узмай.

– Бизди ўғил билан олишасанми? – дабдурустан сўраб қолди отаси.

– Майли, йиқитсам нима берасиз?

– Вой, болакай-эй! Майли, йиқитсанг, бир сўм бераман. Йиқилсанг, ўғлимни ҳов анов тошгача кўтарасан. Келипдикми, қоравой?

– Майли.

Бола отасидек тўлагина эди. Турдибек уни койинмай бир чил билан йиқитиб, қорнига миниб олди. Бола қаттиқ йиқилганди, йиғлаб юборди. Отаси ёнбошлаб ётган жойидан ирғиб туриб, ўғлини кўтариб олди.

– Майли, пулди ўрнига озгина гўштан бера қолинг, амаки...

– Мана сенга гўшт, – деб бақалоқ одам Турдибекнинг юзига тарсаки тортди. Кейин:

– Бор, жўна! – деб ҳайдаб юборди.

Турдибек йиғлаганча йўлида давом этди.

Қоронғи туша бошлаганда орқасидан «хих жонивор, хих» деган овоз эшитилди. Турдибек орқасига қаради. Куннинг иссиғига қарамай, бошига телпак кийиб олган киши эшагини қичаб келарди. Йўловчи яқинлашганда, унга салом берди.

– Ваалайкум, катта бўлинг, – деб эшагини тўхтатди. – Бемаҳалда бир ўзингиз қасрга боряпсиз?

Турдибек тоғни кўрсатиб:

– Ҳув ўша баланд жойга! – деди.

– Йўлингиз узоқ экан, қани, мингашиб олинг. Менга бу кеча меҳмон бўлиб, зрталаб йўлга чиқарсиз. Мен шу ерларда пода боқаман. Фермадан нон олиб келяпман.

Ноннинг дарагини эшитган бола чўпоннинг эшагига мингашиди. Чўпон йўл-йўлакай болага ҳуржунидан нон бипан бир бўлак яхна гўшт олиб берди. Росаям очиққан бола уларни ютоқиб ея бошлади.

– Бир ўзиз боқасизми?

– Ҳа, бир ўзим уч юз қўйни боқаман. Мен фермага ёки уйга бораётганимда итим қолади.

– Зерикмайсизми, амаки?

– Йўқ.

– Қандай қилиб?

Чўпон хуржунидан найини олди.

– Чалиб берайми?

– Майли.

Чўпон нафасини ростлаб, аллақандай куйни чала бошлади, куйни тугатгач, оғир нафас олди.

– Бу яйдоқ чўлларда гаплашгани, юрагингни бўшатгани одам зотига зорсан, – худди тенгқури билан гаплашгандай гап бошлади чўпон. – Шундай пайтларда бутун дардимни шу найга солиб чаламан. Балки Орзигулни машина уриб кетмаганда, турмуш қуриб, колхозда яшарминдим. Ҳа, чўпон бўлиб кетишимга ҳам сабаб шу. Унинг юрган йўллари, ўқиган мактабига кўзим тушиши билан кўзларим ёшга тўлаверди. Шундан сўнг, бор-эй, деб чўпон бўлиб кетдим. Қишлоққа ҳам камдан-кам бораман. Кўп йиғладим, барибир қайтиб келмади.

Бола кулиб қўйди. У бир меҳмон-да. Эрта кетибди, шунга ҳам шунча йиғлайдими. Одамлар қизиқ, ўзи ҳам меҳмон-ку. Бари бир кетади, йиғлаб нима қилади. Меҳмон меҳмонга йиғлайди...

– Мана, келиб ҳам қолдик, ука.

Ёйилиб, ўтлаб юрган қўйларнинг олдига келиб эшакдан тушишди. Подачи эшак устидагиларни олиб, ўзини қўйиб юборди. Хуржунини толнинг пастроқ шохига илиб, кигиз шолчага ўтиришди. Бегона болани кўрган ит ҳура бошлади. Чўпон хуржунининг кўзидан тутунни олиб, ўртага ёзди. Бир бўлак нон олиб, болага узатди.

– Итга беринг, ўрганади, – Турдибек еб қўйгудек ириллаётган итга нонни ташлади. Ит ҳуришдан тиниб, бола ташлаган нонни ейишга тутинди. Чўпон қумғонни сувга тўлдириб, ерўчоққа ўт қўйиб юборди. – Ҳозир чой қайнайди. Ойнинг ёруғида бир мириқиб ичиб оламиз, – деди тоғ орқасидан қизариб кўтарилаётган ойни кўрсатиб. – Чиқаётгани жуда ажойиб кўринади-а?

Турдибек суқланиб, оймомага қаради.

– Қани энди бизнинг олдимизга бирпасга тушиб ўтса. Шу ернинг ўзидан қайта қолардим.

– Ие, қизиқмисиз. У туша олмайди.

– Нера?

– Сизга ҳали тушувтириш қийин. Катта бўлиб, билиб оларсиз.

– Ҳамма нарсани катта бўлганимда билсам, ҳозир нимани билишим керак? Сиз ҳам бувимларнинг гапларини гапираркансиз.

– Ана, чой ҳам қайнади, – деб чой дамлашга тутинди чўпон. – Қани, меҳмон, гўшт билан нондан олинг, – деди-да, ёшлигидан сўзлай кетди. – Эҳ-ҳе, биздан сал нарида катта боғ, копток ўйнашга кенг майдон бор эди, шундай ёнгинамиздан лиммо-лим тўлиб ариқ ўтарди. Мактабдан кела солиб, мириқиб чўмилардик. Орзигул кўйлақларимни ушлаб турарди. Сўнг «оқ теракми-кўк терак» ўйнардик. – Гўё тенгқури билан гаплашаётгандек сўзларди чўпон. – Ойнинг ёруғида бекинмачоқ ўйнардик. Фақат уст-бошларимиз тез кир бўларди. Бирон арава ўтса анчагача кўз очиб бўлмасди. Ердаги тупроқ шундай тўзғиб кетардики, нафас олиб бўлмасди. Кўзларимиз оғриқдан тузалмас эди. Ҳозир сизларга маза, ҳаммасёқ тоза. Кўз оғриқ ҳам бўлмайсизлар. Доим озода юрасизлар.

Бола ҳам ўз дардини айта бошлади.

– Барибир сизнинг ёшлигингиз яхши кўриняпти, менинг ҳавас қиладиган ҳеч нарсам йўқ. Озиб-ёзиб кўчага чиқсам, Толибча деган қариндошим дўппослагани-дўппослаган. Кучим етмайди-да, етганда шундай бошлаб дўппослардимки, бувисини кўрсатдим.

– Унда кўчага чиқманг, лагерга боринг, ҳаммаси сиз тенги болалар бўлади, яйраб келасиз. Уйда ўтириб китоб ўқинг, агар лагерди хушламасангиз.

– Сиз тушунмайсиз менинг ҳаётимни, айтишга эса уяламан, амаки. Бир оймомани кўрсайдим, ҳаммасини айтиб берардим.

– Оймома деган қариндошларинг борми?

– Йўқ, – деди Турдибек ойни кўрсатиб, – ҳув анови ойни айтяпман. Сизди Орзигулингизни ҳам чақириб беришларини сўрардим. Биласизми, оймома нега баландда юради? Чунки, оймома зўрлар, бувимлар айтганлар.

– Ё тавба, ўзи сиз қаерга боряпсиз?

– Оймоманинг олдида деб айтдим-ку.

– Эсингиз жойидами, ўзи, – деди жаҳли чиқиб чўпоннинг. Бола оймома ҳақида сўзини давом эттириб:

– Оймома жуда яхшилар, золимни ҳам яхши одамга айлантирганлар, – деди.

– Боягина туппа-тузук эдингиз, нима бўлди сизга, болакай? – ҳадиксираб сўради чўпон.

– Ростини айтяпман. Оймома ҳузурига боряпман. Сизди Орзигулизди ҳам айтиб юборишларини сўрайман. Сиз яхши одам экансиз. – Чўпон ўйга толди. «Ақлдан озганга ўхшайди. Ҳар замон-ҳар замон тутса керак-да», деб уни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо бола бувисидан эшитган эртани сўзлай бошлади:

– Биласизми, қиз тонг...

– Ҳа, биламан, ухланг, чарчагансиз!

– Эшитинг-да, энди қизиғига келди. Ҳозир бой инсофга келиши қолди.

– Майли, эртага айтиб бсарсиз, ухлай қолинг!

Барибир бола эртагини давом эттирарди. Чўпон ухлаганга тугинди.

Турдибек ҳамон эртагини айтарди. Чўпон аллақачон кечанинг ярим уйқусини олган ва мириқиб ухларди. Боланинг қаршисида ит олдинги оёқларини чўзиб, болага кўзларини қадаб ётарди. Бориб, итнинг бошини силади, отарни айланиб келиб,

чўпон берган чакмонга ўраниб ётди. Ҳар қанча ухлмасликка ҳаракат қилса-да, чарчоқ босган кўзлари уйқуга кетди.

– Ҳҳ-ў, ўҳ-ў, ўҳ-ў, – кўксов қўйнинг ёнгинасида тўхтовсиз йўталиши болани уйғотиб юборди. Турдибек кўзларини уқалаб атрофига қаради. Қўй ҳамон бошини ерга чўзиб йўталиб турар, чўпон пинагини ҳам бузмасдан саҳар уйқусини оларди. Болани ваҳима босди.

«Чўпон мени ҳеч қасққа юбормаса нима қиламан? Кетиш керак! Тезроқ кетиш керак», деб ўйлади бола. У хуржун кўздан бир бўлак нон олиб яна йўлга тушди. Ит анча ергача кузатиб борди. Боланинг кетаётганини, бошқа келмаслигини англади шекилли, ҳуриб, ғингшиб орқасига қайтди. Турдибек дарёнинг бўйига тушиб, ноннинг ярмини сувга ивитиб еб олди-да, яна баланд қорли чўққиларни кўз-кўз қилиб турган тоққа қараб йўл олди. Сўқмоқ йўл ҳам тугади. Баландликка қараб юриш ҳар қадамда оғирлашар эди. Нега чўпон билан хайрлашмасдан кетиб қолди? Турдибек буни эслаб, хўрсиниб қўярди. Ёмон одамга ўхшамас эди-ку, яхшилаб меҳмон қилган бўлса, ҳар қалай яхши иш қилмади. Майли, ҳали ҳам унга барибир яхшилик қиладди. Оймомадан унинг Орзигулини, албатта, чақириб беришини сўрайди. Қандай бўлмасин, бугун оқшом уни кўради. Ҳеч бўлмаса, бугун жойини билиб олади. Сўнг кўриш қийин эмас. Бугун бўлмаса эртага, албатта, учрайди. Ҳамма-ҳамма одамларни инсофли, яхши бўлишларини сўрайди. Толибчани эса бир таъзинини бериб қўйишларини айтади.

Турдибек ўй-хаёли, мулоҳазаларга берилиб узоқ юрди, чарчади, товонлари зирқираб оғрий бошлади. Серсоя арчанинг соясига ўтириб, атрофга нигоҳ ташлади. Чўққиларнинг орқаси катта бир кенглик, атрофи ўзи турган баланд чўққилар билан ўралган. Худди ҳовузга ўхшарди. Оймоманинг уйи шу жой бўлса керак. Бир оз мизғиб олай, кейин борарман, деган хаёлга бориб, катта бир дарахтнинг сояси тушиб турган майсалар устига чўзилиб, уйқуга кетиб, туш кўрди.

У тушида оппоқ ҳарирдек товланиб турган саройни кўрибди. Ўтирган жойидан туриб, бир-бир қадам ташлаб, саройга йўл олди. Ҳаммаёқ гулзор, қушлар сайраган, ҳамма нарса нур сочарди.

Бола бир амаллаб юлдузлар орасидан ўтиб, оймома олдида тўхтади:

– Ассалом, Оймомажон.

– Ваалайкум, ботир бола. Хуш келибсиз! – деб Оймома унга бир пиёла сут узатди. – Йўл юриб чанқагандирсиз. Оймоманинг ҳар бир гапидан бол томаркан, бола шошиб қолиб:

– Мен, мен, мен-чи, сиздан Толибчанинг адабини бериб қўйишингизни, ҳамма ёмон одамларни яхшига айлантиришингизни, ёмон сўзларни йўқотишингизни, йўлда учраган чўпоннинг Орзигулини чақириб беришингизни сўраб келгандим.

– Вой, ширин болакай-эй, ҳозир, шошма, одамлар билан шуғулланувчи ёрдамчимни чақирай-чи, – деб ёнида ўтирган юлдузга қарабди-да:

– Кундузни чақиринг, – дебди. Шундай дейиши билан, Кундуз кўзларини уқалаб:

– Мен шу ерданман, – деб Оймоманинг олдида келибди.

Оймома ҳамон ширинсуханлик билан ундан сўрабди:

– Хўш, Кундузхон, одамлар орасида нега ёмон кишилар пайдо бўлди. Толибча нима қилди? Орзигулга нима бўлди?

– Бир оз мизғиб, беҳабар қолибман.

Буни эшитиб бола ичида: «Яхшиям бир оз мизғиб қолибди. Ухлаб қолганда нима бўларкан...» деб қўйди.

Оймома:

– Бутун инсоният тақдирига сиз кўз-қулоқсиз-а, яхши эмас. Бошқа бу ишни такрорласангиз, хафа бўласиз, – деб Кундузни койиди-да, кейин болага қаради. – Раҳмат сизга, болам, вақтида хабардор қилганингиз учун, сиз айтган нарсаларни ўзим бажо келтираман. Сиз бемалол уйингизга қайтаверинг. Хотирингиз жам бўлсин! Йўлингизни нурафшон қилиб турамиз, – деб қоронғи тун пардасини ёриб, осмони фалакка йўл олибди.

Бола:

– Раҳмат сизга, Оймомажон! Раҳмат сизга! – деб уйғониб кетди.

Уйғонди-ю, боланинг мурғак қалби қўрқинчдан қоронғи туннинг ваҳимали даҳшатига йўлиқди. Ҳаммасёқ зимистон, қарши-сида турган дарахтлар даҳшатли шарпаларга айланганди. Юраги қўркувдан кўкрак қафасларини ёриб юборгудек зарб билан урарди. Осмон ҳам зим-зиё, фақат осмон гумбазининг ҳар жой-ҳар жойида жинчироқнинг милтиллаган йилт-йилтидек сийрак хира юлдузлар кўзга чалинади. Оймома қани, боягина ширин сўзлар билан унинг қалбини тоғдек кўтарган, юзларидан ёғду таралиб турган ой қани? Қаёққа бекинди? Биров бекитдими? Турдибек осмоннинг чексиз кенгликларидан ойни узоқ излади.

Ёшли кўзлари яна юлдузли осмондан ойни ахтарганча қоп-қора зулматга қадалди. У сукунат ичра қасққа боришини билмасди.

– Турди, Турдибекжон! – олислардан элас-элас эшитилаётган онасининг овози боланинг қалбини қамраб олган қўрқув пардаларини тилка-пора қилиб, қалбига қувонч учқунларини ёқди...

* * *

Ҳикояни ўқиб бўлганимда, хотиним, ўғлим кечанинг ширин уйқусида эди. Тепасига бордим. Сочини силадим. Лаблари та-бассум қилди.

– Мизғиб қопман.

– Ётавер. Шунчаки ўзим. Куни билан чарчагансан.

– Тупшимами, ўнгимдами бошимга кафтингизни қўйдингиз?

– Ўнгингда Сочингни силадим.

– Раҳмат! Қасрдан қуёш чиқди?

– Ўзимизнинг уйдан. Турдибек хўп ажойиб бола-да.

– Икки-уч йилдан бери мақтайсиз. Бундай бориб уйга олиб келсайиз-чи, адаси.

– Пайти келар. Ҳозир уни бир ўзи эмас. Унинг ўзига ўхшаган ҳамдарди бор. Усиз яшолмайди. Бири балиқ бўлса, иккинчиси сув, жонгинам. Бир-бирига ҳаёт бағишлаб яшашади.

– Тузук, ҳартугул сиз ҳам сўзлашишни билар экансиз, – деди юзи ёришиб хотиним. – Бугун ойимтилалар билан гаплашмаган кўринасиз. Тузук.

– Биласанми, мен бошлиқ бўлдим.

– Шунинг учунми?

– Йўқ. Сен билан узоқ-узоқ гаплашгим келади-ю, яхши гаплар тугаб қолгандай, сўзлашга сўз тополмай қоламан. Шундан ўзимни ўзим койийман. Нега сени ҳар куни кулдиролмайман-а?..

– Майли, ёта қолинг, адажовиси. Чарчагансиз. Унинг устига бошлиқ бўпсиз, энди янаям ишиз кўпаяди. Кечаси кўпроқ ухлашингиз керак. Ухлай қолинг, адаси.

Мен унинг ғараз ва айёрлик бегона бўлган содда нигоҳига боқаман. Меҳрибончилигининг чеки йўқ, бу инсонга жонингни бер десам, икки оғиз ширин сўзгига юрагини ҳам ҳовучлаб беришга тайёр турган умр йўлдошимни яна нималар билан қувонтира олай?! Қандай ширин сўз топай?

Хаёл дарёсининг оқимиға тушаман.

Боғот сон-саноқсиз булоқлар, дов-дарахтлар билан ўралган сой, қайнарбулоқ ҳамма-ҳаммаси эртақлардаги Боғи эрам сифатини беради. Ўша Боғи эрамда гулгун яшнаб бир пари кезади. Унинг чиройини, қадди-қоматининг тасвирини беришга бу қалам ва унинг соҳиби ожиз. У шунчалар гўзалки, гўё у борлиққа чирой улашади, кўрган киши энтикиб, сўзлашга сўз тополмайди. Унинг шу гўзаллиги бахтидан айирган. У кулса, олам гулгун чирой очади. У ҳар куни булоқ бошига келиб, тўйиб-тўйиб йиғлайди, ҳорғин қўшиқлар куйлайди.

*Тоғ гуллари, гуллари,
Гул давримини бергил-ов.
Дилдаги ғам-аламларни
Шамол елларига учиргил-ов.*

Булутли самоға термилади, лаблари қимтинади. Дардини булутларга, момо ерга айтади. Қани энди, бошинг узра томошабин бўлиб сузаётган булутлар дилингдаги ғам-аламларингни ҳеч бўлмаса бир бўлагини олсайди. Сен ҳам кулсанг эди. Наҳотки, яйраб кулишингни бошқа кўроямасам. Бундан ортиқ ғам-андух борми инсонга!

Сенинг сочларингни кафтимга олиб юзимга суртдим, тўйиб-тўйиб ҳидладим. Сочларингдаги жон ато қилғувчи бу бўй жаҳоннинг ҳеч бир боғида битмайди. Мен маст бўлардим. Сен эса хомушгина бошимни силаб йиғлардинг. Қани эди, сен ҳам баҳри дилинг яйраб ўтирсайдинг. Гапирмоқчи бўлсак, ёқимтой бармоқларинг билан оғзимни беркитардинг-да:

– Биладан, айтмоқчи бўлган гапингизни биладан. Ичингизда айтаверинг, эшитаман. Кемтик дилимни бекорга кўтармоқчи бўласиз, дердинг. Бошимни тиззанга қўйиб, эгик қаддингга боқардим. Бахтиёр қилмоқчи бўлардим. Сен бу истагимни англардинг.

– Раҳмат! Сиз мени севасиз, жон-жонингиздан севасиз. Индамасам, бағрингиздан бир умрга бўшатгингиз йўқ. Шунинг ўзи мен учун бир умрга татигулик бахт, қувонч.

– Мен сизсиз яшай олмайман!

– Йўқ, жонгинам. Агар биз бирга яшасак, севгимизнинг лаззати кетади. Кексайганимизда хотирлайдиган севги сеҳри қолмайди. Турмушнинг аччиқ-чучуги севгимиз ширасини ювиб кета-

ди. Ширин, қалбларни энтиктирувчи севги хотирасидан яхши нарса борми? Сиз ҳам, мен ҳам кўникаман. Аммо яшарканман, сизни кўришга энтикиб яшайман. Интилишим эса яшашга чорлайди. Сизни кўрмаганда яна қалбларимиз беором урган дамларни энтикиб-энтикиб хотирлайман, балки йиғларман. Унда дилим равшан тортади. Бахтиёр нафас оламан. Севилганмисан, нега севганингга хотин бўлмадинг дейишса, оҳ, севилганда қандоқ! Севгидан маст бўлиб яшаганман, яшаяпман, дейман.

Одамлар ўйлаб қолади. Ўзларининг ёшликларини хотирлашади. Бу менинг истагим, менинг қарашим, чунки муҳаббатни шундай тушунаман. Умр бўйи юракни жижиллатмаган, бора-бора сўнган севгини муҳаббат демайман, деб жавоб бераман.

– Қизиқсиз, жонгинам, – юзимни ойдек юзингизга босаман, – наҳотки бир-биримизга тўймасдан бу дунёни тарк этсак. Аламда кетсак...

– Йўқ, биз ўз севгимиз билан кетамиз, азизим, – деб эркалайсан.

Бир ой қандай ўтди, билмайман, бизнинг ширин суҳбатларимиз Турдибекни ҳам қувонтирди. У зерикмади. Кетар куним сен йиғладинг, ойни ахтараётган бола бўзлаб йиғлади. Сен на менга, на ўзингга, на иккимизга ўрганган болага шафқат қилдинг. Ўз эътиқодингга содиқ қолдинг. Дилим яраланиб, юрагимнинг бир бўлаги сен кезган сўқмоқларда қолди. Дилимдаги севгига оид ҳамма гапларимни сенга гоҳ очиқ, гоҳ унсиз, гоҳ жавдираган кўзларим орқали ҳамма-ҳаммасини айтдим. Энди мен мана жавдираб турган хотинимга қандай айтай? У мени жонидан ортиқ кўради. Сен муҳаббатимни, қалбимни ўзинг билан бирга олиб қолдинг.

Хотинимга меҳр қўйиб уйландим. Акалари қарши турди. У эса мени севаркан, ёқтириб қолган экан. Уйимга келди.

– Мана келдим. Йўқ десангиз, кетаман, – деди. Қаерларидир севганим, севилганим Зуҳрага ўхшарди. Тўй бўлди. Бир-биримизга боғландик. Қувонарли саргузаштларни сўзлаб бераман. Қолганини унсиз...

Тўйдан бери уни жеркиганим йўқ, аммо яйраб эркалолганим ҳам йўқ. Назаримда Турдибек билан иккаларинг менга қараб тургандексизлар.

Тушуниб яшашга интилганим сари кўксим санчиши кўпайди. Хотинимга ҳам қийин. Ўз уйига эркин бориб келолмаса, етти ёт бегона бўлган мени деб, туғишганларидан ажраб тур-

са. Биламан, бошқа қизларникидек ота-онасининг остонасидан кириб чиқишни, акаларининг келиб туришини юрак-юракдан истайди. Ўксийди. Дили кемтик. Дардини ёролмайди. Бир менинг ўзим билан у бахтиёр эмас. Акалари эса мансабдорларни яхши кўради. «Эрингдан чиқсанг, жигарим дейман, бўлмаса, сен менга сингил эмассан», дейди. Буни эшитиб ҳам қолганман. Мен ҳаёлпараст, мирқуруқ эмишман. Билиб-билмай мазах қилишади. Улар инсон эмас, темир-терсаклардан тикланган қонсиз ва юраксиз роботлардан ҳам бешбаттар. Уларни ҳам инсон деб бўладими?

Тонг отиб келмоқда. ҳаёт гоҳ қоронғи туннинг алдамчи фароғати, гоҳида ёруғ куннинг эрмаклари билан она замин юзидагиларни эрмак қилади. Устидан кулади.

Гўё одамлар ўзларини абадийдек ҳис қилишади. Аслида-ку, абадий фақат... Бу аҳмоқлик эмасми? Турдибекнинг кейинги келган хатини ўқийман...

«Ака, кўп соғиндим. Сиз юборган Темур бобо ҳақидаги китобларни ўқиб чиқдим. Қайта-қайта ўқиялман, кўнглим бирам енгил тортялтиқи, қушдай енгилман. Раҳмат сизга китоб учун, акажон».

Зерикдим дегунча кетма-кет, кун оша ойни ахтараётган бола гоҳ подачи, гоҳида мактаб сумкасини кўтарган ўқувчи бўлиб қаршимда гоҳ кулиб, гоҳ хомуш гавдаланаверади. Хатларини оламан. Олам-олам маъно, мантиқ ётади, қайта-қайта ўқийман.

«Хатингизни олдим, раҳмат. Мактабга қатнаялман. Баҳоларим – «беш». Болалар ҳам энди майна қылмайди. Зуҳра опамлар сизни жуда-жуда кўп гапирадилар. Нега Зуҳра опамлар билан тўйингиз бўлмади-а? Сиздан ҳам хафа бўлиб, ёмон кўриб кетялман. Сиз... Ҳозир ҳам ойга, қуёшга термиламан, Темур бобом кулиб қараб тургандеклар. Аммо ахтариб тентирамаялман. Улар ҳаммага, бутун оламга нур сочиб туришаверсин... Сиз мени дунёга қайта келтирдингиз... Аммо бу дунё, аввалги дунёмдан фарқи шуки, камганман... Ҳамма гапларимни ичимда гапираман. Одамларга мазах бўлишдан сақланганим бу. Хайр,

соғ бўлинг, бошқа ёзишмайлик. Чунки менинг сизга бир умр айтадиган гапим шу бўлса керак. Салом билан Турдибек».

Хатни қайта-қайта ўқидим. Амин бўлдимки, у менинг ёшимдагилар – катталардек гаплар битишидан, у менга ука эмас, тенгқур дўстдек туюларди. Наҳотки, мен билан бошқа кўришишни, суҳбатлашишни хоҳламаса. Бу хат қачон келган ўзи. Нечун бу пайтгача кўрмапман. Яна унга нима бўлди. Гоҳ жаҳлим чиқади, гоҳ ҳайрон бўламан. Ҳаловатим йўқолди. Йўлга чиқдим. Боғот – ойни ахтараётган бола қишлоғига йўл олдим.

Мен етиб борганда ёруғ жаҳон тонг билан ўпишарди. Довдарахтлар, ўт-ўланлар баргидаги шудринглар милдир-милдир қиларди. Қишлоқ ажиб бир гўзаллик қўйнида. Болалар мактабга, катталар ишга шошган, кимдир подадан қолиб кетган сир-бузоғини олдига солиб пода кейинидан югуради. Қайсидир келинчак сувга тўла челагини кўтарганча тез-тез одимлайди. Қирқ кокили челақдаги сувдек бежирим чайқалади.

Ана, Турдибек келяпти, ўзимни панага олдим. Жуда тез ҳам, жуда секин ҳам эмас, юриб бормоқда. Кўриниши вазмин, босиқ. Икки ёнида икки ўқувчи, улар гапиришади. У бўлса тўғрига, қаддини ростлаб, бошини қимирлатиб гоҳ тасдиқ, гоҳ инкор этиб борар, уларга яна болалар қўшилишиб кўпайгандан-кўпаярди. Олдинда Турдибек борарди. Қаршисидан югуриб бориб, уни бағримга босгим, бошларини силагим келди. Аммо ҳозир у бу нарсага муҳтож эмасди.

– Анча ўзгарибсан!

– Ўзгарганман, лекин ўша эътиқодимдаман. Фақат кўринишимни ўзгартирдим. Ниятим, орзум ўша, ҳамма одамлар яхши бўлишини истайман. Атрофимда яхшилар кўпаймоқда, менга эргашмоқда. Дунёни гўзал бўлишини, яшаш абадий бўлишини истайман. Олам яхшиларнинг кўпайишидан чирой очмоқда. Оймома, Қуёш билан кечаю кундуз сўзлашаман. Энди фақат пинҳоний.

Ҳаслан сўзлашиб Зухра билан илк бор учрашган дарага бориб қолибман.

– Ҳорманг, Икром ака?!

Ялт этиб ёнимга қарадим.

Зухра отасининг пода таёғига суянганча менга қараб турарди.

– Яхшимисиз? – унга яқин бордим, илгаригидек бағримга босгим, сочларини хуш бўйидан тўйиб-тўйиб ҳидлагим келди. У буни сизди:

– Икром ака, энди у хоҳишингиз ўринсиз. Қалбингизда ўзга қизнинг сиймоси, болангиз турибди. Энди менга ўрин йўқ. Утиринг, чой қўяман!

– Сиз мендан қочсангиз, Турдибек алоқасини узса. Нима гуноҳим бор. Ўзингиз қўймадингиз-ку уйланинг, деб. Мана мен уйландим, фарзанд кўрдим. Нега сиз турмуш қурмадингиз? Нега?..

– Бу менинг ишим. Қолаверса, сиз билан ўтказган тотли дамларимнинг роҳатидан бир олам қувончга тўлиб яшамоқдаман. Шунинг ўзи мен учун бахт. Бошқа келманг, қувончим изтиробга айланмасин десангиз. Турдибек билса, у ҳам ўқсийди. «Сиз Икром акам билан кетганингизда мен ҳам сизлар билан яшардим», дейди ҳали ҳам икки гапининг бирида.

– Турдибек ҳали ҳам аввалгидек гаплашадими?! Бугун эрталаб кўрдим. Гапирадиганга ўхшамайди-ку.

– Мен билан гаплашади. У фақат мен билан илгаригидек суҳбат қуради. Энди гаплари аввалгисидан ҳам оғир.

– Хатларидан сезиб тураман.

– Ёзишасизларми, мен ҳақимда ҳам ёзадими?

– Ёзарди. Энди ёзмасмиш.

– Нега?

– Негалигини мендан кўра сиз биларсиз, деб сиздан сўрагани келгандим.

– Унинг табиати кундан-кунга ўзгариб борапти. Мактабни битирса, журналист бўлмоқчи. Яшаш, ҳаёт ҳақида, яхши кишилар ҳақида ёзмоқчи. Ёмонликдан одамларни юз ўгиртирармиш. Севги, баҳор, гуллар ҳақида ёзармиш. Шунда одамлар яхшиликка – ундан роҳат олиб яшашга ўрганармиш.

– Оймомани гапирмай қўйдими?

– Гапиради. Оймома гўзаллик, орзулар макони, ҳаёт эмиш. Ҳали ҳам осмонга тикилиб олиб пичирлайди.

Мен гапиришга сўз тополмай жим қолдим.

– Кўрдизми, – деди, – агар бирга бўлганимизда худди сизни гапингиз тугагандай, севгимизнинг шираси ҳам тугарди. Бора-бора оддий эр-хотинга айланардик. Ҳаёт зерикарли бўлиб қоларди. Ҳозирча, сизни ўйлаб, қандай яшаётганингизга қизиқиб яшайман.

– Сиз ҳам файласуф бўп кетибсиз, жонгинам.

– Балки! Мен ўз хоҳишимча, ўз билганимча яшаяпман. Бировларнинг бўлар-бўлмас турмуш орзуларига қарам бўлмай, эрким бўйича яшаяпман. Энди кетинг, сиз аввал ҳам меники эдингиз. Ҳозир ҳам меникисиз. Хотинингизга, болангизга меҳр қўйинг. Турдибекдек ўксиб юрмасин, Икром ака.

– Қўйинг, бу гапларни. Ҳали ҳам кеч эмас. Хотиним ўксиб яшаяпти. Менга теккани учун акаси, отаси эшигидан киргани қўймайди. Мендан ажралса, синглиси билан гаплашармиш. Ўзи ҳам икки ўт орасида қоврилиб юрибди.

– У сизни деб юрибди-ку.

– Лекин мен бировни ўкситиб яшашни ёмон кўраман.

... Наҳотки Зуҳрамни бағримга босолмасам, севиб-севилиб туриб уни қучолмасам? Бу қандай кўргулик! Интилсам-у, у ҳам интилса-ю, лекин бағримга босиш мумкин бўлмаса? Юрагимга яқин икки қадрдонимдан ажрасам. Улар ҳам мени ёқтирсалар-у, аммо ўзларини олиб қочишса? Тушунолмай қолдим. Бир дунё алам, ғамга ботиб изимга қайтдим. Шу аснода олам менга тор кўриниб кетди.

Сершовқин шаҳар. Уйимда, хотинимнинг қаршисида оғир тош бўлиб ўтирибман. У менга қараб кулиб қўяди. Ўғилчамизнинг юзларидан ўпиб у билан гаплашади.

– Адаглар гапиришни эсидан чиқарганлар. Қара, қотиб туришларини. Сен сўра-чи, адаг нега гаплашмайдилар?

Сесканиб уйқудан тургандек кўзларимни очдим. Хотинимнинг кўзларида ёш.

– Нима бўлди? Нега йиғлайсан?

– Акамлар келувди. Кутиб-кутиб, кетиб қолдилар. Сизни икки кун кутдилар.

– А, аканг? Йўғ-э! Қайдан қуёш чиқибди.

– Билмадим. Қийналмаяпсизларми, деб сўрадилар. Уйга бор, отам билан онам соғинибди дедилар. Мени кечиринглар, дедилар. Сиз бўлсангиз, хаёл сурганингиз-сурган. Майли, бизлар ёқмай қолган бўлсак, жавобимизни беринг. Ўзингизни ўзингиз қийнаманг-да.

– Йўқ-йўқ! Мен сен билан ажралгани турмуш қурмаганман. Биласанми, сени жуда кўп ўйлайман. Сен ўксима. Сени ҳурмат қиламан, қадрлайман.

Хотинимнинг юзига табассум югурди.

«Ака, мен сизни билмасдан хафа қилган эканман. Зухра опамлар койидила. Яна хат ёзаянман. Энди камроқ бўлса ҳам ёзиб тураман. Кеча булоқ бўйига боргандик. Зухра опам расмингизни яна кўкракларига босиб йиғладилар. Мени кўриб уялдилар. Ҳеч кимга айтма, дедилар. Эсингиздами, қувламачоқ ўйнагандик. Сиз Зухра опамни ушлаб кўтариб айлантиргандингиз. Ўшанда жуда чиройли кулган эдилар-да. Кулгилари дараларда узоқ акс-садо бериб турганди. Бўйинингизга осилиб роса кулган эдилар-а, сиз ҳам. Ҳозир Зухра опамлар кулмайдилар. Эртага тўйлари бўлади. Сиз билан тўйлари бўлмади-да...»

Эҳ, Ойни ахтараётган бола! Мени бир кунмас-бир кун тушунарсан. Лекин билгилки, сен, Зухра, эртакларингиз, ўзинглар мени асир айладинглар. Қани эди, бутун оламни асир айласанглар эди. Чегаралар бўлмасди. Ёвузлар, ёвузликлар, биров-бировга ғазаб-ла очкўз тикилишлар, бўҳтон ва низолар бўлмасди. Турдибек, сенинг жинни эмаслигингни исбот этишди, яхшилар кўп экан. Яхшилар кўп, кўпаймоқда. Улар менинг эзгуликка интилаётганимни тушунишади. Шунинг учун ҳам сен ва мен ҳақман. Бир бувинг, сен эмас, бизлар ёмонлардан кўра кўпчиликмиз. Шунинг учун ҳам дунёда яхшилик, тинчлик ҳукмрон. Ҳукмронлиги абадий бўлажак. Уруш, ёвузлик, низо, фитна деган сўзлар абадул-абад унутилар!

Кўзим илинган экан, тушимда Турдибекни кўрдим. У само бағрида юзидан нур сочиб сайёралардан-сайёраларга учиб юрган экан.

ҲИКОЯЛАР

МАЙДОН

– Ҳой одамлар! Азиз полвон ўзини йиқитган полвонга қизини берармиш!

– Қизининг ўзи ҳам шундай деб турганмиш. Розимиш.

– Жуда қизиқ бўпти-да. Худди эртақларга ўхшайди-я!

– Одамлар-о, одамлар, эшитмадим деманглар! Азиз полвон-никига тўйга-оов...

Ҳамма ҳайрон: Азиз полвон қизига қаллиқ танлаш учун курашли тўй қилса, ўзи кураш тушса...

– Асли, қизини эрга бермоқчи бўлган экан, қизи: «Унда курашли тўй қилинг, ким мени йиқса ўшанга тегаман», деб оёқ тираб олипти. Отаси: «Қўнсанг ҳам, кўнмасанг ҳам, мени йиқитганга бераман», деб туриб олган экан, қизи рози бўптимиш.

– Лекин қизиям ўзи қизмисан – қиз-да. Кўрганмисан, ҳурилиқо, пари нусха-да.

– Ҳа, курашмисан, кураш бўлади-да!

– Азиз полвонни йиқитадиган мард бормикан ўзи.

– Унинг билан беллашиш учун Фарҳоддек ботир керак.

– Худди эртақнинг ўзи-я.

– Эртақлар бекорга тўқилмаган-да, ошна.

– Заржаҳон ривоятини эшитганмисан?

– Йўқ...

Азиз полвоннинг қишлоғию ён-атроф қишлоқларда шу тахлит гаплар айтиларди. Унут бўлган ривоят, ёддан кўтарилган полвонларни эслашарди.

– Ҳамма биладиган Заржаҳонни эшитмабсан-а. Эшит бўлма-са, хумкалла, бу ривоят авлодларимиз ҳақида. Улар курашни севиган. Аёллари ҳам жасур бўлган. Ўшал учун уларга ёв яқин йўламаган. Билиб қўй, бу ривоят ўзимизнинг она Заржаҳон

ҳақида. Яхшилаб эшит. Балким бола-чақангта сўзлаб берарсан. Бу ривоятни «Она ботир», «Она оқил» ҳақида қўшиқ ҳам деб юриштилади, билиб қўй. Хатога йўл қўйма-я, авлодлар қаҳрига учрайсан...

Насаф қишлоғи. Телба дарё – Қашқа. Сарой қабиласининг сардори ёруғ дунёдан кўз юмди. Аҳли аҳоли бир ҳафта кўк кийиб садр тепди. Йиғидан кўзлари қизарди. Унинг яхшилиги учун ҳам дилдан йиғлаб садр тепишди. Меҳр оламида беқийёслигини, мардлар майдонида тенгсизлигини, адолатпарварлигини айтиб йиғлашди. Аммо у тирилиб келмади. Шул боис, қабила улуғлари кенгашга йиғилишди. Бири у, бири бу деди. Бир қарорга келолмай, уч кун тортишишди. Ахири, «сардорнинг қизи Заржаҳон кимни ўзига лойиқ топса, ўшал бош бўлсин», деган қарорга тўхташди.

Заржаҳонни чақиришиб, кенгаш қарорини айтишди.

Қиз ўйланиб жавоб қилди:

– Эй улуғлар, агар сизлар шуни қарор қилибсизлар, мен розидурмен. Фақат шартим бор.

– Қани-қани, эшитайлик-чи,– дейишди кенгаш аҳли.

Қиз уларга яна таъзим қилиб шартини айтди.

– Отахонлар, мен танлаган йигит эл-улусга бош бўларкан.

Унда ақл-заковат бирлан уни синамоғим керак.

– Хўш-хўш, қизим,– дейишди ўтирганлар.

– Шартим шу: мени йиқиб, икки саволимга жавоб берганга хотин бўламан.

Шарт ҳаммага маъқул тушди.

– Ҳа, қизим, тўғри гапни айтдинг. Эл бошида бош бўлиб турган одам зўр ва оқил бўлмоғи керак, – дейишди-да, шу заҳоти қизнинг шартини элга эълон этишди.

Элнинг манман деган полвон, мард йигитлари қур атрофидан жой олишди. Зўрларнинг зўрин, қизнинг кураш тушишин кўрмоққа тумонат томошабин ҳам қур атрофига чўкди.

Қур ўртасида давра. Даврага сочини турмаклаб, жомакор кийиб олган Заржаҳон чиқди. Гўё оймисол даврани ёритди. Гўзаллигин кўрган булбуллар сайраб юборди. Одамлар ҳаяжондан «воҳ» деб, полвон бўлмаганидан минг бир афсус тортишди. Қиз кураш тушди, манман деган полвонларни бўйи баробар кўтариб отди. Қиз боланинг шунчалар қудратлилигидан, «ё тавба», дея ёқаларини ушлашди. Томошабин кўп, курашадиган йўқ. Бори

ҳам тугади. Боши қотган баковул давра айланиб, Заржаҳоннинг чўпони олдида тўхтади.

– Ҳой йигит, келбатингдан тоғ ҳуркади, бир бахтингни синасанг-чи? – деди.

Йигит ўйланиб, истиҳолага бориб, даврага чиқди. Заржаҳон ҳам даврага чиқди. Атрофда сукунат, бутун борлиқ сукунатда. Увиллаб, пишқириб эсадиган бўронлар ҳам жимгина томошабинга айланган. Улар бел ушлашди: тоғлар учрашди. Наъра тортиб осудалик бағрин тиглашди. Аммо бир-бирини йиқолмади. Кураш узоқ давом этди. Қиз ҳолдан тойди, чарчади. Йигит чинордек, Алпомишу Фарҳоддек даврада тура берди. Қизнинг жаҳли чиқди.

– Ҳой, йиқитадиган бўлсанг, йиқит-да, энди, – деди.

– Гўзалларнинг гўзали, мен сени қай юз билан йиқаман.

Заржаҳон бирдан снгил нафас олди. Кенгаш аҳли ёнига бориб снгилганини тан олди.

– Унда саволингни бер, кечиктириб нима қиласан, – дейишди.

Қиз биринчи шартини айтди.

– Гавҳар оғирми, ер?

– Гавҳар юкини ер босар.

– Тўғри, – деди Заржаҳон. – Дунёда энг азиз нарсa нима?

– Ер билан қуёш!

– Бу ҳам тўғри, – деб ўз ҳаётини йигитга чамбарчас боғлабди. Бунн эшитган олам дунёга янги бир табдирни қўллабди. Жангларда шоҳлар кураш тушишаркан. Қайси йиқилса, йиқилганга итоат этиб фарзанди ёки ака-укаларидан гаров қолдириб қайтаркан. Азиз полвоннинг ва қизининг шарти тўғри бўлти, шунга қараган-да, – деди ривоятини тугатаётган киши.

* * *

Азиз полвоннинг боғи этагидаги кенгликда томошабин қур тикиб ўтирди. Мойли кунжара каллалари даврани ёритди. Жумагулнинг отаси яккаю ягона қизига зўрларнинг зўридан куёв танлашга киришди. Даврага талабгорлар битта-битта снг шимариб чиқишди. Азиз полвон азиз эди. Номн элга машҳур эди. Одамлар уни Ҳасан қўлвор дея аташарди. У туяни йиқитган, отни тишида кўтарган полвон. Унинг билан олишиш учун Алпомиш мисол йигит керак эди.

Азиз полвон қанча-қанча полвонларни йиқитди. Навбат Хут полвонга етди. Зўрлар билар зўрлар курашганда уларнинг шамолидан бўрон ҳуркар, дейилади. Зўрлар тантилиги, софлиги, қудратлилиги билан зўр. Улар мақтанишмайди, сўзларидан қайтишмайди. Иккаласи узоқ олишишди. Одамлар Хутни Алпомишга, Азизни Ҳасан кўлворга қиёслашиб роса томоша қилишди. Азиз полвон чарчади. Хут уни бўйи баробар кўтариб йиқитмай серга тик қўйди.

Хут Жумагулга шундай уйланганди.

Жумагул полвон қизи. У қурни, полвонлар курашини хуш кўради. Улар билан Заржаҳон ғурурлангандек ғурурланади. Аммо у аёл, аёллар кўзлари ёриган хонадонни севадилар. Улар болаларию эрларини иложи бўлса ёнларидан йироқлатмаслар. Аёллар осудалик, гўзаллик тимсолидирлар! Жумагул ҳам ўша аёлларнинг бири: танҳоликни ёмон кўради.

Осмон бетини қамраб олган булутлар кечга бориб тарқади. Кўкда чаман юлдузлар порлади. Куни билан кўз очирмай ёққан қор ер бағрини ҳарирга буркади. Ҳаво мусаффо. Қишлоқ сокин. Совуқдан жунжиккан итларнинг ҳуриши ҳам эшитилмайди.

Жумагул болаларини ухлатиб, ҳовлига чиқди. Дарвоза тирқишидан кўчага кўз ташлади. Ҳеч ким, бирон жонзот йўқ. Учоққа олов ёқиб, қумғон қўйди. Намиққан ўтин буруқсади. Ниҳоят, шақирлаб қайнади. Жумагул илиқ чойни тўкиб янгидан дамлади. Учинчи бор эрига атаб дамлади. Учоқдаги кўрни сандалга солиб, чойдишни бир четига қўйди. Сандалга ташланган ияклари, бурнилари устида тера резалар йилтиллади.

Жумагулнинг фикру хаёли эри Хутда! Унинг рақиблари бир неча бор Жумагулга: «Эрингга айт, полвонликдан воз кечсин, бўлмаса чувриндиларинг билан чирқираб қоласанлар», деб пўписа қилишган. Жумагул эрининг оёқларига йиқилиб илтижо қилди, ўтиниб сўради. Лекин бўлмади. Қайси аёл тул қолишни истайди. Ҳеч қайсиси. Эрлар улар учун ҳаёт устун. Шу устунга суяниб яшайди. Қора кучлар Жумагулни устунидан айиришмоқчи? Хут буни билса-да, даврани, кучлилар, мардлар майдончасини тарк этолмайди? Полвонлар учун қурнинг ҳавоси ўзгача, ҳаётларининг бир бўлаги. Жумагул буни билмайди. Билиш учун курашиб кўрмоғи керак.

Хутнинг отасини рақиблари ўлдириб кетганини эслаб, Жумагулнинг эти зирқираб кетди. «Эй, худойим, бало-қазолардан ўзинг асрагин», деб пичирлаганча, хаёл оғушида уйқуга кетди.

Эри Хут билан кечаси қаердандир келишмоқда эдилар. Қаршидан қора либосли кишилар чиқиб, ўраб олишди.

– А-ҳа, қўлга тушаркансан-ку, баччағар! – деди отда турган шоп мўйловлиси. – Хотининг ўлжа. Ўзинг қузғунларга см бўласан!

У бир имо қилган эди, ёнидаги шериклари Хутга ташланишди.

– Дод!.. Войдод!..

Жумагулнинг жон аччиғидаги қичқирғидан ухлаб ётган болалар уйғониб кетишди. Тўнғичи Нажим пиёлада сув тутди. Жумагулнинг вужуди қўрқинчли тушдан дағ-дағ титрарди.

– Босинқирабман, қўрқманглар, болаларим, – дея уларнинг устига кўрпа ташлаб, ташқарига чиқди. Қора тунда аччиқ изғирин илиқ ҳарорат устидан ғолиб чиқиб, тантанавор визилларди.

Воҳанинг ҳамма томонларидан номи кетган полвонлар келган. Кураш учун ажратилган майдонда одамлар қур атрофини тўлдиришган. Тўрт-беш жойда мойга шимдирилган кунжара калпа ёниб турибди. Қур атрофидаги гулханларга ёрилган тўнкалар қаланган. Тарафкашларнинг: «Бўш келма, Хут! Баракалла, Хут!» – деган қийқариқлари янграйди.

Полвонлар совуқни писанд қилмай рақибни устидан ғолиб чиқиш, зот¹ олиш учун бир-бирига ҳамла қилиб, чалишга ёки елка қилиб йиқитиш иштиёқида ёнишади. Устларидаги жомакорлариям чидаш бермай, шир-шир йиртилади. Бойваччалар пул чиқариб: «Хут йиқитади, ўзини тутишини қара, келбатига қара! Алпомишни ўзи-ку!» – деб тикишади. Тортишув, тикишлар ғолибни олқишлаш билан тугайди. Хут рақибини даст кўтариб отди. Гурс этган товуш ерни зириллатиб юборди-ёв! «Балли, Хут!», «Ота ўғил», «Ҳалол!» деган бақириқлар еру кўкни тутди.

Хут катта кўчқорни елкасига ташлаб, қурни бир айланиб ҳамқишлоқлари олдига келиб ўтирди.

Йиқилган полвон чамаси Хутдан ёши катта эди. Ўрнидан туриб, унинг олдига келиб қўл чўзди.

– Қойилман, полвон. Шу пайтгача яғриним ерга тегмаган-ди, – деб Хутнинг қўлини хомуш сиқиб орқасига қайтди.

Давра баковули:

¹ Курашда ғолибга бериладиган соврин.

– Хут, сен билан беллашишга Ғузор бегининг ўғли Сафарниёз полвон талабгор, – деди. Хут даврага чиқиб, қариялардан фотиҳа сўраганча тиз чўкди.

– Омин, Оллоҳ омадингни берсин! – дея фотиҳа беришди қариялар.

Хут қонда бўйича даврани уч айланди-да, қаддини ростлаб, забардаст, офтобда қорайган, оғир меҳнатда қадоқ бўлган қўллари рақибни Сафарниёзга узатиб борди. Қур атрофи тинч, олам тинч. Гўё бутун борлиқ сукунат-ла томошабинга айланган.

Сафарниёз ҳам анча ном чиқарган полвонлардан. Фақат ғирром, шуҳрат қулига айланган полвон. Отасига қарашли ерларда бўладиган курашларда биринчи товоқ зоти учун курашади. Олади ҳам. Бекнинг ўғли, ҳамма-ҳамма нарса у томонда. Шунинг учун ҳам олади. Ҳа, биринчи зотни у олади. Хут билан илк бор беллашмоқда. Хутдек доврўғи вилоятни тутган полвон билан олишиб, оламга доврўғ солмоқчи. Қолаверса, Хут Сафарниёзга бек отаси юз-хотири учун йиқилиб берар, деган ўй-хаёл ҳам йўқ эмас. Ана, ушлашди. Сафарниёз қоқма берди. Хут буни кутмаган эди. Ҳақиқий полвонлар биринчи қафасда кучларни чамалашади, йиқитишга чиранишмайди.

Хут тиззада туриб қолди. Сафарниёз эса унга ёпишиб, йиқитишга уринади. Полвон қаҳрланди. Ўргимчакдек ёпишаётган рақибининг икки қўлини сиқиб ушлаб, бир қоп унни елкасига олгандай кенг елкасига олиб ўрнидан турди. Сафарниёз чиллак оёқларини типирчилатар, қўлини эса Хутнинг қадоқ бармоқлари остида, гўё бойлангандек сезарди. Зўрнинг зўри – зўр бўлади. Қаҳри келса – шер бўлади. Буни билмаган Сафарниёз қайтамга ўзга хаёлларга борар, тан беришни эса истамас, ғижиниб, кўзлари хонасидан чиқиб кетгудек бўлиб: «Қўйвор, ялангоёқ», деб типирчиларди.

Хут уни елкасига кўтариб давра айлантирди-да, қурнинг ўртасига тош иргитгандек итқитиб юборди.

Сафарниёзнинг малайлари унинг кўнглини овлаш билан овра: бири чангини қоқади, бири иссиқ чой тутади. Эшон ва муллагалар Хут «Оллоҳнинг қаҳрига учрасин», деб фатво ўқишар, оддий томошабинлар офаринлар айтарди.

Даврага товоқ келтирилди. Баковул товоқларнинг зотини чираниб айта бошлади:

– Биринчи товоқ – нортую, иккинчи товоқ – ҳўкиз, учинчи товоқ – қўчқор, ёнида икки кийимли олачаси билан. Зўр олади,

йиқилган кейингисида олар. Ҳой талабгорлар, қани юрагида ўти, белида қуввати тошганлар, зоти ғолибники, томошаси бизники, олинглар!

Даврада жонланиш бошланди. Аммо Ҳут номидан товоқни олиб келадиган тарафкашлари жим эди. Тарафдорларидан бири товоқни полвон номидан олиши керак. Ҳозир Ҳут учун товоқ олиб келадиган Ҳамро бобо ҳам жим. У бек ўғлининг душманига айланиб қолишидан ҳадиксираб жим ўтирарди.

Иккинчи товоқни Ҳамро бобо Назирқулга, учинчисини тўйчининг ҳамқишлоғи Қодир полвонга олди. Назирқул зотни ҳалоллаб олди. Қодир эса Темир полвонга бой берди. Биринчи товоқ ҳали ҳам етимча бўлиб туравергач, чоржўйлик Танти полвон тарафдорлари олди. Танти даврани уч айланиб ўрнига бориб ўтирди. Ҳеч ким даврага чиқавермагач, баковул ўртага чиқиб:

– Талабгор бўлмаса, нортуяни Танти полвонга берамиз! – дея эълон қилди. Томошабинлар биринчи товоқ зотини шундай берилишини исташмайди. Биринчи товоқ кечанинг юлдузи, баҳодир. Унинг қандай олиншини орзиқиб кутишмоқда. Агар ҳозир баковул: «Зотни бер, Тантига, талабгор йўқ», деса борми, ҳамма аламзада бўлади. Курашнинг охиригача ўтиришганига минг афсус чекадилар. Ўзлари олишолмайди, лекин олишадиганларни: «Нега палончи чиқмади, қўрқди, баччағар. Ўша ҳам полвон бўптими. Келиб-келиб чоржўйлик полвонга бериб юборишди-я зотни энағарлар-а», деб сўкиниша-сўкиниша уйларига қайтишадди. Ҳозир ичларида сўкиниб ўтиришиб, ич-ичидан ўзларини полвон бўлмаганларига ичикиб ўтиришибди.

– Талабгор бўлмаса, зотни келтир, Алиқул! Ҳо, Танти полвон, туяни келтиргунларича даврани яна бир айланиб қўйинг!

Қойдага мувофиқ, Танти полвон даврани яна бир ғолибона айланишни бажо келтириши керак эди. Одамлар охири, сўнгги умидлари билан Ҳут полвон томонга боқишмоқда.

Танти даврани айланмади. У даврани тик кесиб ўтиб, Ҳут ўтирган жойга борди, унинг қаршисида тўхтади.

– Ҳорманг, Ҳут полвон! Сизни доврўғингизни эшитиб Чоржўйдай жойдан келгандим, беллашмоқ учун. Наҳотки шунча йўл босиб келганим ҳавога учса. Орингиз келмайдими? Сизни ориятли полвон, деб эшитган эдим...

Тантининг охирги сўзлари Ҳутга қаттиқ ботди шекилли, опшиқмайгина жомакорини кийиб белига белбоғини бойлаб, ўрта-

га чиқди. Томошабинлар жонланишди. Диллари ёришди. Иккала полвон ҳам доврўғ солган полвон. Хут воҳа полвони. Танти, зўрларни эшитиб, топиб олишадиган – сайёр полвон. Улар секин ушлашди: синашта бўлишди. Биринчи қафас тугаб, иккинчи бор ушлашди. Танти ичкаридан чалиб қайирмоқчи бўлди. Хут унинг чилини қайириб, қўшпойча усулини қўллади. Кураш қизигандан-қизирди. Олтинчи қафас ушлашди, чарчашди. Танти тезкорлик, туя чил қўллади. Томошабиннинг бутун вужуди диққатга айланган, ҳеч бирининг йиқирилишини хоҳламасди. Зўрларнинг йиқирилиши ёмон – қайғули. Уларнинг олишиши шунинг учун ёқадики – мардона олишишади. Мардлар номард бўлмайди. Шу боисдан иккисининг ҳам йиқирилишини исташмайди. Майли, икки полвон олишаверишсин, тонг отиб, кун ботгунча, ҳафталаб, йиллаб олишишсин, қур атрофидагилар томошадан ҳоришмайди, ўтираверишади. Фақат, даврада полвонлар – мардлар бўлсин. Томошабин ҳоримайди: фақат ўртада полвонлар бўлсин! Иккаласи ҳам ҳунар ва қувват билан беллашишмоқда. Томошабин ҳаяжонлар тўлқинига ғарқ. Танти елка қилмоқчи бўлди, бўлмади. Хут энг оддий усул – қайирмадан уни йиқитди. Эҳ, қандай кўргилик, шундай полвон йиқилса-я...

Одамлар «ҳалол», «ҳалол», деб бақаришмади.

– Ҳалол... – дейишди ўкинчли оҳангда. Ахир улар ҳеч бирининг йиқирилишини исташмаган-да... Начора, буни кураш дейдилар. Мардлар қудратини майдон кўрсатур!

Йиқилгани Сафарниёзга жуда алам қилди. Шу йиқиришда, бекнинг ўғли деган ном ҳам обрў, ҳурмат тахтидан йиқилиб тупроққа қоришиб кетгандек туюлаверди. Дили хуфтон бўлиб уйига қайтди. Ич-этини еб, ўзини қўйгани жой топа олмади. У шундай чора излардики, бу билан полвонлик обрўсини, бекнинг ўғлилиги обрўсини сақлаб қолиши керак эди. Лекин Хутнинг доврўғи атроф-вилоятни тутган, йиқитолмаслигига ақли етади, аммо чора топиши керак!..

... Курашдан сўнг узоқ йўл босиб, чарчаб-ҳориб келган Хут, уйида бек ва бойваччаларнинг зулмидан Тошкентга қочиб кетган Эрматни кўриб чарчоғи ҳам эсидан чиқиб, дастурхон олдида гаплашиб турарди.

– Оббо Эрматжон-эй, роса дунё кезибсизда-а. Эрта-индин амир ҳам қулайди, дегин. Елкамизга қуёш нури тушадиган бўпти-да-а.

– Ҳа, Хут ака, шундай. Тошкентда хўрланганлар ҳукумат тузишибди, ўзлари хон, кўланкалари майдон.

– Қандини урсин. Зўр иш бўпти-да. Ҳаммасига ишонапман-у, шу ука, ерди текинга бераркан, деганига сал ишонолмай турибман-да. Унда давлатга нима қолади.

– Хут ака, ҳаммага етади. Давлатгаям, деҳқонгаям.

– Айтганинг келсин, ука. Бош омон бўлса, кўрармиз. – Ҳовлидаги от туёқларининг дупурини эшитиб, ўрнидан турди. – Ҳозир, Эрматжон, бир қараб келай-чи, ким экан, – деб елкасига тўнини елвагай ташлаб ташқарига чиқди. Ҳовлида саман отли, белига ханжар таққан Сафарниёзни кўраркан, нимага келганини дарҳол сезд, лекин босиқлик билан сўради:

– Хуш келибсиз, хизмат, бойвачча?

– Гаплашгани келдим.

– Хўш-хўш, бойвачча?

Сафарниёз кўйнидан олтинга тўла ҳамён олиб, Хутнинг олдига иргитди.

– Ол! Бир умр еб ётасан. Лекин билиб қўй, эвазига эртанги курашда йиқилиб берасан. Бировга оғзингдан гулласанг, кўрасан!

– Арпа дўғингни энангга қил, баччағар! Пулинг ўзингга буюрсин! Полвонлар аҳли кучини, инсоф ва виждонини пулга сотишган эмас. Сотишмайди ҳам, бойвачча!

– Танангга ўйлаб кўр, бир марта йиқилсанг, осмон ўпирилиб ерга тушармиди! Тағин бошингга отангнинг куни тушмасин.

– Эр йигитнинг гапи битта бўлади.

– Вой ялангоёқ. Тилинг бурро-ку! Итвачча.

– Нима дединг, ҳаромтомоқ, – деб уни оти билан кўтариб итқитиб юборди. Унинг қаҳри кўзғаганди. Куч-қудрати этига сиғмай кетди. Фарҳод мисол тусга кирди. Зўрлар – баҳодир. Уларнинг қаҳри тошмасин, тошгандан кейин – Алпомиш улар. Бекордан-бекор Алпомиш, Фарҳод, Гўрўғлилар тўқилмаган. Улар бўлган, яшаган. Адолатсизликларга қарши мардона бош кўтарганлар.

Ана Хут ҳам Гўрўғли, Фарҳод, Алпомиш мисол, бир қудратли баҳодирга айланди. Уларни от-поти билан итқитиб ота бошлади. У шундай қудратда эди ҳозир.

Қишлоқликлар ёзнинг неъматини йиғиштириб, елкаларидан тоғ ағдарилгандай енгил тортишди. Тўйлар бошланди. Кўчаларда айтувчилар кўриниб қолди.

– Одамларо-в, одамлар, эшитмадим деманглар, Валиникига тўйга-ов. Жаппи-жамоа тўйга-ов...

– Зўр кураш бўларкан, Валининг тўйига Танти полвон келганмиш. Ҳут билан яна бир бор куч синашмоқчи бўп келганмиш...

– Полвон деган ана шундай бўлсин-да. Қандини урсин. Шунча йўлдан кепти-я.

– Асл полвонлардан экан-да, ҳамманинг оғзида шу гап.

Ҳут полвон кенжа ўғилчасини кўтариб, нон ёпаётган хотини Жумагулнинг атрофида уймалашади. У ҳаяжонда, ўзини қўйгани жой тополмайди. Юраги тез-тез уради. Нега? Юрагига таскин ахтаради. Ахир бугун яна ўша Танти билан беллашади. Ҳазил гап эмас. Танти қудратли, ориятли полвон. Ориятли бўлмаганда, Чоржўйдайд жойдан келармиди. Албатта, бу кураш оғир кўчади. Тантини эпатишса, одам ҳам тумонат келса керак. Бўлари – бўлар. Энди майдон кўряптими. Қолаверса, аввало йиқитган, куч синашда бўлган. Лекин бир йил ичида қандай ўзгариш бўлиши мумкин, шуниси қоронғи. Танти бир йил ҳузур-ҳаловатини, тинчини йўқотиб яшаган. «Елкам ерга тегмаганди, қойилман», деб тантилиқ қилиб тан бергану... Бўлмаса, биринчи курашдаёқ етиб келармиди. Майли, кўрсин. Ҳутнинг билаклари ҳут совуғида қотган. Елкалари яғрини ҳутнинг қорида ишқаланган. Ҳут – ҳут ойининг қори устида туғилган, у Ҳут. Ҳеч нарсани писанд қилмайди. Ҳали унинг қони қайнайди. Кучини сиғдиrolмайди. У сиғдиrolмайди. У бугун беллашади, юлдузлар чарақлаб, ой чирой очганда, оғзидан буғ ҳовурини пуркаб олишади. Қоронғи тушди, юлдузлар милтираб, ой қиё боқди.

– Бўп қолдингми, хотин. Бунчалик камсуқум бўлмасанг, – деди Ҳут.

– Ҳозир, отаси. Учга нон қолди. Пушти совуғлик қип турибди. Бир оз қизарсин. Сизга мана бу нонни атайлаб сингга қилиб пиширдим, болалар билан сувга бўкчиб еб турунг, қувват бўлади.

– Бор экансан-ку, хотин. Шу бир оғиз сўзингни қачондан бери атрофингда уймалашиб, интиқ бўлиб кутиб тургандим-ку.

Хут полвон хотинидан бирон-бир илиқ сўз эшитмасдан кўчага чиқолмайди. Унга ҳам қийин, унга эрининг давру даврони, келтирган зотлари керакмас. Кечқурунлари уйда ўтиришини хоҳлайди. Хут бўлса, тўйма-тўй юради. Шу бугун охирги марта кураш тушиши, зотини худойи қилиб беради-да, даврани тарк этади. Хут шу хаёлларни дилидан бир-бир ўтказиб тўйхонага йўл олди. Ана қур: қур атрофида тумонат томошабин, даврани ёритиб турган мойли кунжара, тумонат томошабин... Уни давра аҳли интизорлик билан кутишмоқда. Балким кечикиб келганини қўрқоқликка йўйганлар ҳам оз эмасдир. Қурга яқин отдан тушди. Кимдир югуриб келиб:

– Полвон, куттириб қўйдиз-ку. Одамлар «келмайди», деб туришганди. Келганингиз хўп яхши иш бўлди-да. Отнинг жиловини менга беринг, бойлаб келаман.

– Янгангиз нон ёпаётганди, сал қарашиб ҳаялладим. Товоқлар қўйилдими?

– Йўқ, энди.

Хут одамларни оралаб, қурнинг бир четига чўкди.

Даврада шивир-шивир бошланди.

– Ана, келмайди дегандинг, келди-ку!

– У қочадиганлардан эмас!

– Зотни Танти олармикин, Хут?

– Албатта, Хут олади-да!

– Танти ҳам узоқ йўлдан бекорга келмагандир.

Хут мийиғида кулиб қўйди. Даврада олишаётган йигитларни кузатаётган бўлди. Лекин одамлар даврада чираниб олишаётган ўспиринларни эмас, унга қараб туришганини сезиб, хижолат бўлди. «Нега бу аҳволга тушди, ҳеч қачон юраги бунчалик тез урмаганди-ку! Ўзи нималар бўлмоқда, худди биринчи марта давра кўраётганга ўхшайман-а», деб ўзини-ўзи койиган бўлди.

Қур баковули товоқларни қўя туриб:

– Биринчи товоқ, – ўнг қўлидаги товоқни баланд кўтарди. – Беш яшар новвос, бир араби гилами билан. Иккинчи товоқ – уч яшар новвос, учинчи товоқ – бир қўчқор, йигирма червони билан.

Иккинчи-учинчи товоқни олганлар даврада курашни бошлашди. Оҳо, бири ҳалоллади. Учинчи товоқни ҳам олишди. Танти олди. Танти полвон белбоғини елкасига ташлаб даврани уч бор айланиб жойига бориб ўтирди. Танти озган, сочиға оқ оралаган, «бечорагина одамга ўхшаб қарибди, – хаёлидан ўтказди

Хут – Бир йилда шунча-я, – деб билинар-билинемас пичирлади. Тантига раҳми келгандай бўлди. – Аммо буни кураш дейдилар. Даврага полвонлар, юрагида ўти борлар чиқади. Қолаверса, у менинг раҳм-шафқатимга муҳтож эмас. У олишади. Ҳа, олишади». Хут счина бошлади. Ҳамманинг кўзи унда. Гўё уни энди кўришгаётгандай. Хут даврага чиқди, қоматини кериб, тоғдек соя солиб айлана бошлади.

Танти ҳам даврага чиқди. Бир айланиб Хут билан кўришди.

– Омонмисиз, полвон?

– Шукр. Ўзиз омонмисиз?

– Шукр.

Улар узоқлашишди. Уч марта қурни айланишиб, бир-бирига яқинлашишди. Ҳавасманд полвонлардек жилпанглашмади. Сескин ушлашишди. Ҳаммаси бурунги курашдек бошдан қайтарила бошлади. Бир-бирини силкишиб қўйворишди. Иккинчи бор ушлашди, бел сиқишишди, қайириб кўришишди, натижа бермади. Учтинчи бор ушлашишди. Хут ўрама чил қилди. Танти қайириб ташлади. Атроф сув сепгандай жимжит. Юлдузлар-да, ой-да, тун-да, жим: бутун борлиқ томошабин. Қайта-қайта ушлашишар, аммо натижасиз. Тун яримдан оққан. Ана, Хут яна, яна қўш пойча усулини қўлади. Бунни рақибни кутаётганди. Чунки Танти худди шу усулдан йиқилган. Шул боис бу усулга имкон туғдирганди. Танти қарши ҳужумга ўтди. Рақибни иккала қўлини ёнбошга олиб ўнг томондан чалди. Хут чинор қулагандай қулади. Танти унинг кўкрагидан босиб ўтириб ҳам олмади. Турғазиб, чангини қоқиб қўйди. Ҳутнинг пешонасидан совуқ тер чиқиб, йўлдан адашган йўловчидек жойини тополмасдан бошқа тарафга бориб қолди. Гурра кулги кўтарилди. Боши айланиб, атрофни кўзлари илғамасди...

Хут мағлубликнинг аччиқ аламини ютиб, таркидунё қилиб, уйдан чиқмай ётиб олди. Тўй-маъракаларга ҳам чиқмай қўйди. Уйнинг занжирбанд кулига айланди-қўйди. Ҳеч ким билан кўришишни истамайди. У фақат ўзидан-ўзи койинди. Ахир Хут кураш аталмиш майдондан тантана билан чиқиб кетмоқчи эди-ку! У ахир зотини худойи тўй қилиб бериб, майдон аталмиш кураш майдонини ғолиблик тўйи билан тарк этмоқчи эди-да. Бўлмади... Ахир у йиқилишини ҳаёлига ҳам келтирмаганди-ку! Ётиш-ту-

ришида-да ҳаловат йўқолган. Кўзига шундай ёруғ жаҳон тор кўринса-я. Бу қандай кўргилик. Шу алфозда анча кунларни ҳаловатсиз ўтказди.

Юртга баҳор шабадаси эпкин-эпкин эса бошлади. Секин-секин кунлар илий бошлади. Ўт-ўланлар аста-секин ер юзасини қитиқлаб чирой очди. Дарахтлар ўзгача бир либос тўқий бошлаган кунларнинг бирида Эрмат пирқа кириб келди.

– Ҳорманг, полвон.

– Келинг, Эрматжон, келинг. Аммо кесатманг, полвонлигимнинг нимаси қолди. Полвон дейсиз.

– Ие, ҳали сиз, бир йиқилиб бўлди бизники, дейдиганларнинг туриданмисиз. Ҳайф сизга-ей, ерларни ҳам чопмабсиз. Бўлди қилинг энди тухум босиб ётишни. Ана, Таътини полвон деса бўлади. Сиздан йиқилгандан кейин тиним билмай паст-баланд жойларни кетмонлаб текислаб ер очиб, колхозга берибди. Ёзи билан янги уй қураётганларга лойини ташиб берибди. Ана, чиниқиш қандай бўлади, билиб қўйинг, – деб чиқиб кетди.

Хут ўтириб ўйлаб-ўйлаб, белни олиб ер чопишга тутинди. Кечгача ерини юмшатиб чиқди. Эртаси яна қайта чопиб чиқди. Иштаҳаси очилиб, бир лаган ошни кўрдим, демайдиган бўлди. Экин экди. Ҳовлида иш тугади ҳисоб. Майда-чуйда ишларга унинг тоқати тоқ бўлади, икки-уч кун яна тажанг бўлиб юрди.

– Отаси, уйда бунча сиқилиб ўтирмай, кўча-кўйларни ҳам айланиб қўйсангиз-чи, – деб пингиллади хотини.

– Ҳа, бадингга уриб қолдимми. Ўзинг хоҳлардинг-ку, уйда ўтиришимни. Мана, ўтирибман. Ниятингга етдинг.

– Ният қилмай кетай. Сизни рангизга қарайвериб, зиқ бўл кетдим. Қайтам курашиб турганиз яхшийкан, отаси.

Хут хотини билан ортиқча тортишмади. Елкасига кетмон билан қопни ташлаб қишлоқдан унча узоқ бўлмаган тўқайзорга йўл солди. Етиб келиб, айланиб чиқди. Кетмон билан қопни бир четга қўйиб билакдай-билакдай юлғунларни суғуриб кўрди: қудрати старкан. Бу иш унинг ҳар кунги машғулотига айланди. Эртаси билакдан йўғонини, индини ундан йўғонини...

* * *

Куз келди. Дарахтлар барг тўкиб, ўтлар қуриди. Уй мўриларидан тутун ўрлади. Сув юзаси музқаймоқдан тўн кийди. Хут полвон кураш – майдон иштиёқида ёна бошлади. У тушию ўнгида

Чоржўйда Танти билан олишастгандай, Танти уни кутиб, «Эҳ, қанақа полвонсан-а, йиқилиб ҳам оринг келмайдими», деб Чоржўй тўйларида Ҳутни йўқлатаётгандек бўлиб туюлаверарди. Уйқусида яна ороми йўқолди. Хотинига гап солганди, розидек кўринди. Қишлоқнинг икки полвонини қабатига олиб Чоржўй қайдасан, деб отларини Ғиротдек елдириб Гўрўғли, Алпомиш, Фарҳоддек қомат кериб йўл олдилар. Уч кунда Чоржўйга яқин бир қишлоқ чойхонасига келиб тушдилар. Чойхонада кексаю ёш чойхўрлар илиқ-иссиқ чой сипқарадилар. Уч мусофирни кўришиб, ёнларидан жой беришди. Пиёлада чой тутишди:

– Яхши етиб келдингларми, меҳмонлар. Бемалолроқ ўтиринглар, болаларим, – деди мўйсафид чол учовини ҳам қўярда қўймай ёнига ўтқазаркан. – Узоқ йўл босганга ўхшайсизлар. Қайси қишлоқ ёки шаҳардан бўласизлар?

– Қаршининг ёнидаги Сарой деган қишлоқданмиз, отахон, – атрофдагилар Қаршини эшитиб меҳмонларга яқинроқ сурилишди.

– Меҳмон, унда сиз Ҳут полвонни биласизми?

Ҳут чой ича туриб:

– Ҳа, – деди. Шерикларига жим ўтиринглар, маъносида қараб қўйди. Саволлар ёмғири бошланди.

– Меҳмон, шу ростми, отларни елкасига кўтариб ўйнатади дейишади.

– Одамнинг сонидай дарахтларни бир тортишда суғуриб олармиш. Ҳут даврада девдек келбатли бўлиб кетармиш.

Ҳут полвон мийиғида кулиб қўйди. Чойхоначи чолни ёнига қаҳириб, ойнадан кўриниб турган танаси уч яшар боланинг бегидай келадиган дарахтни кўрсатиб:

– Отахон, ўша тутни менга беролмайсизми? – деди.

Чойхоначи, бунинг ақли жойидами, томдан тараша тушгандай дарахт сўрайди-я, деб ижирғаниб афтини буриштирди.

– Керак бўлса олақол, меҳмон.

Ҳут ташқарига чиқиб кетди.

Чойхоначи Ҳутнинг шерикларига юзланди:

– Унинг ақли жойидами?

– У Ҳут полвоннинг ўзи, – дейишлари билан гурр этиб ўринларидан туришди, ташқарига отилишди. Ҳут тут дарахтини яхшилаб қучоқлаб ушлади.

– Ё пирим! – дея наъра тортди. Гўрўғлидек ҳайқирди, Алпомишдек ташланди, Фарҳод тусига кирди. Ана куч, ана қудрат! Ҳут полвон дарахтни тағ-томири билан суғурди...

– Балли-сй!

– Сени туққан онангга балли!

– Фарҳод бўл-сй.

– Ҳут полвон деганча бор экан.

Полвон нафасини ростлаб, кафтини қоқиб, жойига келиб ўтирди. Чойхоначи чол:

– Ўғлим, кечир мени. Жиндай оғир гапирдим, – деб кечирим сўради.

– Ҳечқиси йўқ, отахон.

Ўтирганлардан баъзилар уйларига бориб болаларини олиб келиб полвонга сийлатишди – полвон бўлишини ният қилишди. Бировлар шундай полвон аждодидан бўлмаганидан ичикишди. Ҳавас билан боқишди. Алпомиш, Гўрўғли, Фарҳодга қиёслашди. Улар ҳам бўлган бўлса Ҳутчалик бўлгандир-да, деб хаёлларида ўтказишди.

– Айбга буюрмайсиз, полвон, қасрга йўл тутасиз? Агар бемапол бўлса, қолинг. Бугун қишлоғимизда катта кураш бўлади. Полвонларга хат битилган. Сизга ҳам, – деди бир мўйловдор деҳқон.

– Акахон, мен жон деб қолардим. Мен Чоржўйга Танти билан беллашгани бораётирман. Ундан йиқилганман ўтган йили. Мабодо у келса, мен ҳам қоламан.

– Ҳа, полвон, Танти полвон Чоржўй ўлкасининг фахри эди. Камтар эди, мард эди, етим-есирлар бошини силарди. Худо кўп кўрди. Раҳматли босмачининг ўқидан ўлди, – деди йиғлашдан бери бўлиб.

– Эҳ, аттанг, раҳматли бўлди денг-а. Эҳ, аттанг-а! Бу ёруғ дунё беозор кўрингани билан шафқатсиз эканда-а? Эҳ, аттанг, Танти дўстим-а...

ЎТИНЧИ БОЛА

– Тура қол, болам, тура қол, тонг отиб қолди, – деди очликдан юзлари тиришган она тўнғич фарзанди Ўсарга. – Номинг ўчкур пашист иблисни янчиб отажонинг қайтса, бу тортган азобларинг унут ҳам бўлар, ҳеч нарса кўрмагандай ҳам бўлиб кетарсан. Мен ҳам ўн ёшимда отам билан далада чопиқ қилардим. Кўргилик экан-да, болам, сен ўтин сотиб бизларни боқяпсан. Отангга сени қилган ишларингни сўзлаб бир хурсанд қилайинки, хурсандлигидан доим отига мингаштириб мактабга обориб келсин. Ҳа, насиб бўлса сендан боши осмонга етади. Тура қол, болам, отанг келсин тўйиб-тўйиб ухларсан ҳам болам, тур, тура қол!

Ўсар зринибгина кўзларини очди.

– Дарров-а?

– Тонг ёришганига анча бўп қолди.

Бола ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ҳавонинг қовоғи солиқ: қорнинг совуғи юзига урилди.

Қиш. Қишнинг баҳорга ўрнини бўшатиб берадиган пайти келган бўлса-да, у қиш: умрини узайтирмоқ учун, қуёшнинг илиқ нурларини кулранг пардаси билан тўсганча гоҳ ёмғир, гоҳида қор билан заҳрини сочгани-сочган.

Ўсар наридан-бери ювиниб ичкари кирди. Онаси бир бурда қатирма билан чойни унинг олдида қўйди.

– Еб ол, болам, – деб ёнига ўтирар экан, – ёки бугун бормаи қўя қоласанми-а? – деди ўғлининг киртайиб қолган кўзларига боқиб.

– Бораман. Отам пашистни енгиб келгиларича бораман. Ўзиз айтасиз-у, отанг келса дам оласан, деб. Қатирмадан ўзиз ҳам енг, она.

– Укаларинг билан ерман. Қатирмадан ҳали бор, болам.

Ўсар овқатланиб, ўтинлар ортилган эшак аравага ўтириб йўлга отланди.

Кўздан узоқлашиб бораётган бола орқасидан онасининг:

– Эҳтиёт бўл, ухлаб қолма, болам! – деган ҳазин овози бир муддат эшитилиб турди.

Бола тоғ ёнбағридаги сўқмоқ йўлга чиқиб олди. Эшак арава гийқиллаб бир маромда кетиб борар, йўқчиликдан озиб, эти устихонига ёпишиб, қирқямоқ тўнга ўраниб олган Ўсар ҳаёллар оқимиға ғарқ бўлиб бормоқда эди. Дунёнинг ишлари қизиқ. Одамларнинг бошлари тапвишдан чиқмайди. Мана, уч қиш ўтятипки, фашистлар билан бўлаётган жанг тугамайди. Қачон тугаркин? Уруш ҳам шунча узоқ чўзиладими, ахир. У Сотим ака билан Иброҳим тоғанинг уришини кўрган, икки қишлоқ болаларини ёқа йиртиб муштлашиб уришганини билади: бирпасда тугатишган. Бу уруш қанақа уруш бўлди экан ўзи? Фашист деганининг жони шунча кўпмикин? Бир қарасанг, босиб олди, бир қарасанг, чекинибди дейишади. Фашист ер талашиб урушяптими ё эртақлардагидек маликалар учун курашишяптимикин? Фашист деган қанақа махлуқ бўлдийкин? Отамларнинг эртагида бунақаси йўқ эди-ку. Биламан, девлар, жинлар, парилар, золим шохлар бор эди. Фашистни ҳам одамга ўхшаш бир боши, икки оёғи, икки кўли, икки кўзи, икки қулоғи бормикин ёки шохлари буралиб чиққан, калласи харсанг тошдай, оғзи қозондай, гавдаси тоғдай девмикин? Шошма-шошма, ўша девлардан бўлмасин, тагин. Ахир Гўрўғли, Алпомиш ҳаммасини ўлдириб битирмагандир? Ўшалардан биронтаси қутулиб яна кўпайиб кетиб қолган бўлсачи? Ҳа, шундай бўлса керак. Босмачилар-ку, аллақачон йўқолган. Ҳа, фашист деганлари Гўрўғли, Авазхон, Алпомишдан қочиб, бекиниб қолганлари бўлса керак. Ҳозир ҳам ўшалардай ботирлар бўлганида, одамлар тинчгина уйларида ўтиришган бўларди. Эҳ, қани энди бир зумда Алпомишга ўхшаш ботир бўлиб қолганида эди, фашист-машист девларни битта қолдирмасдан қиймалаб ташларди, ҳамма болаларнинг оталарини уйлариға қайтариб юборарди. Бир арава ўтинга иккита кулча бир ҳовуч арпа эмас, бутун одамларни боқадиган нон топарди. Тезроқ катта бўлсин, барибир ҳеч бўлмаса Фарҳоддек ботир бўлади. Элға тинчлик бермайдиган фашистлару ялмоғиз кампирларни, ажиналару аждаҳоларни ер юзида битта қолдирмайди. Кейин ўзига Шириндек қайлиқ ахтариб дунё кезади. Унда, албатта, Гўрўғлининг машҳур учар дулдули – «Фирот»нинг учқур тойчоғи шерик бўлади. Ўзига ажойиб бир қилич ясатади. Уни бутун бир қишлоқ кўтаролмайди. Шу шампир билан, албатта, фашист девларни қириб, одамларни уйига қайтаради.

– Ҳа, болатой, келдингми? – унинг ширин хаёлларини чойхоначи чол бўлди. – Ўтинларни ҳар кунги туширадиган жойингга тушириб кела қол!

Ўсар ўтинларни чойхона орқасидаги айвон остига тушириб, чойхонага кирди. Чол унинг олдига бир бурда қотган нон билан сопол косада чой қўйди.

– Ўтин сўраб келувчилар жуда кўпайиб кетди. Яна бир марта олиб келасанми, болатой?

Ўсар чол берган нонни еб, бир оз иситгандай бўлди.

– Майли, обкелсам обкелавераман-да, – деб ўрнидан қўзғалди.

Чойхоначи чол бир ҳовуч дон билан иккита қотирилган кулча берди. Улардан сал нарида турган, соқоли кўксига тушган чолнинг жаҳли чиқди.

– Ўн қақирим йўл босиб шунча ўтин олиб келса-ю, икки тишламлик икки кулча билан бир ҳовуч арпа дони берсанг, уят эмасми? Ўзинг бир қўлтиқ ўтинга бир жом дон оласан-а, ноинсофлик ҳам эви билан-да, – деди-да, болага қараб, – болам, эртага келтирган ўтинингни ўзим дон-нонга алмаштириб бераман, бу хасисни домига ёмон илинибсан. Боласан-да, йўл бошида деб дарров бериб кетаверасан. Бир келтирган ўтинингга бир ҳафта тирикчилик қиласан. Қулоғингда бўлсин, эртанги олиб келган ўтинингни ўзим одамларга нон ва донга алмаштириб бераман. Кейин-чи, одамларнинг ўзи йўлингга интизор бўлиб кутиб олишади, уларга ҳам, сенга ҳам фойда бўлади.

Чойхоначи чолнинг жаҳли чиқди:

– Бузғунчиликдан бўлак ишинг йўқми?

– Ўзинг бузғунчисан. Инсофни билмайсан. Охиратингни ўйла-да! – кейин чол Ўсарга ўгирилди, – кимнинг ўғлисан?

– Ҳаким ўрмончини ўғлиман.

– Уйда кимларинг бор?

– Онам, икки укам.

– Уруш қурсин, сен болакайларни тўп, чиллак ўйнашдан маҳрум қилди. Турмуш юкини елкаларингга ортди. Фашистнинг уйи куйсин!

– Фашистни уйи борми, бобо?

– Уйинг куйгурни уйи бўлганда дунёни шунча алғов-далғов қилармиди? Улар махлуқ. Ҳа, махлуқ улар! Махлуқ улар!!! – деди чол асабий ҳолда ва олдигаги бир бўлак нонни олиб болага берди. – Энди бора қол, болам, эртага мени ўзим сени шу ерда

кутиб оламан. Бу инсофсиз чолни гапига кириб, бугун овора бўлма.

– Бўпти, – деб Ўсар йўлга отланди.

Ўнқир-чўнқир, дов-дарахтсиз йўлни ортда қолдириб, тоғ этагидаги ўрмонзорга етиб келди. Ям-яшил арча шохларини қорнинг юки эгиб турар, либосидан ажралган тоғ бодоми, ўригу дўлана дарахтлари совуқдан дир-дир титраётганга ўхшарди. Уларга раҳми келди. Арчаларга кийдирган оппоқ тўнни бу бечораларга раво кўрмаган қишдан ранжиди. Мурғак қалбини яна эртаклардаги ботирлар, уларнинг баҳодирлигига бўлган ҳавас қоплади. Унга бир кунмас-бир кун Ғиротнинг болаларидан учрайди. Худди шу ўрмонда учрайди! У шу ўрмоннинг қайсидир гўшасида ўтлаб юрибди. Ўсарни кучга тўлишини, улғайишини кутиб юрибди. Яқин, жуда яқин қолди. У улғайгач, Фарҳоддек забардаст ботир бўлади. Ана ўшанда ҳамма фашист-девларга, жодугар кампирларга қиргин солади. Одамларни ҳар бало-қазолардан ҳимоя қилиб юради. Аждарҳо-ю, бўрилар одамларни нобуд қилолмайди. Мисқол парининг эвара-невараларидан ўзига қайлиқ топади. Шу пайт гижир-гижир қилиб, араванинг бир ғилдираги ярмигача кўприк ёриғига тушиб, эшак мункиб кетди. Ўсарнинг хаёли бўлинди. Ерга тушиб, аравани айланиб чиқди. Эшакни бир амаллаб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Эшакнинг ўмганидан кўтарилшга уринди, бўлмади. Бўйнидан кучоқлаб олдинга тортди. Эшак турди. Ўрнидан қимирлолмади. Кўприк ёриғига тушган арава ғилдираги эшакни ярим қадам юришга имкон бермасди. Ўсар орқа томонга ўтиб, ғилдирак тушган томонни кўтармоқчи бўлди, кўтаролмади, яна зўр берди. Куч-қудрати етмади. Йўқ, барибир кўтаради. Фақат-фақат кулчадан биттасини еб олса бас. У кулчанинг бирини олиб ея бошлади. Ғарч-ғурч қорни босиб соч-соқоли ўсиб кетган, девқомат бир одам арчалар орасидан чиқиб келди. Бола девлар ҳақида ўйлайвериб, кўзига девлар кўринаверарди. Қўрқди. Кўзини юмди. Яна очиб унга қаради. Одамга ўхшайди. Қувонди.

– Ҳой амаки, аравамни чиқаришиб юборинг.

У одам гўё ҳеч нимани эшитмагандай боладан сал нарида тўхтади, еб қўйгудек бир зум тикилиб турди-да, боланинг қўлидаги кулчани чаққон юлқиб олдию арчалар орасига кириб кўздан ғойиб бўлди.

Бола ҳайратдан, қўрқувдан тошдек қотиб қолди. Ўзига келиб, баттар қўрқувга тушди, бутун вужуди титрай бошлади. «Дев, девнинг боласи бўлса керак. Тезроқ кетиш керак». Қўрқув аралаш бақириб-чақириб, йиғлаб, эшагини қўлидаги таёқча билан уриб, унинг атрофидан айлана бошлади. Кўзи арава ғилдирагига кириб қолган ҳодага тушди. Чираниб, йиғлаб, тортиб олди. Яна эшагини хих, хихлаб халачўп билан бўйнига ура бошлади. Ниҳоят, ғилдирак ёриқдан чиқди. Йўлга тушди.

Уйга етиб келганда, у совуқ терга ботиб ҳансирарди. Онаси Ўсарнинг қалтираётганини кўриб, ранги қув ўчди.

– Вой ўлмасам. Нима бўлди, болагинам, нима бўлди? – деб уни аравадан тушириб, суяб ичкари олиб кирди. Сандал устига ташланган кўрпанинг бир четини кўтариб бўйнигача ёпди. Илиқ чой берди. – Илоё, худо шифо берсин, ишқилиб, безгак бўлма-син...

Анчадан сўнг қалтироғи тўхтаб, у ўзига келди.

– Қўрқманг, онажон, мен яхшиман, фашист-девни кўриб бир оз қўрқиб кетдим, шекилли.

– Нима деяпсан, болагинам, жин-пин йўлиқдимми, – деб ўрнидан туриб, исириқ тутатди.

– Жин эмас, фашист-дев, девни боласи бўлса керак. Баланд бўйли, худди одамга ўхшайди.

– Қўй, болам, ухла, эрталаб айтиб берасан, – деб унинг бошини бойлади. – Ухла, бир оз ухла, ўзингга келасан. Эртага қишлоққа иккимиз борамиз, дами ўткир эшонга олиб бораман, ухла.

– Эшонга бориб нима қиласиз, соппа-соғман, мана қаранг, – деб ўрнидан турди. Чунки бир куни отаси олиб борган ўша эшон ва унинг уриб ўқигани эсига тушди. – Обормайсиз-а, соппа-соғман. Фақат бир оз қўрқдим, холос. Қўрқмадим, шошиб қолдим, бўлмаса болта билан бир уриб қулатардим. Қўрасиз, эрта тонгда уни кунини кўрсатаман.

– Яратганим, ўзинг шифо бер, аслига қайтар! – она унга жин учраганига чиппа-чин ишонган эди. Ўсарни бир амаллаб ухлатиб, ўзи ҳам икки боласи билан ёнма-ён, ёстиққа бош қўйди.

Ўсар тонг саҳарлаб уйғониб кетди. Онаси, укалари ухлаб ётишарди. Аста туриб, кийинди. Уйнинг тўридаги отасининг ов милтиғини, ўқ терилган камарини олиб ташқари чиқди. Улар уйқудан тургунча бирон тустовуқми, қуёнми отиб келмоқчи,

мабодо кечаги махлуқ учраса уни ҳам отади, у ўрмонзор оралаб сойга тушиб борарди. Хаёлини кечаги шарпа тортди. Наҳотки, кечаги учраган фашист – дев боласи бўлса? Шу биттагина дев ҳаммани қон қақшатиб юрган бўлса? Наҳотки, у ўзи билан жанг қилганларни еб битириб, энди қишлоқларга оралаган бўлса? Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Бу – фашист-девнинг боласи, тоғни нариги томонидан қочиб келиб, беркиниб юрибди. Урушга кетган одамлар худди шу фашист-девнинг боласини қидиришяпти. Катталарини қириб бўлишгандир. Бу унчалик катта ҳам эмас. Бу янги дев бўлса керак. У эртаклардаги девга ўхшамайди. Уларнинг бўйи дарахтлардан ҳам узун, шохлари буралиб чиққан бўларди. Ҳа, топди, бу – унинг боласи! У қочиб қолган. Ҳатто уни еб қўёлмади. Бор-йўғи бир кулчани олиб қочди. Ҳа, қочди, шунга ҳам қўрқиб юрибди-я. Тугилганда шундай барваста бўлиб туғилганмикин? Агар шу девнинг боласи бўлса, тупша-тузук одамга ўхшайди. Агар мол-ҳол қилиб, буғдой экиб яшашни ўргатишса, одамни ҳам емаса керак. Қулоғи бор, кўзи бор, қўли ҳам бор, шундай... яна бу фикридан қайтди. «Ўрганган кўнгил ўлганда қолади». Отасининг ана шу гапи эсига тушди. Уларни битта қолдирмасдан йўқотиш керак. Бари бир ёв-да, ёвлигини қилади. Эҳ, агар Оймомани кўрсам, ундан дунёдаги жамики ваҳшийларни йўқотишни сўрардим. У қудратли, чунки унинг чиройига қуёш ошиқ, қуёш борлиқни яратган. Йўқ, бу мумкин эмас. Унда ботирлар қандай ботир бўлишади. Бозор полвондек мард одамлар, кучини нимага кўрсатишни билади, у фашист-девларни додини бериб, қувиб юрган ҳам ўша отаси билан бир аравада кетган Бозор полвонми? Ҳар қалай, унчалик қойил қолдирилмади. Ким айтади полвон деб, тўйларда энг зўр кураш тушадиган полвон деб? Ҳамма одамларни қолдириб, қилич-қалқонингни олиб, оқ отингга мин-да, ёвга қарши кетавер. Ўшанда, ҳамма унга балли, дейди. Алпомиш, Фарҳод бўлиш қийин-да. Улар қанча-қанча деу ялмоғиз кампирларни енгган. Алпомиш тирилиб келса-ю, фашист-девнинг додини берса. Ана ўшанда Бозор полвонни ҳеч ким полвон, демасди. Ўсарнинг хаёлчан кўзлари оёқ изига тушди. Изни анчагина қор босган бўлса-да, сал-пал билинади. Ўсар изга оёғини ўлчаб кўрди. Икки баравар катта, «Шошма-шошма, бу кечаги фашист-девнинг боласи бўлмасин». У елкасидаги милтиқни қўлига олди. Изнинг изидан бораверди. Узоқдан, маст одамдек чайқалиб кетаётган шарпага кўзи тушди. Бирпас тўхтаб, нафасини ростлади. Шу пайт онасининг:

– Ўсар, Ўсаргинам, қайдасан, қай-й-й-т! – деган синиқ овози эшитилди.

– Эҳ қочириб юборадила-я! – деб онасининг овозидан ранжиб, оҳиста илдамлаб, дарахтларни паналаб, оппоқ қор устида айқаш-уйқаш из қолдириб бораётган қорага яқинлашди. Кечаги фашист–девнинг боласи, хаёлидан ўтказди. Шоша-пиша уни нишонга олди. Гумбурлаган овоз оламини бузди.

Ўсар милтиқни ўқлаб, яна нишонга олди.

– Шошма, – сочлари тўзғиган онаси уни тўхтатди. – Нимани отдинг?

– Фашист–девнинг боласини! – деб, оппоқ қор устида думалаб ётганча жони узилаётган одамини кўрсатди.

Онанинг кўзи мурдага тушган заҳоти қичқириб юборди.

– Вой ўлмасам! Болагинам, нима қилиб қўйдинг?! Ахир у Бозор полвон-ку! Мен ўлай! Энди нима қиламан. Эй, худо! – ер муштлаб чинқирарди она...

Ўсар онасидан «Бозор полвон»ни эшитди-ю, ўйланиб ўтириб қолди. Бозор полвон фашист-девлар билан урушгани кетганди-ку. Бу ерда нима қилиб юрибди?!

Йўқ, у Бозор полвон эмас! Бозор полвон урушга кетганди-ку. Бу фашист-девнинг боласи, деб пичирлаб ўрнидан туриб кетди...

УЗОҚ МАНЗИЛЛАР

Болалар қуёш қизғиш шуълаларини сочиб, ҳорғин ёстиғига бош қўйганда Жарариқ кўпригидан сал наридаги ажриқда тўп-ла-нишди. «Оқ теракми – кўк терак», «зув-зув» ва тўп ўйнашди. Муродбек гоҳ ўйинга қўшилиб, гоҳ ўйиндан четлашиб турди.

Сигир-бузоқ, қўй-эчкилар подасини кўришлари билан ўйин-га барҳам беришиб, ҳар сафаргидек:

*Пода келар
бош-бош,
оёғида
чақир
тош-тош... –*

қўшиғини айтишиб бир зум ирғишладди-ю, сўнг ҳар қайсиси молини ажратиб тарқалишди. Ажриқзору кўчалар бирдан ҳувил-лаб, сукунат чўкди.

Муроднинг бир ўзи қолди. Боягина қўлдан-қўлга ўтиб, та-лаш бўлган тўпи энди эртагача ҳовлининг қайси бир бурчагида қимирламай ётади. Ўйнашга шерик йўқ, шериксиз ўйиннинг қизи-ғи ҳам йўқ-да, ўзи. Бадқовоқ акаси бўлса бундай бирга ўйнай ҳам демайди. Жуда қизиқ дунё-да. Нега унга эътибор беришмай-ди. Ҳатто ўртоқлари билан бекинмачоқми-ей ёки уруш-уруш ўйнаётганда ўйинга ҳам қўшишмайди. Унинг дилидагини билиш-са эди... Қайтанга уни топиб олишса, «қиҳ» отишса – «Сен кўрсат-динг ёки айтиб бердинг», – деб акаси Муродбекка ёпишади. Кучи етса-ку, бир болагиси бор, аммо ...

Кўзларини жавдиратиб эрта оқшомни кутади. Чунки унинг тўпи борлиги учун ўйинга қўшишади, ширин-шакар гапириша-ди. Шундай пайтларда қувончдан этига сиғмай югуради. Мана, ҳаммаси гойиб бўлди. Қоп-қора тун ютди. Нега туннинг қўрқинч-

ли шарпалари кўп! Инобат тенгқур-ку, аммо қиз бола-да. Муродбекка қолса, улар билан ҳеч ҳам ажралмасдан ўйнайди. Ўйинларнинг тури кўп бўлса, «мени топ», «зув-зув», «оқ теракми – кўк терак» яна... яна... санаб саноғига столмайсан. Қани энди икки қўшни ҳовлидан бирортасидан тенгқури бўлса... Кузда мактабга борса, ўшанда кўп ўртоқ орттиради. Улар билан ярим тунгача, ҳеч ажралмасдан ўйнайди. Ана унда маза бўлади.

Тўпини қўлтиқлаб, хомушгина ҳовлисига кирди. Акаси ишларини саранжомлаб, қаёққадир отланяпти. Унинг ёнига бориб, тўпи устига ўтирди.

- Ака, қаёққа борасиз, менам бораёй?
- Ўктамникига, дарс қилгани бораман.
- Сизга маза, дарс деб ўйнаб келасиз. Биламан.

– Бор жўна, сенинг нима ишинг бор! – деди акаси ва кўчага чиқиб кетди. Орқасидан Муродбек ҳам чиқди. У безовта, ташна қалбини қондиrolмайди, ўйлаб ўйига столмайди, ўзига овунчоқ ахтаради. Жувозхонанинг ланг очиқ дарвозасини кўриб, кўнгли бир оз таскин топди. Жувозхона унга жуда ёқади. Бутун умрини ана шу нимқоронғи жойда ўтказмоққа тайёр, чунки бу даргоҳда ҳаёт бир лаҳза-да тўхтамайди. Бу ердагилар доимо уйғоқ, гурунғ қилишади. Айниқса, ювош, қорни қопдек, бир кўзи бойлиқ қорабайир унийг чарақлаб чиққан қуёши. Уни кўрса, дилдан қувонади. Бу от кўп нарса эшитади, тинимсиз эшитади. У одамларнинг яхши-ёмон ҳамма гапларини эшитади, фақатгина бир армони уларнинг гурунғига аралашолмайди.

Қаҳратон қишларда кўчаларида от-арава ҳам юрмайди. Ўшанда пода баҳона бўлиб, йиғилиш-ку у ёқда турсин, ёғ гўлча кўтарган бирор одам учрамаса, зоғни ҳам топиш қийин. Шундай пайтлар жувозхона янада файзлироқ бўлиб кўринади. Кечаю кундуз одамларга гавжум гурунғхона уйининг ёнгинасида бўлганига шукур қилади. У бир кўзи боғлиқ қорабайирнинг туғишини сабрсизлик билан кутар, дарров оёққа турган тойчоқни акасига, қолаверса, ўртоқларига мақташни истарди. Бола не-не ширин ҳасллар оғушида жувозхонага кириб борди.

Бечора от, тиним билмайди. Отга раҳми келади. Ҳар галгидек узоқ-яқиндан келган одамлар кўп, жувозчи Юсуф бобо отларга яқин жойда ёғдан йилтираб қолган кўрпачада узала тушиб, ёстиққа тирсагини тираганча ёнбошлаб, бетиним чой ича-

ди. Ёнбошлаганча ичаверади, ичаверади, гўё чой ичиш учун дунёга келгандай. Узун қамчиси билан бўйнидаги смхалтачага бошини тикиб кавшанаётган отнинг сонига уриб:

– Ҳа, ҳаром ўлгур, чух-чух, – деб қўяди ҳар замонда. Муродбекни кўриши билан қисик кўзлари яйраб кетади.

– Кела қол, полвон, – деганча ўрнидан қимирламай, остидан ихчамгина қамчини унинг қўлига тутқазиб мақташни, қўйнини пуч ёнғоққа гўлдиришни бошлайди. Бола ҳам мақтовлардан қопдек шишиб кетади. Мақтов кимга ёқмайди.

– Зўр бола, ботир боласан. От қургур тезроқ туға қолсайди, тойчоғини сенга берардим.

Одамлар кулишади. Муродбекнинг одамлар нсга, нима учун кулишяпти, иши йўқ. Бола қувонганидан қўлига хокандозни олиб, қамчини белидаги белбоғига қистиради. От ортидан айланиб, жувоз ўқи атрофига тушган тезакларни олиб ташлайди. Гўё от айланадиган жой ер шария ўртасидаги жувоз кунда – ўқ. Шу ўқни от билан бола айлантормоқда. Боланинг ҳаракатларидан одамлар кулишади. Ҳамма кулади, бола парво ҳам қилмай, қамчини олиб отга минади. Бобо одамларнинг гапини эшитса ҳам эшитмагандек чойини ичиб ёнбошлаб ётаверади. Унинг учта ўғли бор, улар тенгилар аллақачон бир-иккитадан болалик бўлишган. Одамлар ҳам гапиргани-гапирган, лекин чолнинг парвойи-фалак: «пул йўқ», деб қўя қолади. Бу ғирт ёлғон. У ҳар куни қанча пул топишини билсангиз эди. Бунинг устига ўғилларининг маош олганини эшитгани ҳамона лапанглаб уйига чопади. «Уйлантираман», деб қўлларига сариқ чақа ҳам қолдирмай юлиб олади-ю, кўнгли таскин топади. Яна ўша зақравасан чиққан кўрпача ва ёстиқча ёнбошлаганича, чой ичишини давом эттиради. Кечқурун бўйдоқ ўғилларидан бири овқат билан нон олиб келади. Чол ўғлига бир хўмрайиб қарайди. Бечоралар қафасдаги қушга ўхшайди, бошлари эгик. Йигит жуда ҳам итоатгўй, у бошини эгиб турганича:

– Овқат олиб келдим, – дейди.

– Ҳа, боравер, молларга см беришни унутманглар!

Улар ҳам ўйнашганмикин ёки Муродбекдек чанқов бўлишганими?

Мана, Муродбек ҳам бир йилдан бери отини чух-чухлаб ҳайдайди. Ўртоқларига тойчоққа эга бўлгандан кейингина мақта-нади, бўлмаса калака қилишади, кулги ахтаришади. Унгача той

чоқ ҳақида ҳеч кимга гапирмайди. Бордию гапириб қўйса, бошқа болалар ҳам бу ерга кела бошлашади. Орада тойчоқдан ажраб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Бу от қурмағур ҳам тезроқ туға қолмайди. Кеча эрталаб укасига қарамасдан жувозхонага чопгани учун калтак еган. Ўзи бу дунёга нима учун келган, жавобга ожизлик қилади. Лекин туғиладиган тойчоқдан ажралиб қолмаслик учун яна чиқаверади. Ундаги илинж, у истаган ҳаёт. Отаси бир қоп зиғирни ҳайдатиб, ёғ қилиб олиш учун бу ерга келтирганига бир ой бўлди. Ҳалигача ҳайдаб берай демайди. Чоли тушмағур ким паловхонтўра ёки тансиқроқ овқат келтириб, «кунжараси сизга, ёғини берсангиз бўлади», деса дарров ёғини ёққа, кунжарасини кунжарага ажратади. Нега ҳаммага бирдай қарамайди? Отаси бу одамга ҳеч ҳам хушомад қилмайди, бир кунни жаҳли чиқиб жувозхонага кириб келди.

– Ҳой, Юсуф ака, инсофингиз борми, бир қоп зиғир олиб ўтганимга бир ой бўлди, ахир! Ёғ тугаб, хотинимдан бошим балоба қолди-ку, – деди хуноби ошиб. – Майли, кунжарасини ола қолинг – Отаси ёмон кўрган нусхада, у дунёни кўради. Муродбекнинг назарида бутун дунё жувозхона-ю Юсуф бобо, болалар ўйини билан мавжудга ўхшайди. Агар шулар бўлмаса, ҳаёт ҳам йўқдек. Сўнгра унинг нигоҳи ўғлига тушди-ю, хўмрайди:

– Иккинчи бу ерда кўрсам оёғингни синдираман.

Муродбек зумда кўздан ғойиб бўлди. Эрталаб отаси ишга кетиши билан яна жувозхонага ўтди. Ўтса, Раҳмон қизиқчи ҳам ўтирибди. Бу одам келса Юсуф жувозкашнинг қулоқ-миясини қоқиб олади. Чол қизиқчидан кўрқади шекилли, тезгина ундан қутулишнинг пайига тушади. Раҳмон қизиқчи соқолини текислаб, жувозчига ёмон қараш қилади. Атрофдагилар эса кулишаверади. Нега кулишади? Сўнг унинг жиғига тега бошлайди.

– Юсуф? Эсон-омонмисан? Ия, салла ҳам ўрабсанми? Тузук, мусулмон бўп қопсан. Ўлганингда жаноза ўқиса бўлади.

– Ҳа, жўра. Худога шукр, юрибман. Шу ҳазилингни қўй!

– Сен одам эмассан-а.

– Вайсамай тур, ҳозир зиғирингни чиқариб бераман.

– Ҳозирми, эртами, барибир чиқариб берасан. Боядан бери неча кишини зор қақшатиб қайтардинг. Ҳаммасидан ҳам Ҳайдарга қилган кўрслигинг жаҳлимни чиқарди-да. Ҳайдар босмачига қарши курашганда, сен кулбангни тўрт жойидан бекитиб ётгандинг, хўпми, ундан кейин шу жувозхона қурилишини Ҳай-

дар бошлаганда, белим оғрияпти, оёғим оғрияпти, деб ҳашарга чиқмай ётган ҳам сен-а?! Сени касалманд, болаларини боқсин, деб жувозхонага кўрсатган ҳам Ҳайдар.

– Нима, пеш қилмоқчимисан? Мени колхоз қўйган.

– Ҳа. Сени... Сен иблиснинг ўзисан. Бировнинг кунжарасидан, бировнинг ёғидан урасан. Ўғилларингни уйлантирмасанг, бунча бойликни нима қиласан? Гўрингга орқалаб кетасанми-а?!

Раҳмон қизиқчи болайди, Муродбек ўзини тутолмай қиқирлаб кулиб юборади, чол унга ёвқараш қилади. У ўзини кулгидан зўрға тўхтатади. Ана, шўрва ҳам пишди. Қурумсоқ чол косага сузиб келди.

– Кел, дастурхонга, Раҳмон.

– Ичмайман, ундан кўра ана у болага ҳам озроқ бер!

– Биззи ёшимизга боргунча ичаверади.

– Инсофинг қурсин, шу бола ичганда қанча ичади. Сен бола бўлганга ўхшамайсан.

– Бир қошиқ овқатимни тинчгина ичгани қўясанми-йўқми?!

Шу пайт бригадир кириб келди. Ўтирганлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, Юсуф бобога юзланди.

– Қўшчиларнинг ёғи тугаб қолди, ҳайдаб қўйдингизми?

– Бўлмасам-чи, – деди икки қўлини кўксига қўйиб, – қани дастурхонга, бир қошиқ овқатдан олинг!

Қўярда-қўймай дастурхон ёнига ўтқазди.

Раҳмон қизиқчи унинг яна жигига тега бошлади.

– Нақ тулкини ўзисан, фақат кўринишинг одамсифат. Тунов кунгидек эсимда. Нурбой ана ундай бола эди, – Муродбекни кўрсатиб гапида давом этди. – Сен тўйхоналарда кўппаклик қилар эдинг. Неча марталаб Нурбойни тўйдан қувгансан. Мана энди одам бўлибди. Сен эса хушомад қиляпсан, – сўнг яна болани кўрсатиб деди, – ким билади, балки раис бўлар, ўшанда, оёғига йиқилмасанг отимни бошқа қўяман. Билмадим, сен қачон одамлар қатори яшайсан. Ҳамма катталар ҳам боладан катта бўлган-ку, сассиқ чол!

Бригадир қотиб-қотиб кулиб чиқиб кетди. Шу пайт боланинг онаси узун хипчин кўтариб келиб қолди.

– Ҳой яшшамагур!!!

Муродбек отдан сакраб, ура қочди. Барибир ушлаб олиб, жувозхонага ўтганига минг пушаймон қилдиради.

– Пишириб қўйибдим ҳар куни жувозхонада?
– Отлари туғса, тойчоғини берармишла, – деди пиқ-пиқ йиғлаб Муродбек.

Она ўзини кулгидан зўрға тўхтатди.

– Йигит ўлмагур, улар туғмайдиган отлар-ку!

– Нега туғмас экан, қорни катта-ку, туғади.

– Улар туғмайдиганидан. Жуда ҳавасманд бўлсанг отангга айт.

– Она-а, онажон, ўзиз обера қолинг, ҳамма ишларингизни қилардим, битта тойчоқ олиб беринг. Жувозхонага ҳам чиқмасдим.

– Хўп, отанг келсин, айтиб кўрай-чи, – деб уй юмушлари билан бўлиб кетди онаси.

Кечқурун Ҳайдар ака келди. Онаси Муродбекни роса мақтади. Отаси бир оз ўйланиб, тойчоқ олиб берадиган бўлди. Бола қувончининг чексизлигидан ўзини кўярга жой тополмасди, тойчоқ ҳақида ўйлай-ўйлай ухлаб қолибди. Туш кўрди. Тушида:

– Мана, ўғлим. Лекин бу оддий тойчоқ эмас. Қара, қанотлари ҳам бор. Бундай қара, тойчоқ қанотларини ёзиб, учишга шай бўлиб турибди, – дермиш отаси. У завқланиб кетганидан тойчоққа ирғиб минаман, деб думалаб тушди.

Отаси:

– Ўғлим, шошма, кел, ёрдамлашиб юборай, – деб турганида, тойчоқ тилга кирди:

– Шошма, одам боласи, – деб тиззасида чўккалади.

– Ия, сен гапиришни биласанми? – деди ҳайратланган Муродбек.

– Ҳамма жониворлар қатори.

– Жониворларнинг ҳаммаси гапирадими?

– Ҳа, ҳаммаси, фақат ҳамма ҳам тушунавермайди.

Муродбек қувониб, қарсак чалиб юборди.

– Ҳа, нега қарсак чаласан? – отаси сўраб қолди Муроддан.

– Эшитмадингизми, тойчоғим гапирди.

– Ёлғон. Ҳайвонлар гапирмайди, – деди яна отаси.

Тиз чўкиб турган тойчоғининг бўйинини силаб:

– Жон тойчоғим, қаттиқроқ гапир, отам эшитсинлар, – деб ёлворди бола.

– Бари бир отанг тушунмайди, – бепарво жавоб қилди тойчоқ.

– Отам жуда яхши одам, тушунадилар.

– Яхши одам бўлганида, ота-онамни зор қақшатиб, мени улардан ажратиб олиб келармиди. Юм-юм кўз ёш тўкиб қолишди. Ожизлигидан нуқул афсус чекишади. Ўпкалаб нима қиламан. Ҳар зот ожиз бўлмасин, айёр ёки мард бўлсин, бўлмаса ўлсин экан. Жиловим – ихтиёрим отанг билан сенинг қўлингда, нима буюрасан? – дея тойчоқ ер депсинди.

Бола осмони фалакдаги сайёраларга сайр қилгиси келди. У ўзидан беш қадам нарида қўлларини белига қўйиб турган отасининг олдига бориб:

– Отажон, бир чоптириб келай? – деди.

– Майли, аммо эҳтиёт бўл. Жиловини маҳкам тут, ихтиёрига қўйма, – деб, отаси кўздан ғойиб бўлди.

Бола секин тойчоққа мингач:

– Тайёرمىсан, одам боласи? – сўради тойчоқ.

– Тойчоғим, мен тайёрман! – деди Муродбек дадил.

– Кетдик, – тойчоқ шундай дея ўрнидан бир сапчиб учиб кетибди... У шундай тез учармишки, ҳеч қандай қуш зоти унга етолмасмиш. Қанотлари юлдузларга тегай-тегай дермиш. Ҳар бир юлдузнинг олдидан ўтаётганда Муродбекнинг юраги қинидан чиқиб кетгудек бўлармиш. Қўрққанидан жиловини аллақачон бўшатиб юбориб, ихтиёрига қўйиб қўйганмиш. Муродбек тойчоқнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаганича, унга ялина бошлади:

– Бўлди, тойчоғим, қайтамиз.

– Қаёққа?

– Ерга, ота-онам олдига-да.

– Ерга қайтиб нима қиласан? Сени шундай ажойиб сайёрага олиб борайки, ҳайратдан оғзинг очилиб қолсин, – деди тойчоқ.

– Йўқ, мен ерга қайтаман.

– Шундайми, хоҳламайсанми? Барибир энди ерни топиб боролмайсан, унинг устига ихтиёринг ҳам ўзингда эмас.

– Йўқ, мени ерга қайтар, – деб тойчоқнинг жиловини зўр бериб торта бошлади.

– Ҳали шундайми? – деб тойчоқ жаҳл билан шундай кишнаб силкиндики, юлдузлар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Ҳаммаёқда тўс-тўполон кўтарилиб, оламни чанг-тўзон қоплади. Муродбек эса шу пайт тойчоқ устидан отилиб кетди.

– Войдод!.. Бувижон! Онажон! – деб бақириб пастга ўқдай тушиб кета бошлайди. Аммо ер кўринмайди.

Яна жони борица бақираман деб, уйғониб кетди.

Бир пайт қараса тепасида ота-онаси ва бувиси туришибди.

– Мен қайдаман?

– Уйдасан, уйингдасан, болам, кўзингни оч!

Кўзи биринчи галда какликка тушди. У ҳам Муродбекнинг овозидан кўрқиб, қафаснинг бир четига биқиниб турарди. Какликка термулганича кўзи яна уйқуга кетди.

Акаси какликнинг қанотларини оёғи остига олиб, бўйнига пичоқ тортишга шайланмоқда. Муродбек югуриб бориб унинг қўлини ушлади.

– Жон акажон, унга тегманг!

– Қоч, жаҳлимни чиқарма!

– Сизга нима ёмонлик қилди?

– Ёмонлик қилиши шартми? Ҳадеб жим ётавергани жаҳлимни чиқарди. Сўймоқчиман. Яхшими, ёмонми, барибир сўймоқчиман.

Муродбек унинг қулига ёпишди. Бир маҳал акаси унга пичоқ ўқталди.

– Онажон, ўлдим!

– Нима бўлди ўзи сенга, болам? – деб бувиси бошини кўтарди.

Муродбек яна кўзини очди.

– Буви, каклигим тирикми?

– Ана каклигинг, болам.

– Акам сўймайдими, менга пичоқ тикмадими?

– Нималар деяпсан, бувинг ўргилсин?

– Ёмон туш кўрмасдим-ку! Нега акам менга пичоқ ўқталди.

Туш деганлари ўзи нима, нега уйқумда уйғоқ юрдим?

Бувиси боланинг бошини кўкрагига босди. Бола кўзини юмиши биланоқ яна қанотларини кериб тойчоқ, қўлига пичоқ ушлаган акаси келаверди. Ухлолмади, қоронғи, қоп-қора тундан ранжиди.

Мурғак қалби тонг ёришишини интизорлик билан кутди. Тонг ёришди.

– Ҳайда қолди-ёв, – подачининг қулоқни қоматта келтирувчи, яхши-ёмонми яна бир куннинг бошланганидан дарак берувчи овози янгради. Боланинг мурғак дилини қоплаган қоронғулик бир оз тарқагандек бўлди. Ўрнидан шоша-пиша туриб кўчага, янги куннинг қўйнига шўнғиди. Лекин бирпасда ҳафсаласи пир бўлиб, ҳовлига қайтиб кирди. Унинг дилига на жувозхона, на ажриқзордаги ўйин сиғарди. Тундаги мудҳиш туш қалбини чил-

чил қилиб юборган, ўйловлари чарчатган эди. Бунинг устига жувозчи чолнинг дунёдан кўз юмгани дилини баттар ўртади. Юрагини чангаллаб, бувисининг хонасига йўл олди. Ҳовлида отаси учради.

– Ҳа, ўғлим, дарров қайтибсан? Хафа бўлма, келадиган бозорда тойчоқни албатта олиб бераман. Ранги оқ бўлсинми ё қорамми?

– Керакмас! – деди Муродбек кўзларини ўрик шохида осиглиқ қафасдаги какликка тикканча. – Керакмас, тойчоқ. Уни ёлғизлатиб нима қиламан, отажон? Какликни ҳам қўйиб юборайлик, бечоранинг ота-онаси бордир, ўйнагиси бордир... Жувозчининг болалари ҳам жа ҳўнграшиб «бизни етим қилиб ташлаб кетган отажон-ов» деб йиғлашяпти. Нега бунчалик бақриб йиғлашади одамлар, отажон.

– Эй жон болам, бу дунё чексиз ва тубсиздир. Сочларинг оқариб белингдан қувватинг кетганда ҳам дунёнинг тагига етолмайсан. Менга бераётган саволларингни ҳали болаларинг ўзингга қайтаришади.

ҚИЗТЕПА

- Э, ҳорманг, Ҳайдар ота!
- Бор бўлинг, ўғлим. Қани, чайлага киринг, бўтам. – Чайланинг тўридаги кўзадан бир коса сув қуйиб узатади:
- Ичиб олинг, қароғим. Кун ҳам роса қизиди-да.
- Куйдиради-я, шу дейман, бу йил жуда иссиқ келди-ёв.
- Йўловчи чайладан сал наридаги тупроқ тепага қараб:
- Чўпон ота, кечаси бу ерни ваҳимасидан қўрқамасизми? Малика қоронғи тушиши билан қирқ канизагини бошлаб чиқиб, бўлмағур ўйинлар қилармиш.

Чол қалин соқолини бармоқлари билан тарайди. Тепага ўтқир, ўйчан нигоҳини қадайд.

- Ёлғон, болам, ёлғон. Қўрқоқларнинг гапи бу. Улар аллақачон тупроққа қоришиб кетишган. Рост бўлганда мен кўрардим-да. Кечалари тепанинг ёнгинасида хуржунимни тўшаб ухлайман. Неча йиллардан бери Қизтепа ён-берида пода боқаман. Кўриб турибсиз, болам, мен соппа-соғман.

Ҳайдар ота ҳаммага тепа ҳақидаги ривоятни айтиб беради. Чайладан одам аримайди, бири кетиб, бири келади. У ривоятни ҳаммага сўзлаб беради. Чарчамайди, аксинча, ҳузур қилади. Ҳар куни бир хил оҳангда йигирма-ўттиз қайтаради. Ҳайдар ота шундай берилиб сўзлайдики, гўё ўзининг бошидан ўтганга ўхшайди.

Ғўзаларга сув тараётган акамга тушлик олиб бордим. Акам толларнинг тагидаги чайласида йўқ. Аланглаб пахтазорни кузатдим, кўринмайди. Даланинг қуйисига тушиб қарадим. Узоқдан Қизтепа, унинг атрофида элас-элас кўринаётган одамларни кўриб, ўша томонга юрдим. Қизтепага етганимда ҳайратдан лол қолдим. Чол одамнинг йиғлаганини кўрмаганимданми, билмадим. Лол қолдим. Чўпон ота йиғламоқда. Тепага бағрини берганча тупроқни чангаллаб йиғламоқда. Бульдозер «тарр-тарр»

қилиб темир тишли курагини тепанинг бошқа жойидан солмоқчи бўлади. Чўпон ота ўз имкониятидан ташқари бир ҳаракат билан бульдозернинг олдига ўзини ташлайди. Атрофдаги одамларнинг:

– Қочинг!

– Қочинг, нима қиласиз йиғлаб? Темир йўл ўтаркан, – деганига парво қилмайди.

– Отажон, қолдиришнинг ҳсчам имкони йўқ, – ҳайдовчи моторни ўчириб кабинадан сакраб ерга тушди. – Чолни тинчлантирмасангизлар юргизмайман. Чолнинг уволига қолишни истаймайман, – деб ўтириб олди.

Бир оздан сўнг «Газик» машина келиб тўхтади. Машинадан шинамгина кийинган киши тушиб келди. Одамлар билан саломлашиб, Чўпон отага яқинлашди.

– Яқинлашманг, болам! Яқинлашманг!!! – чол таъгини кўтарди.

– Ота, тинчланинг, мен сиз билан уришгани келмадим.

– Ўшатдан гапираверинг.

– Ота, бир тупроқ тепага намунча ёпишиб олдингиз? Бу ердан темир йўл ўтаркан. Келинг энди, ишга халал берманг, ота.

– Ҳой, болам, бу тарихий тепа. Давлат ҳимоясига ўтган тепа. Сиз тушунган одамга ўхшайсиз, уларга айтинг, трактор-практикларини олиб кетишсин.

– Тўғри, ота. Бу XVII аср тепаси. Давлат ҳимоя рўйхатида ҳам бор. Аммо темир йўл ўтказмасак ҳам бўлмайди.

– Ер кенг. Сал наридан ўтказинглар.

– Шу тепани сақлаймиз, деб бир километрга ортиқча пул кетаркан, ота. Ортиқча харажатни ўзиз тушунасиз-ку. Мана, бу тепага акт ёзилган, – деб унга яқинлашди. Қўлидаги қоғозни чолга кўрсатганча: – Ахир тушунинг, бекордан-бекорга бир уюм тупроққа нега бунча йиғлайсиз?

– Эй болам, сиз бундай ўтиринг, мен сўйлай. Бу жуда қадим тепа. Бузиб бўлмайдиган тепа, болам! Бундай ўтиринг, сизга сўзлаб берай. Бу улуғ тепа. Буни қолдириш керак. Сиз эшитасиз-а. Ахир авлодларимиздан ёдгорлик бу тепани дунёга келганини сўзлаб бераман. Жон болам, бир эшитиб кўринг. Тушунган одамга ўхшайсиз, – деб ёнидан ўтиришга жой кўрсатиб, тупроқ устига яктагини ечиб ёзди. Ундан умид, яхшилик, ҳимоя кутиб ҳар кунги ҳикоясини бошлади.

Саксон дара. Пасту баланд қирлар. Пасқам жойларда ём-ғирнинг кўлмак сувлари йиғилиб кичик-кичик кўлчалар ҳосил қилган. Сувлар жуда тиниқ, кўм-кўк; майсалар майингина баҳор шабадасида оҳиста тебранади. Кўлмак четида бойчечак, қўзигул, нилуфар гуллар ўсади. Сув атрофидаги ўт-ўланлар жуда бўлиқ, ям-яшил гиламдек тўшалган.

Ҳайитмурод қўйларни ўз ҳолига қўйган. Улар ҳар жойга тарқалишиб ўтлаб юришибди. Ҳайитмурод фил суягидан ясалган узун дастали пўлат пичоғини ғилофидан суғуриб олди-да, эринмай ўчоқ қазиди, эшакнинг устидаги хуржунни олиб ўчоқ ёнига қўйди. Ўчоққа ўтин қалаб, ёқиб юборди. Кейин кичкинагина шолчани барра ўтлар устига тўшаб, хуржундан тугун, чойнак, пиёгани олди. Кўлмак сувдан мис човғумни тўлдириб, ўчоққа осди. Узоқ-яқиндан кечаги чақмоқ зарбидан униб чиққан қўзиқоринларни териб, қизиб турган қозонга ташлади. Баҳайбат итлари, Олапар билан Кўкёл ундан сал нарида тилларини оситтириб ётиб олишди. Овқатланиб бўлгач, қўйларга бир назар солди-да, ўзи ҳам ёнбошлади. Ҳайитмуродни уйқу элипти, қўзи юмила бошлади.

– Ҳой, Ҳайитмурод иним, туринг.

Овозни эшитган Ҳайитмурод сапчиб ўрнидан турди.

– Келдингизми, ота, овулда тинчликми?

– Тинч, иним, тинч. Мен бўлмаганда ғафлатга кетманг дегандим-ку. Қаранг, қўйлар айёқларга кетибди.

Қўйлар жуда ҳам ёйилиб узоқлашиб кетган эди. Ҳайитмурод эшакка минди-да, қўйларни қайтариб келди.

– Худо кўрсатмасин, битта-яримтаси йўқолиб, бўрига ем бўлгудай бўлса, хонумонимиз куяди-ку, иним.

– Билмай қолибман, ота, – деди у бошини эгиб, – бошқа бўлмайдур.

– Шундай бўлсин, иккимиз ҳам зўрға бир парча зогора нон билан кун кўрадиган одамлармиз. Ҳа, онанг манави кўкат сомсани бериб юборди. Иссиғида еб ол. Ибн Сино ҳазратлари кўп мақтаганлар. Ҳа, яхши-да. Борсам, онанг энди тандирдан узаётган экан. Тандир бошида қаймоқлаб берди, маза қилиб еб олдим.

Қумғондаги сув шақирлаб қайнаб турибди. Ҳайитмурод аввал қозондаги қолган қўзиқоринларни олиб дастурхонга қўйди,

сўнг Ҳайитмурод қумғонга чой ташлаб дамлади-да, тугунни ечди. Унда кечагидан қолган бир бўлак қотган нон ва бир нечта туршак бор эди. Чол қийиғини ечиб, ундаги зоғора нон ва сомсани ўртага қўйди.

– Қани, ота, бошлаб беринг.

– Ол, иним, – у мис пиёлаларга чойдан қўйди.

– Сардобани суви ҳам ичимли бўлади-да. Кечаги ёмғирда оғзи билан тўлибди. Йўл-йўлакай кўриб келдим.

– Ҳа, яхшиямки бахтимизга шу сардоба бор экан. Бўлмаса бизга ўхшаган чўпонларнинг ҳоли вой бўлур эди. Буни Ҳайдарбек қурдирди. Ҳа, у одамхўр, ўғлидан бешбаттар эди. Буткул чўпонларни ишлатди текинга.

– Сайдаминбек ҳам ундан қолишмайди.

– Ҳар ҳолда, бу камроқ келади. Ў-ҳў, Ҳайдарбек бизга ит азобини берарди. Ҳар чоршанбада келиб, қилдан қийиқ қидириб саваларди. Бир қўйни бўри еса, икки қўй қарздор қилар эди. Шунинг учун ҳам қараларим эвазига унинг қулига айланиб қолдим. Шунинг учун сенинг ҳам қулга айланиб қолишингдан қўрқаман, иним.

– Бошқа юртларга қочмадингизми?

– Э, иним, камбағаллик қурсин, бизнинг қўлимиздан нима ҳам келар эди, яратганим шуни раво кўрган бўлса. Бошқа юртлар ҳам шунақа эмиш.

Йигит оғир хўрсиниб олди.

– Бизга ҳам ёруғ кун ато бўлармикан, ота?

Чол жавоб бермади.

– Ҳайитмурод иним, бир қараб келинг, нима вағур? – деди чол.

Йигит эшагига миниб овоз келаётган томонга йўрғалатди. Юқорига чиққач, кўзи бир тўда отлиқ қизларни учга оч бўри қувиб келаётганига тушди. Йигит улар томонга эшагини қамчилаб югуртирди. Қизлар чувиллашиб қочиб келишарди. Бўрилар эса тобора яқинлашмоқда, Ҳайитмурод қизларга етиб борди-да, эшагидан ирғиб тушиб, пичоғини филофидан олди. Бир қўлида қамчин, бир қўлида пичоқ. Ундан сал нарида бўрилар тўхтаб, оппоқ тишларини иржайтириб, ҳамлага ҳозирланишарди. Йигит аста-секин бўрилар томон силжиди. Бўрилар ташланишди. Йигит уларни қамчин билан уриб ўзига яқин йўлатмасди. Бир бўри йигитни қамчин ушлаган қўлига оғиз солди. Йигит зарб билан унинг қорнига пичоқ санчиб, тепиб юборди. Бўри йиқилди. Шериклари эса

қочиб қолди. Йигит чаққонлик билан унга яна пичоқ урди. Бўри бир-икки талпинди-да, жимиб қолди.

Йигитнинг чап қўли билагидан қизил қон оқарди. Нариди қўрқув аралаш қараб турган қизлар от солиб келишди. Улардан баъзиларининг юзлари очиқ, баъзилари тушиб қолган чачвонларини тўғрилаб ёпинишди. Қизлар тўдасидан кимхоб кийимларга ўралган, белидаги камари хипча белларини кўз-кўз қилган қуюқ қошли, бодомқовоқ, қирра бурун, лўппи юзли ўн беш кунлик ойдек парисифат бир қиз чиқиб келиб, йигитнинг қўлини бойлади.

– Кимсан, йигит? – деди унга тимқора нигоҳини тикиб, – мард экансан.

– Чўпон чўлиғиман, маликам.

– Кимнинг мол-ҳолига қарайсан?

– Саидаминбек ҳазратимнинг...

– Отамнинг одами экансан-да. Исми шарифинг?

– Ҳайитмурод.

– Мардлигинг ҳақиқа бузрукворимни хабардор қилиб катта мукофот олиб бераман.

Ҳайитмуроднинг ақлу ҳушини қизнинг ҳусни жамоли олиб қўйганди. Ҳайитмурод ҳам кўзга яқин, ширинсухан йигит бўлгани учун қизнинг назаридан четда қолмади. Унга суқланиб бир неча бор боқди. Нигоҳлар тўқнашди... Қиз олтин билагузугини момиқ қўлидан олиб, йигитга узатди.

– Мендан сенга хотирот. Хайр, йигит. Худо хоҳласа, яқин ўртада учрашурмиз, – деб отига минди-ю, қушдек елдириб кетиб қолди.

Ҳайитмурод қайтиб келиб, бўлган воқеани чўпон отага айтиб берди.

– Савоб иш қилибсан-у, аммо хатарга ҳам йўлиқибсан. Ҳар қалай ҳеч кимга ёйма. Бекнинг худди сенга учраган қизи эллик ёшли сардор Иброҳимбекка унаштирилганди. Мишмишларга қараганда, қиз норози, шу боисдан тўй ҳам кечикиб турибди. Бу қиз бўлса, сайр қиладиган бўлган. Тез-тез Саксондарага келиб, ёр-ёр айтар эмиш. Бек шу кеча-кундуз дарғазаб дейишади?

Чўпон отанинг бу гаплари йигитга яна қўл келгандай бўлди. Қизга бўлган интилиши кундан-кунга алангаланиб борди. Чўпон отадан бекиниб билагузукни кўзига суртар, қўлидаги бойлоқ рўмолчани узоқ ҳидларди.

Пайшанба куни Ҳайитмурод яна бир ўзи қолди. Қўй-қўзиларни ҳайдаб, бўрилар билан олишган жойига келди. Эшакдан тушиб бўлиқ майсалар устига ётиб, найини қўлига олиб бир куйни чала бошлади. Итлар ҳуриб қолмаганда мавжланаётган ҳистуйғуларини ҳам найга наво қилиб кечгача чаларди. Ҳайитмурод ўрнидан туриб, итлар кетган томонга қаради-ю, бир тўда отлиқ қизларга кўзи тушди.

– Ўшлар, – деди ўз-ўзига. Чўпон таёғини елкасига олиб: – Олапар, Кўкёл, ёт! – итлар тушунгандай ҳуришдан тўхташди. Йигит уларга яқин бориб: – Хуш кўрдик, келинлар, – деб таъзим қилди.

– Хушвақт бўлинг, йигит! – дейишди қизлар чувиллашиб.

– Қани, меҳмоним бўлинглар! – юзига табассум ёйилди Ҳайитмуроднинг.

Улар эгардан тушиб, отларининг оёқларини тушовлаб қўйишди.

– Хўш, меҳмон йигит, шунча қизни нима билан меҳмон қиласиз?

Йигит ўзининг йўқчилигидан азият чекди:

– Чой билан.

Бекнинг қизи аралашди:

– Чўпонларнинг чойи ширин бўлади дейишади-да, қизлар.

– Тўғри, – дейишди қизлар бараварига.

Бекнинг қизи Ҳайитмуродга юзланди.

– Чойи сиздан, қолгани биздан, – қизларга бир-бир қараб олди-да, – йигитларни қўлидан ҳам бир яйраб чой ичайлик. Ким билади, яна ичамизми, йўқми? Қўрғонда сиқилиб кетдик, – деди.

Ҳайитмуроднинг ўчоқ қазиб, чой дамлаши, ҳамма-ҳаммасини қизлар умрида биринчи кўраётгандай қизиқсиниб кузатиб туришди. Йигит чойни дамлаб, қизларнинг ёнига ўтириб сопол пиёлаларга чойдан бир-бир қуйиб узатди. Қизлар чақчақлашиб яхна гўшт, сутда қорилган нон ва ширинликлар билан дастурхонни тўлдиришди.

– Йигит, қайси бахтли қизнинг умр йўлдошисиз?

– Уйланмаганман.

– Наҳотки?

– Биз камбағалларга уйланиш осон бўлмаса керак.

– Бекам, менга рухсат беринг, мен унга қайлиқ бўлайин, – деди шўх бир қиз. Бекаси унга ёвқараш қилди. Кулаётганлар кулгидан тўхташди.

– Сенларга кулги бўлса бўлгани, ундан кўра, чучмома териб келинлар, – деб қизларни жўнатди.

Йигит қўл қовуштириб, бир нуқтага тикилганча жимгина ўтирди.

– Сизнинг мардлингингизни отамга айтгандим, бир қўй билан бир тўн берадиган бўлдилар.

– Кўп яшанг, бекам, раҳмат!

– Қани, қўлингиз тузалдими? – деб унинг бўри оғиз солган билагини ушлади. – Биласизми, сизни тушларимда ҳам кўриб чиқаман. Баъзида оқ отга миндириб олиб қочаётган бўласиз...

– Мен ҳам сизни кўп кўришга ошиқдим, – ҳадиксираб атрофига тез-тез қараб қўйди Ҳайитмурод. – Нима қилай, мен камбағал, сиз эса бекнинг суюкли қизисиз. Иккимизнинг ўртамизда тоғдек фарқ бор.

– Бекнинг қизи бўлиб нима кўрибман. Эрта-индин эллик яшар чолнинг хотини бўламан.

– Унда ёшроғига тегинг!

Қиз истеҳзоли кулди:

– Жуда қизиқ экансиз. Агар сизга ўхшагани учраса тегардим.

– Унаштирилгансиз-ку.

– Ҳали тўй бўлмаган, – деб яна яқинроқ ўтирди. – Мени обқочмайсизми? – деди ярим табассум билан.

Йигитнинг кўз ўнгида дарғазаб, жоҳил бек гавдаланди.

– Менинг бошимни балога қолдирманг, аранг кунимни ўтказаман. Отангиз билсалар, бошимни оладилар. Менга раҳмингиз келсин, кетинг!

– Сизни бунчалик кўрқоқ, деб ўйламагандим. Келиб-келиб сизга айтаманми юрак дардимни.

Ҳайитмурод қизарди.

– Кўрқоқлик эмас. Мен отангизнинг хизматкориман. Сизнинг ихтиёрингиздаман.

– Унда кетамиз. Узоқ-узоқларга кетамиз.

– Йўқ-йўқ, шайтон васвасасига учманг! Совчи юбораман.

– Унда отамга ўзингизни тутиб берасиз.

Йигит қаршисида бекнинг қизи эмас, оддий бир муҳаббатга чанқоқ қиз турганини ҳис қилди-ю, унинг момиқ, оппоқ қўллари келди орасига олди.

– Сиз айтганчалик бўлсин, – деди.

Йигит билан қизнинг қўл ушлашиб турганини кўрган айғоқчи қиз ҳеч кимга сездирмай бўлган воқеани бекка етказгани кетди.

... Атрофдаги хандақлар сув билан тўлатилган қўрғонга қўллари бойланган Ҳайитмуродни келтиришди. Қарши беги Бухоро амирига фақат солиқ тўлар, қолган ҳамма имтиёзлар ўзида эди. Бек ўз хоҳиши билан иш кўрар, истаган нарсасини амалга ошира оларди.

Бек дарғазаб. Ҳайитмуродни олиб кирдилар.

– Шу ялангоёқ ҳали мени бадном қилмоқчи бўлдимми?

– Ҳа, шу бадбахт қизингизни йўлдан урган, – деди ясовул.

– У эмас, мен уни йўлдан урдим, осасизми, бошимни оласизми, мен тайёрман, унга тегманг, – деди қиз бошқа эшиқдан кириб келаркан.

– Гапирма, оқтидар! – қизига еб қўйгудек бўлиб бақирди. – Унутдингми отангни, оқсуяк беклар авлодидан эканлигингни.

– Бизни яратганимнинг ўзи учраштирди.

– Худого шак келтирма, бадбахт, – деб бақирди. Кейин ўтирган ясовулларга: – Нега қараб турибсанлар! Осинглар чўлиқ йигитни.

– Отажон, тўхтанг, у йигит бегуноҳ! Мени, мени остиринг!!! Ўзимни барибир нобуд қиламан. У яшамаган дунёда мен ҳам яшайман.

– Сени оқ қилдим, – хизматкорларга бақирди, – қизим билан ҳамма канизақларни тириклайин кўминглар. Ҳаммага ибрат бўлсин! Кўнгил қўйдим деган сўзни ҳеч ким айтолмайдиган бўлсин!

Гул, ҳур қизларни ҳамманинг кўз ўнгида бир жойга бойлаб устидан тупроқ уйдилар. Ҳамманинг этагида тупроқ келтириб уларнинг устидан тўкишга мажбур этдилар. Қизлар устида улкан тепалик пайдо бўлди. Халойиқ кўзларига ёш олиб муродига етолмаган ошиқ йигит Ҳайитмуроднинг ҳам қабри устига улкан тепа уюшиб, қизлар тепалигига «Қизтепа» деб ном қўйишди.

Чол ҳикоясини тугатди.

– Жуда зўр афсона экан, бирор ёзувчига айтиб берсайиз, китоб қилса бўларкан, – деб йигит ўрнидан турди. Чўпон ота эсандан нажот изларди.

– Кўрдингизми, болам, бу жойда қирқ қиз ва бир йигит қисмати тупроққа қориштирилган. Бунга ҳайкал қўйса ҳам арзийди. Сиз уларнинг бошлиғига ўхшайсиз. Сиз, бўтам, тушунган

одамга ўхшайсиз. Уларга айтинг, йўлни сал наридан ўтказишсин, жон болам, айтинг. Майли, тўрт қўйимни ҳам бераман. Мен шу тепа билан тирикман. Бусиз зерикиб қоламан.

Бошлиқ енгил кулди, сўнг эпчиллик билан Чўпон отанинг қўлларини қўшиб қучоқлаб кўтарди. Сал нарида турган яна бирикки киши бошлиққа ёрдамга келди. Чолни кўтариб олишиб тепадан нарига олиб боришди. Бошлиқ тракторчиларга бақирди:

– Нега қараб турибсизлар?! Қани, бошланглар!

Тракторлар ерни зириллатиб тепаликни текислай бошлашди. Чўпон ота қопқонга тушган оҳудек, ёшли кўзларини бульдозерларга қадади.

Бошлиққа мажолсизгина:

– Унгин ўсгин-у, биринг икки бўлмасин. Дунёдан йиғлаб ўттайсан. Юзга кирган мен мўйсафидга текизган қўлларинг синсин...

Чол борган сари ҳолсизланар, гўё унинг жонини тракторлар трос билар тортиб, ҳали-замон бутунлай суғуриб олаётганга ўхшарди.

– Ана, ота, ҳали-замон поездларнинг ўтишини томоша қилганча маза қилиб пода боқиб ўтирасиз.

Бу гапларни чол эшитмади: у ўлган эди.

ҲОЖИҚАЙЛИҚ

Жумагулнинг ғарибгина кулбаси одамлар билан гавжум. У ўғлини уйлаяпти. Болалар бир чеккада кураш тушишяпти. Бир томонда эса кагталар ўчоқ қазиб, қозон қуришмоқда. Катта мис самоварда сув шарақлаб қайнаб турибди. Йигитлар бел боғлаб хизмат қилишмоқда.

– Жаппи жамоа, эшитмадик деманглар! Ҳожимурод ота пиримиз келдилар. Назр-ниёзу атаганларингизни олиб бораверинглар! – дея жарчи ҳаммани хабардор қилиб ўтди.

Жарчининг овозини эшитган Жумагул топдай қотиб қолди. Камбағалнинг ови юрсаям, дови юрмайди, деб шуни айтадиларда. Одамлар бирин-кетин тўйни ташлаб, Ҳожимурод пирнинг уйи томон йўл олишди.

– Тўй нима бўлади? Нима қиламан энди, эй худо! – деб Жумагул бўзлаганча қолаверди.

Ҳожимурод пирнинг кенг ҳовлиси одамлар билан тўла. Айвонга тўшалган қат-қат кўрпача устида Ҳожимурод пир тасбеҳ ўғириб ўтирибди. Одамлар бирин-кетин атаганларини унинг муридларига топшириб, пирнинг яктагини ўпиб, тавоб қилишарди. Жумагул ҳам қўлидаги тутунни пирнинг ёнида турган муридига бериб, сажда қилиб, унинг оёғига бош урди.

– Ассалому алайкум, пирим, гуноҳга буюрмасалар, бир оғиз гапим бор эди.

– Ваалайкум ассалом, кўп яшанг. Сен кимнинг маҳрамисан?

– Акбар раҳматлининг.

– Акбар полвоннинг заифасиман, дегин. Айтганча, икки йиллик божни тўламагансизлар-а, чирогим. Қарз ёмон нарса, тўлаш керак, бўлмаса гуноҳга ботурсиз.

– Йигиб қўйганмиз, пирим, бултур ҳосил яхши бўлди, – деб орқароқда турган ўғлини чақирди Жумагул. Ҳотам елкасидаги бир

қоп шакарни пирнинг олдиға келтириб қўйди-да, унинг яктагини ўпиб, орқасига тисарилди.

– Хўш, нима арзинг бор эди?

– Худойим биз бандасининг ҳам бошига тўй битган экан, ўғлимни уйлантираётган эдим? Никоҳни пиримнинг ўзлари ўқисалар, деган умидда келгандим ҳузурингизга?

– Маъқул, маъқул. Бугун шом намозини ҳам сизларникида ўқурмиз. Бориб тараддудингизни кўраверинг.

Жумагул пирнинг бу марҳаматидан боши кўкка етиб, кулбасига қайтди. Пирнинг гапини тинглаб турган қишлоқ сўфиси Саидамин жой тузашга қарашиш учун Жумагулнинг қўни-қўшнилариға ҳам кетишга рухсат берди.

Ҳожимурод пир юзга яқин ўзларини худо йўлиға бағишлаган муридлари билан юрарди. Улар номигагина мурид, аслида оқ яктаги ичидан ўткир шамшир билан қуролланган сарбозлар эди. Ҳожимурод пир Кешдан Наҳшабгача бўлган ердаги художўйларнинг пири. Унга беклар, амирлар ҳам итоат қилишиб, ўзларининг пешволари деб ҳисоблашарди. Ҳатто Бухоро амири ҳам пирим деб, унинг яктагини кўзига суртган. Беклар ўзларининг элликка яқин сарбозларини боқишга қийналишса, пир бу ҳақда бошини ҳам қотирмасди. Пир қаерга қўнса, ўша ерлик авом халқдан, муридлардан тушган назр-ниёз оламини тутиб кетарди. Ҳатто беку амирлар ҳам пир келганда унинг хизматида қўл қовуштириб туришарди. У ҳар замон-ҳар замонда амир ҳузурига бориб, бениҳоя улкан совға-саломлар қиларди. Шунинг учун ҳам амир Кешдан Наҳшабгача унинг ихтиёрига топшириб қўйганди.

Келин келди. Ҳотам халқнинг расму русуми бўйича кўчада ёқилган гулхан атрофидан Ойгулни айлантрииб, уйнинг ярмигача бўздан тортилган чимилдиқнинг ичига киритиб кўрпачаға ўтқазди. Келин билан куёвнинг юзи ёруғ бўлиб, ўзларидан кўпайишсин, деган мақсадда бир кампир уларга тошойна тутди. Бошқа бир кампир ёмон кўздан асрасин, деб исириқ тутатиб, келин билан куёвнинг бошидан айлантриди. Сўнг катта Қуръонни қўлтиқлаб олган, оппоқ салла ўраб, оппоқ яктак кийган, қўлида тасбеҳ тутган пир никоҳ ўқигани кирди. Келин билан куёв пирнинг қаршисида тиз чўкишиб, Қуръонни ўпишди. Пир қироат билан никоҳ ўқий туриб, кўзлари келинлик либосидаги Ойгулнинг гўзал рухсорига тушди-ю, ҳаловатини йўқотди-қўйди. Лекин ҳазрати пир сир бой бермай, никоҳни ўқиб бўлгач, муридла-

ри ва сўфилар кузатувида ўз ҳовлисига қайтди. Уйга қайтгач, пир намоз ўқий туриб:

– Яратганим, сиз буюрганингиздан кейин, нима қилай, берганингизни қабул қилдим, омин, – деб юборди.

Пирнинг атрофини қуршаган муридлари:

– На каромат бўлди, пирим? – деб сўрашди.

– Каромат бўлди, каромат. Оллоҳ Ойгулни менга тани маҳрам қилиб олишимни буюрди.

– Ё оллоҳ, кароматинг ижобат бўлгай, – деб тиз чўкишиб, юзларига фотиҳа тортишди муридлар.

Шу заҳотиёқ Саидамин бошчилигида муридлар тўйхонага йўл олишди. Ҳайратдан Жумагул дир-дир титраб ташқарига чиқди. Саидамин Жумагулга қараб:

– Ҳотаминг кўп нопок ишлар қилгани учун никоҳ Оллоҳ ҳузурида қабул бўлмабди. Биз келинни пир ҳузурларига олиб кетгани келдик.

– Ё тавба, ё тавба, бу энди қанақаси бўлди, – деб ёқа ушлашди тўйхонадагилар. Ҳаммаёқ бирпасда қий-чув бўлиб кетди. Шов-шувни эшитган Ҳотам чимилдикдан отилиб чиқиб, пирнинг аблаҳона каромати олдида лол бўлиб қолди. Кейин бир оз ўзига келиб муридларга:

– Пирнинг юз-юзлаб хотини етмай, менинг хотинимга ҳам оғзининг суви кетибдими? Бориб айтинглар, мен маҳрамимни бермайман, – деди.

– Пирга тил теккизма, нопок, у дунёю бу дунёнинг куяди-я, тавба қил! Пир худонинг ердаги одами, –деб Саидамин бошлиқ муридлар Ҳотамга ташланишди. Ҳотам деворга суяб қўйилган кетмон дастани олиб ўзини ҳимоя қилди, лекин ёлғиз ўзи нима ҳам қила оларди. Бу ҳолни кўрган отасининг содиқ дўсти Азиз полвон Ҳотамни қочириб юборди. Ойгулни қон-қон йиғлатиб, пир ҳузурига олиб кетдилар. Жумагул бўлса:

– Яратганимнинг хоҳиши шу экан, биз бандаси нима ҳам қилардик, – деб бир вақтнинг ўзида ҳам ўғлидан, ҳам келинидан айрилиб, икки қўли бир тепа бўлиб қолаверди.

Ҳожимурод пирнинг бир одати бор эди. У келаётганда даб-дабаю асъаса билан келарди-ю, лекин кетганини ҳеч ким билмай қоларди. Бу гал ҳам шундай бўлди.

Эрталаб авом халқнинг фарёди оламни тутди. Фарёд шакар янтоқзоридан келарди.

– Шўримиз қуриди, энди нима қиламиз, художон! Бошимизга бу кўргуликни нечун солдинг?! – зорланишиб, пайҳонлаб кетилган янтоқзорнинг у бошидан-бу бошига чопишар эди. Ҳамма ўз гами билан бўлиб:

– Войдод, Ойгул! Ойгулдан айрилиб қопмиз! – деб бақирившаётган Ойгулнинг ота-онаси билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди.

Улар Ойгулнинг Ҳожимурод пирнинг қўлида ўлаётган, номусидан ажралаётганларнинг биттаси-да, деб қўя қолишди. Шакарқишлоқда мотам бошланди: одамлар бир-бири билан аранг гаплашар, гаплашганда ҳам ҳолларининг не кечишидан, худога тавба-тазарру қилишдан бошлашарди. Уларнинг нони, оши, ҳаёти шакар янтоқ эди. Шунинг учун бу қишлоқни «Шакарқишлоқ» деб атардилар. Шакарқишлоқнинг шакари Бухоро, Кеш, Ғузор, қолаверса, Қобул бозорларида сотиларди. Савдогарлар қишлоққа келиб шакарни арзонгаровга сотиб олиб, кейин олтин баробарига сотишарди. Ҳожимурод пир янтоқзорни атайлаб пайҳон қилдирди. У қишлоқни қарзга ботириб, келаси йилги ҳосилни ўзидан бошқага сотишга йўл қўймаслик, йиғилиб қолган шакарни икки-уч баробарига пуллатиб олиш ниятида шундай қилдирганди.

Ҳотам қароқчилар тўдасига қўшилиб кетди. Бу қароқчилар катта йўлдан ўтадиган карвонларни тунаш билан кун кўрарди. Бора-бора қароқчилар ўлжа тушган пахталарни қишлоқдагиларга пинҳона олиб келиб беришадиган бўлишди. Қишлоқ хотин-қизлари гилам тўқиш, кашта ва сўзаначиликка берилиб кетишди. Уларнинг гилам, жойнамоз, олчинлари тез орада шуҳрат қозонди. Эркаклар аёллар тайёрлаган нарсаларни бозорларга олиб бориб озиқ-овқатга алмаштириб келишиб, қишдан чиқиб олишди.

Баҳор келди. Янтоқлар барг ёзиб, нина бандлари остида шира боғлай бошлади. Одамлар бола-чақаси билан янтоқзорга чиқиб олишганди.

Лекин Ҳожимурод пирнинг келаётгани ҳақида шум хабар келди. Ҳаммани ваҳима босиб, қишлоқ гала-ғовур бўлиб қолди.

Ҳосил йиғиб олина бошлаганда, муридлари қуршовида пир келди. Аламзада Ҳотам ҳам йигитлари билан гузарда пирнинг келишини кутиб ётганди. Шундай бузрук одамнинг бултур қилиб кетган номаъқулчилигидан дили оғриган халқ уни илгаригидек эъзозлаб кутиб олишмади. Пир эртага одамларнинг бу номаъқулчилиги учун ўч олишни дилидан ўтказиб қўйди. У шом намозини ўқиб, ичкари кириб ёнбошлади. Саидамин сўфининг қули

катта лаганда ош кўтариб кирди. Пирнинг муридларидан бири ошнинг устига гўштини тўграб, илигини пирга тутди.

– Маъзур тутасиз, пирим, мен ҳозир, – деб чиқиб кетди сўфи. Сал ўтмай ярим пиёла илик ёғи келтириб пирнинг олдига қўйди. – Боягина олинган, – деб жойига бориб ўтирди.

Ошдан сўнг, узум шароби тортилди. Уларни яна қул безовта қилди:

– Бек ҳазратларидан одам келди, кирсинми?

– Айт, кирсин! – деб ошга фотиҳа қилди-да, ўтирганларга имо қилиб, чиқариб юбориб, ўзи холи қолди. Бекнинг сарбозбоши нақш олмадай ўн олти яшар қизчани етаклаб кирди-да:

– Бек ҳазратларининг тортигини қабул қилинг, пирим, – деб пирга таъзим қилиб, этагини юз-кўзига суртди.

– Қабул этдим, бекка дуоимни етказ! Эрта шом намозимни бекникида ўқурман. – Сарбозбоши дарров бек ҳузурига қайтди.

Пир кўрпачага ёнбошлаб қизга оёқларини уқалашни буюрди. Қиз кўз ёшларини оқизиб ўтираверди.

– Нима, кармисан, уқала деяпман!

– Уяламан.

– Уялсанг нега келдинг?

– Сизни хурсанд қилсам, бек отамнинг қарзидан ўтармиш.

– Тўғри айтишибди, шунинг учун мен нима десам, йўқ дема.

– Майли, ўзиз бориб айтасизми «қарзидан ўт» деб.

– Олдин хурсанд қилолсанг айтаман.

– Айта қолинг, нима қилсам хурсанд бўласиз?

– Аввал оёғимни яхшилаб уқала, кейин айтаман, – деб турган пайти ташқарида шовқин-сурон бошланди. Пир ўтирган хона эшиги зарб билан очилиб, қилич ушлаган Ҳотам кирди. Пир ётган ўрнидан туришга ҳам улгурмади. Ҳотам унинг кўкрагига қилич санчди. Пир типирчилай-типирчилай жон берди.

Ҳотам қизчани етаклаб ташқарига чиққанда, пирнинг муридларидан бир қанчаси қизил қонга беланиб ётишар, қолганлари қочиб кетишган эди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, амирнинг сарбозлари келиб исёнкор қишлоқ аҳлини бир жойга йиғиб, қиличдан ўтказишди, қишлоқнинг эса кулини кўкка совуришди. Лекин бу машъум кунни хотирлаш учун Ҳожимурод пирнинг қабрини Ҳожиқайлиқ, одамлари қирилиб кетган қишлоқни «Ёвқочди» деб атадилар. Ёвқочди қишлоғининг қаҳрамонлиги ҳамма томонга тарқаб, тилдан-тилга ўтиб, афсонага айланди.

ҚАШҚА ТОЙЧОҚ

Яшилга бурканган яйлов осойишта сукунат қўйнида, йилқилар уюри ўз майлида ўтлаб юрарди. Бирдан яйловни бомба ва тўпларнинг гумбурлаган овози тутиб кетди. Қашқа тойчоқ ҳеч нарсага тушунмай, қулоқларини диккайтириб туриб қолди. Уни ювиб, тараб, эркалаб юрган бола қўрққанидан жонҳолатда бақриб, отасининг бағрига отилди. Қашқа ҳамон нима бўлаётганини билолмай турган жойида депсиниб турарди. Унинг кўзига қора кийинган, қўлларига нимадир ушлаб олган қўрқинчли одамлар кўринди. Илгари бунақа кийинган одамларни кўрмаган Қашқа кишнаб, онасининг биқинига тикилди. Лекин кўзи ўшаларда... Улар йилқичига алланималар дейишди, кейин уни уришди. Бирови қўлидаги нарсани отасига тўғрилаганди, бола йиғлаб унга тармашди. Ҳалиги қора кийимлик болани итариб юборганди, у думалаб бориб, отасининг олдига йиқилди. Фриц қўлидаги нарсасини уларга қаратиб ундан овоз чиқарди. Ота-бола типирчилай-типирчилай жимиб қолишди. Тойчоқни эркалаб юрган боланинг юзи Қашқа тойчоқ томонга қараб қолган. Унинг лаблари орасидан қип-қизил қон сизиб оқарди. Қашқа биринчи марта қон ҳидини сезиб кишнаб юборди. Болани тумшуги билан турткилади, бола қимирламади. Яна кишнади. Аммо Қашқага қадрдон бўлиб қолган боладан садо чиқмади. Шу кунни Қашқани ҳам бошқа тойчоқлар қатори онасидан ажратиб вагонга қамашди. Тонг саҳарда поезд қайсидир станцияда тўхтади. Бу ерда ҳам уларни ўша қўрқинчли кишилар кутиб олишди. Қашқани вагондан тушириб, бўйнига арқон солиб, етти ёт бегона уюрга қўшиб юборишди.

Отлар танлаб-танлаб кўм-кўк ўтларга эринибгина оғиз уришарди, баъзи бирлари уларнинг устига думалашади. Қоринлари тўқ. Қашқа тойчоқ бўлиқроқ ўт-ўланларнинг олдига бориб оғиз очганда семиз, чайир отлар келиб кишнайдди, пишқиргани ҳам

етмагандай, тошдек қаттиқ туёқлари билан тепишади. Бечора тойчоқ оғриқдан кишнаб, нари кетади. Ујордан сал ажрагудек бўлса, йилқичи «ҳаром ўлгур», деб қамчилаб қувади. Қорни очлигидан ҳеч бўлмаса пайҳонлаб кетилган ўтлардан سموқчи бўлади. Яна қандайдир шўх тойчоқ келиб, ўткир тишлари билан унинг ёлдор бўйнидан тишлайди. Ипқилиб бечорага кун йўқ...

Қуёш тик келиб, Қашқани уйқу элитди. У энди ёнбошлаб, бошини майса устига қўйган эди, қулоғини бир нима тишлади. Кўзини очиб қараса, қорабайир тепишга шайланиб турибди. Қашқа тойчоқ бошини кўтариб кишнаб юборди. «Тарс» этиб, бошига тепки тегди. Қашқа юмалаб, ўрнидан турди. Юзларига кўз ёшлари тўкилди. Бу оқаеттан ёшлар бурнининг икки тарафидан хунук из қолдириб ерга томчиларди. Бу ҳам етмагандай, йилқичининг ерга урса, кўкка сапчийдиган, шўх ўғли Қашқани ювош деб минмоқчи бўлиб, белига эгар урдирди. Оғзига юган солиб, минди. Қашқа йигитча истагандай елиб кетмади, лўкиллади. Унинг жаҳли чиқиб, чарм қамчин билан савалади. Қашқа қамчининг зарбидан кишнаб, олдинги оёқларини осмонга кўтариб, тик бўлди. Йигитча чирпирак бўлиб йиқилди.

– Вой ойижон, оёғим, – деб ҳушидан кетди.

Тойча ујор томон қочиб кетди.

Йигитнинг отаси юзига сув селиб, уни ҳушига келтирди. Йилқичи Қашқани ушлаб, бўйнидан узун арқон билан қозиққа бойлади. Кейин айилни сиқиброқ тортиб, унинг устига оғир гавдаси билан минди. Йилқичининг ўғли ҳам узун қамчи олди. Ота билан ўғил Қашқани роса қамчилаб, хумордан чиқишди.

... Бир куни ујорга қора кийимли бир киши мотоциклини тириллатиб келиб қолди. Уни кўриб, Қашқанинг юрагини ваҳм босди. Чунки худди шунақа кийимли кишилар уни онасидан айириб, калтаклаб вагонга тиқишганди-да. Қора кийимли киши йилқичининг олдига келиб:

– Эртага бошлиқ Берлиндан келган меҳмонлар билан овга чиқади. Шунга от керак. Чопқир ва айни пайтда, ювош бўлсин.

Йилқичи ујорни айланиб юриб, Қашқани кўрсатди.

– Энг ювоши шу. Лекин бунинг ҳам...

– Майли. Ёмон бўлса асирларга гўшт-да, – деди қора кийимли киши.

Йилқичи Қашқани эгарлаб, жиловини қора кийимлига тутқазди. Қашқанинг жиловини маҳкам ушлаб, эгарга ўрнашиб олган қора кийимли киши унинг сонига қамчи урди. Қашқа қуш-

дай учиб кетди. Қора кийимлига унинг югуриши ёқиб, яна тезроқ елдиргиси келиб, сонига кетма-кет қамчи бостирди. Қашқа оғриқдан кишнаб, кейинги оёқларини кўтарди. Қора кийимли киши оёғи осмондан бўлиб, зарб билан ерга йиқилди. Қашқа қочди, бор кучи билан олдинга – кунботар томонга интилди. У бўйнини чўзиб, белларини тортиб шундай югурдики, умрида бундай югурмаганди. Унинг орқасидан ўқ овози эшитилди. Йилқичи билан ҳалиги қора кийимли киши таъқиб қилиб келишяпти. У яна югуришда давом этиб бепосн текисликка чиқиб қолди. Нима бўлса ҳам фақат олға қараб югурди. Олдинда озодлик. У ҳамон қочиб боряпти. Орқадан эса қамчи ўйнатиб йилқичи ва автоматидан ўқ узиб, қора кийимли киши таъқиб қилиб келмоқда.

У чарчади, жудаям чарчади, лекин ҳозир кўзларига ўзи тўйиб-тўйиб ўтлаган дараси, дара ёнидаги ўрмон, кишнаб қолган онаси кўринар, унга куч-мадор бахш этарди.

Чарчаб, ҳолдан тойиб чанқаса ҳам югуриб борарди. На ўрмон, на тоғ, на дала кўринарди.

Нафаси оғзига тикилгудек бўлиб ҳамон югуриб борарди. Баданидан чак-чак тер қуйиларди. Туртиниб, судралиб, этлари тимдаланди. Кўзлари хиралашди. Шу аснода кўзи ўрмонга ўхшаш манзарани илғагандай бўлди-ю, хурсандлигидан кишнаб юборди-да, бор кучи билан олдинга интилди. Лекин бирдан қаттиқ гумбурлаш ҳаммасёқни остин-устун қилиб юборди. Қашқа орқасига қаради, таъқиб қилувчилардан асар ҳам йўқ. Олдинда «Ура!» овозлари янгради. Қашқа турган жойида қулоқларини диккайтириб туриб қолди. «Ура!» овозлари қулоқлари остида эшитила бошлади. Кимдир унинг ёнида:

– Вой, жониворни қаранглар-а, ажал уруғлари визиллаб учиб юрган жойда-я, – деди. «Жонивор» деган сўз қулоғига ёқимли эшитилди. Кимдир кафти билан эркалаб, яғринига уриб:

– Чу, жонивор, чу, – деб ўрмон томон ҳайдаб юборди...

РҶМОЛЧА

Шимимни дазмолсиз киймасам-да, барибир тўпори тенгқурларимга бас келолмасдим. Улар аллақачоноқ синфимиздаги сара қизларни «эгаллаб» олишганди. Кишига алам қиладигани шу эдики, Фармон пучуққа ўхшаганлар: «Ўнинчи «б» даги Мейли-нор бизники!» деб керилиб юрарди-ю, менга ўхшаган нимжонлар ҳалиги хушрўй санамга кўз қирини ташлағудай бўлса, бошида таёқ синарди... Мейлинор эса пучуққа қиё ҳам боқмасди. Дунё экан-да! Синфимизда Рокия деган қиз бўларди. Чиройли эди-ю, лекин совуқ бир жиддият ҳам йўқ эмасди. Шу қизнинг кулганини ҳечам кўрмаганман. Шукур деган сап-сариқ хомсемиз синфдошимиз уни севиб қолибди! Айтсам, ишонмайсиз. Икковлари ҳатто дарс вақтида ҳам бир-бирларига кўз тикиб ўтиришади. Шу ҳам гап бўлди-ю! Яна бу акамлар бизга ўхшаганларни назарларига ҳам илмайдилар: «Сен ҳам юрибсан-да», дегандай. Синфда йигитларнинг ўзи қолди дегунча, бир-бирига гал бермай яхши кўрган қизларию улар тикиб берган рўмолча, мактублар ҳақида тўлиб-тошиб мақтана бошлашади. Мен худди эртақ тинглаётгандай, жимгина эшитиб ўтиравераман. Очиги, шундай пайтларда уларга бирам ҳавасим келадики, асти қўяверинг!

Мен бечоранинг танлаган қизим ҳам йўқ. Танлаш-ку нари турсин, қизлар билан тик келиб қолсам, ўзимни йўқотиб, тилим калмага келмай қолади.

Бир куни мактабдан келиб, хуноб бўлиб молхонани тозалаётгандим, қўшнимизнинг қизи Санобар китоб кўтариб кириб келди. У тез-тез бизникига чиқиб турар, шунинг учун ҳам уйдагилар Санобарни менга тақаб, жигимга тегишарди. Акамларнинг бу тегажоқликларига ҳўмрайиб, алашимни ичимга ютардим. Санобар «ўғри» тишини кўрсатиб, тиржайди-да:

– Суяюнчи берсанг, сенга бир нима бераман, – деди.

Шундай демаганда ҳозироқ олдимга солиб қувган бўлардим! Дунёда энг жиним суймаган одам – мана шу – Санобар бўлади. Ғазабим қайнаб турган бўлса-да, «бир нима бераман» деганига қизиқсиниб ўзимни босдим.

– Нималигини аввал кўрсат-чи?

– Ҳе-е, олдин суюнчини чўз?

Мен индамадим. Нима ҳам дердим. Унга бир қараб қўйдим-да, яна ишга овундим.

– Ҳей, қурумсоқ, ма, ола қол, сендан қачон ёруғлик чиққан эдики, энди чиқсин?

У менга китобнинг ичидан чиройли рўмолча олиб узатди. Мен ҳайратдан қотиб қолгандим. Рўмолча шундай нозик дид билан тикилган эдики, гўё нафис матога атиргул гунчаси ўраб қўйилгандек. Унинг бир зийида чиройли қилиб «М» дан «С» га, деб битиб қўйилган эди.

Рўмолчага маҳлиё бўлиб турганимда Санобар кетиб қолган экан. Ажабо, «М» ким бўлди ўзи? Ахир, синфимизнинг ўзида исми «М» билан бошланувчи учта қиз бор. Қайси бири экан у? Дарвоқе, учаласининг ҳам «эгаси» бор-ку.

Хуллас, қанча ўйламай, аниқлаёлмадим?

Кечқурунлари ҳамма ухлаганда «М» пинг рўмолчасини бекитган жойимдан олиб чиқиб ой нурида кўраман, ундан анқиб турган райҳон ҳидидан тўйиб-тўйиб ҳидлайман. Ойдин кечалар серюлдуз фалакка термилиб у ҳақида тўлиб-тошиб ўйлайман. Тоқатим тоқ бўлиб унинг кимлигини Санобардан сўрамоқчи бўлдим. Лекин унинг бемаъниларча илжайишини кўз олдимга келтирган заҳотим ҳафсалам пир бўларди. Шу орада сўнгги имтиҳонларни ҳам топширдик. Сўнг Тошкентга, ўқишга жўнаганимда ҳаммаси ёрилмаган ярадай, юрагимда дард бўлиб қолаверди. Мактабдош уч йигит бир хонада ижара турамиз, «Б» синфни тугатган Аҳмад билан синфдошим Мансур ҳужжатларини Қишлоқ хўжалик институтига топширишди. Мен университетнинг филологиясига...

Имтиҳонлар яқинлашган сари юрагим пўкилларди. Ниҳоят, дастлабки имтиҳон ҳам етиб келди. Биринчи имтиҳондан яхши ўтдим. Кейингилари ҳам ёмон бўлмади, албатта. Лекин, биласизми, борган сари меҳундир руҳим тушиб, таъбим хира бўлиб бораётганди. Айниқса, ҳамхона болалар имтиҳонлардан йиқилиб қайтиб кетишгач, яшаётган хонамиз шу қадар ҳувиллаб

қолдики, кўчага чиққанымдан кейин қайтиб киришга юрагим бе-
зилларди. «Одам одам билан тирик, одам одамга суянчиқ», де-
ганлари шу бўлса керак-да! Учинчи имтиҳон арафасида ёлғиз-
лик ва туғилган жойимни қўмсаш юрагимни қон қилиб юборган
эди.

Тўртинчи имтиҳон ҳам одатдагидек иккинчи қаватда бўлди.
Мен дарвоза олдида титраб турибман. Тўғри, инглиз тилини яхши
билардим, лекин негадир юрагим чўчиб турарди. Бўшашганим-
ча дераза олдида тургандим, пастда – университет ҳовлисида
гул-гул очилиб турган тўртта қизга кўзим тушди. Кўзим тушди-
ю, юрагим «жиз» этиб кетди. Улар ҳамқишлоқ қизлар эди. Ча-
маси, шу университетга кираётган синфдошим Ҳалимани қора-
лаб келишган чоғи. Уларнинг орасида Мейлиноҳ ҳам бор эди.
Уни кўрдиму, юрагим алғов-далғов бўлиб кетди. Мана, унинг
ҳам нигоҳи менга тушди. Ғижимланган рўмолчаси билан пешо-
насини артди-да, дугоналарига алланима деди. Қизлар мен то-
мон қарашди. Алланечук имо-ишоралар қилишди. Жилмайиш-
ди. Мейлиноҳ рўмолчасини силкиди. Тилла топган гадодек юра-
гим гупиллаб кетди. Бу ўша, менга ғойибона совға қилинган
рўмолчанинг худди ўзгинаси эди!

Ажабо, нега мен ўшанда – рўмолчани олгач, ундаги ёзувни
кўриб «эҳтимол, Мейлиноҳдир» деган хаёлга бормадим. Балки
кўнглимда шунга ишонч бўлмагандир? Ҳозир, шу тобда, дилим-
да нстаб, ардоқлаб юрганим Мейлиноҳ эканлиги равшанлаш-
гандай. Ҳа, бу мендаги рўмолчанинг худди ўзгинаси. Ҳатто, бир
хил матодан тикилган. Секин чўнтагимдаги рўмолчани қўлимга
оламан. У гўё қўлимни куйдириб юбораётгандек, юрагимга умид
ва ишонч бахш этаётгандек! Назаримда, имтиҳондангина эмас,
ҳаётнинг улуг доволаридан ҳам ошиб ўтишга қодирдек эдим.

ЮРАКДАГИ СИР

Курсдошлар тоғ сайрига жўнашди. Автобус қинғир-қийшиқ тоғ йўлларида елар экан, баҳаво, гўзал Хумсон тоғлари манзараси уларнинг юрагини қитиқларди. Автобусдан тушишлари билан «Қайнарсой» томон югура кетишди. Йигит-қизлар бутун тоғни айлангудек бўлиб олиб-югуришар, шарқираб оқаятган булоқ сувларида тўйиб-тўйиб ҳовучлаб ичишар, суратга тушишарди. Ниҳоят, тошдан-тошга урилиб, шарқираб оқаятган Угам дарёси соҳилига қўнишди. Катта ўрик остига жой тўшаб, олиб келган егулик нарсаларини ўртага қўйишди. Дарахт шохларида қушлар бетиним сайрайди, магнитофон ҳам уларга басма-бас янграйди. Кимдир тош отди шекилли, сайраб турган қушлар гурра осмонга кўтарилди.

Ўрикка чумчуқ ин қўйиб, бола очган экан.

Тўлқин исми курсдошлари қарқиноқларини олмоқчи бўлиб ин томон чиқа бошлади. Она чумчуқ эса унинг атрофида илтижоли чирқираганча чарх урарди. Тўлқин ўртоқларининг: «Туш, бечорани чирқиратма!» дейишларига қулоқ солмасди. Чумчуқ инда хавфни сезган ярғоқ, темир қанотлари чиқмаган қизил эт чумчуқ болалари ҳам типирчилай бошлашди. Она чумчуқ фарёд солиб, ҳамон бетиним учар, ўзини шохларга урарди. Ниҳоят, Тўлқин инга етди, лекин қўполлик қилиб инни тушириб юборди. Қушчаларнинг бири ўрикнинг катта шохига урилиб ўлди, иккитаси харсангтошга зарб билан тушиб бир-икки қимирлади-ю, кўзлари бақрайиб қотиб қолди. Она қуш чирқираб, жонсиз болалари устида бетиним учарди. Бу воқеа ҳаммани ҳаяжонга солди. Ҳаммадан ҳам Басирага қаттиқроқ таъсир қилди. Унинг тинчлигини, бахтиёрлигини бир умрга олиб кетгандай бўлиб, юрагида яшириниб ётган сирнинг пардасини кўтариб юборганди. Басира юрагини ушлаганча ҳолсизланиб ўтириб қолди. Ҳамма ҳайрон, наҳот қуш болаларининг ўлими шунчалик таъсир қилса? Ҳозир-

гина унинг қўнғироқдек кулгиси қоялардан-қояларга урилиб аксадо бериб турмаганмиди, нима бўлди? Чехрасидаги қувонч қани?!

Басира жуда шўх, табиатан эркакшода, бир қоп ёнғоқдек шалдир-шулдир қиз эди. Унинг ширмой юзидаги кулгичи, қопқора кўзию, қирқ кокили беихтиёр ҳаммани ўзига мафтун қиларди. У мактабга отасининг оқ «Волга»сида келар, шунинг учун ҳам бир оз такаббурлиги ҳам йўқ эмасди. Қиз мактабни битиргач, Халқ хўжалиги институтига ўқишга кирди. У мандат комиссиясидан ўтгач, уйга бориб, ота-онасини қувончига шерик қилгани шовди. У ўртоғи билан вокзалда поезд келишини кутиб, гаплашиб ўтирарди. Қиз иложи бўлса қанот чиқариб қишлоққа учса. Басира хурсандлигидан учиб-қўниб ўтирганида Нуралини кўриб қолди. Басира қишлоғидан кимнидир кўришни, қувончини кимгадир, яқин танишига айтишни истаб, ёниб турувди.

– Нурали, Нурали, – деб чақирди қиз оҳиста. Чақиришга чақирдию, атрофдагилардан уялди ҳам. Нурали ийманибгина унинг олдида келди-да, қўлидаги тўрхалтани ерга қўйиб, қўл узатди.

– Яхшимисиз, Басира, ўқишларга кириб олдингизми?

– Бугун мандатдан ўтдим. Сиз-чи?

– Кеча мандатдан ўтдим.

– Қайси институтга?

– ТошПИга.

– Вой, қандай яхши, табриклайман.

– Сизни ҳам, – деди йигит.

Бир оз жим қолишди...

– Билет олдингизми? – деб сўради Басира.

– Умумий вагонга, – деди бош ирғаб Нурали.

– Меники ҳам «обший»га, уйга етиб олсак бўлгани, – деб қўшиб қўйди қиз. – Бирга амаллаб кетармиз. Шу билет топилганигаям шукур.

Вагонлар тиқин, Басира Нуралининг пинжига кириб кетгудек бўлиб ўтирарди. Поезд чарчаган отдек пишқира-пишқира ўрнидан кўзгалди. Сал ўтмай бўшлиқни ёриб, шитоб билан олға қараб кетди.

Чарчоқ кўзларни уйқу элитди. Вагондаги чироқ ҳам хиралашиб қолди. Нурали энди ухлаган эди, елкасига нимадир оғир ботгандай бўлди. Кўзини очди, очди-ю, ўз кўзларига ишонмади. Елкасида Басиранинг боши, сочларидан хушбўй ҳид тараларди. Нурали қизнинг сочларидан оҳиста силамоқчи бўлди-ю, кейин миясига келган фикрдан ўзи уялиб кетди. Бир хаёл уни уйғотмоқчи ҳам бўлди, лекин қандайдир куч уни уйғотишга йўл бермади. Поезд бир маромда борар, Басиранинг сочларидан бирам ширин бўй тараларди...

Қуёшнинг илиқ нурлари қизнинг юзига тушгандан кейин, эринибгина кўзини очди ва бошини Нуралининг елкасида кўриб, «вой» деганича, уялиб ерга қаради.

- Кечирасиз, қаттиқ чарчаган эканман, билмай қолибман.
- Зиёни йўқ, яхши ухладингизми ўзи?
- Тузук ухладим шекилли, – мийиғида кулиб жавоб берди қиз.

Чошгоҳда Қаршига кириб боришди.

– Отамга телеграмма берувдим, – деди Басира вокзалдаги тумонат одамлар орасидан отасини ахтариб. Унинг ҳам чамадонини кўтариб олган Нурали туртиниб-суртиниб, орқасидан йўрғалаб келарди. Ниҳоят, қиз отасини топди. Қувончидан гул-гул яшнаган Басира югуриб отасининг бўйнига осилди. Иброҳим ака ҳам қизини эркалаб, табриклади. Қизнинг ёнида турган Нуралини пайқамади.

- Юр, кетдик. Ҳа, чамадоннинг қани?
- Нуралида, бирга келдик, – деб йигитга қаради.

Нуралининг саломига Иброҳим ака бош силкиб «алию» олган бўлди. Отаси тириклигида бу киши уларникига кўп келарди. Нурали уни яхши эслайди. У пайтларда ўзига бино қўймаган эди. Нурали ютинди. Унинг отаси катта-кичикка барабар эди.

– Юринг, дадамларнинг машинасида кетамиз, – деб унинг хаёлини бўлиб юборди Басира. У гапини тугатар-тугатмас отаси:

– Машинада одам бор, сиғмайди! – деди чўрт кесиб. Дили оғриган Нурали индамади. Басира орқасига қарай-қарай отаси билан кетди. Йигит: «Мен ким бўлибман хафа бўлиб. У бир катта рай! Ойи раиси бўлса», деб ўзига тасалли берди.

Уйга келганида, синглиси Бодом кир ювиб ўтирган экан. У акасини кўргач, қўлини нари-бери артди-да, унинг истиқболига югуриб келиб:

– Кирдингизми, акажон, кирдингизми? – дея акасини қучиб олди. – Мен онамдан суюнчи олай, қўшниларникига чиқувдилар, – қиз югуриб куча эшикдан чиқиб кетди. Боғда юрган укалари югуриб келиб бўйнига осилишди. Нурали уларга келтирган совғаларини улашди. Укалари қувонишиб кўчага, акаси келтирган совғани ўртоқларига кўз-кўз қилгани чопиб чиқиб кетишди. Зум ўтмай онаси ҳаллослаб кириб келди. Она ўғлини бағрига босиб, қувончдан йиғлаб юборди.

– Онанг ўргилсин, болагинам, қутлайман, уялтирмадинг. Отажонинг бўлганида қанчалик қувонарди-я, болам. Отанг кўрмаган яхшиликларни сен кўр, кўп яшагин, кўзимнинг оқу қораси, – деб қувонганидан кўзёши ҳам қилиб олди.

Кечқурун Саноат опа ош қилиб қўни-қўшниларни чақирди. Нурали уч-тўрт кун уй ишларини саранжомлаб, қишлоқдан кўкси қувончга тўлиб қайтди.

Нурали мактабда яхши ўқитган эмасми, институтда ҳам ўшандай тиришқоқлик билан берилиб ўқир, кунлар қандай ўтганини ҳам сезмай қоларди. Бунинг устига гуруҳ сардори қилиб сайланди... Биринчи курсни аъло баҳоларда тугатди. Бир куни декан Нуралини ҳузурига чақириб қолди. У декан хонасига кирганда профессор Эрназаров қоғозларга кўмилиб ўтирарди. У йигитни кўриб кўзгалди.

– Қани, келдингми, ўтир, ўғлим. Аячадан буён сен билан гаплашмоқчи эдим. Ўзингга маълум, факультет ёшлар кўмитаси котиби ўқишини тугатяпти. Кеча бюрода сени котибликка номзод қилдик.

– Мен... Эплай олармиканман?

– Сенга ишонганимиз учун, эплашга қодирлигинг учун тавсия қилдик-да. Бизнинг ишончимизни оқларсан. Мактабда ҳам котиб бўлган экансан.

Бир куни курсдошлари билан гуруҳ бўлиб кинога тушадиган бўлишди. Зал томошабинлар билан лиқ тўла. Нурали Гулнора ва Анвар исмли қизлар билан қаҳва ичгани пастдаги буфетга киришди. Нурали навбатда турганда кимдир билагидан ушлаб тортди.

– Ҳа, мактабдош, кўзингизни шира боғлаптимми? – дея ҳазил аралаш гап қотди Басира.

– Кечирасиз, кўрмабман, – деди Нурали хижолат бўлиб. – Юринг биз билан.

– Қизларингиз тагин қувлаб ўтиришмасин, – деди Басира кулиб.

– Йўқ, йўқ, бизнинг қизлар унақа эмас. Еб қўйишмайди, – деди Нурали ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб бериб. Басира хандон ташлаб кулиб юборди.

– Нурали!

Йигит орқасига ўгирилди. Буфет ёнида қизлар уни кутиб туришарди. У ноилож Басира билан хайрлашди.

– Мен билан юрсангиз бўларди. Бўлмаса, хайр, бориб туринглар, – дея хайрлашиб, курсдошлари томон кетди.

Басиранинг дугонаси унга шўх боқиб:

– Чиройли йигит экан, сени қараю, борди-келди ҳам қилмайсан шундай йигит билан! – деди кулиб.

– Хо-о, керак бўлса у менинг кетимдан юрсин, мен уни кетидан юраманми...

Орадан анча вақт ўтди. Талабалар Навоий театрига Чили ёшлари билан бирдамлик кунига тўпланишганди.

Бирин-кетин нотиклар минбарга кўтарилишарди. Шу аснода кечани бошқарувчи:

– Ҳозир сўз ТошПИ талабаси, факультет ёшлар комитетининг котиби ўртоқ Нурали Очиловга, – деди. Қарсақлар янгради.

Басира ҳам залда ўтирарди. Унинг минбар томон кетаётган Нуралига кўзи тушди. Ёнидаги дугонасига қараб:

– Бизнинг қишлоқдан, бир мактабда ўқиганмиз, – деди.

– Ажойиб йигит экан, мунчаям истараси иссиқ! Таништириб қўй! – ҳиҳилади дугонаси.

– Ҳазилинг курсин, – деб уни силтаб ташлади-ю, лекин ўзининг юраги жиз этиб кетди.

Қалин қошли, сочлари силлиқ қилиб таралган, оқ кўйлак, қора шим кийиб олган Нурали минбарга чиқди. У сўзини: «Яшасин, эркесвар Чили! Яшасин, курашаётган матонатли ёшлар! Чили халқига озодлик! Йўқолсин, қора тузум!» – деган янгроқ сўзлар билан тугатди.

Залда гулдурос қарсақлар янгради. Басира митинг тугамасданоқ ташқарига чиқиб Нуралини кута бошлади. У йигитни ички бир ҳаяжон билан кутарди. Дугонаси унга гап қотар, лекин унинг гаплари қулоғига кирмасди. Ҳув ана, у бир тўда йигитлар ўртасида келмоқда. Қиз ички бир тўлқин билан:

«Нурали, Нурали!» – деб чақирди. Йигит овоз келган томонга қаради. Ўздан ўн қадамча нарида турган Басирани кўрди-да, йигитлардан ажралиб, қизнинг олдига келди.

– Салом, Басира, яхшимисиз? Ўқишлар қалай?

Басира унинг саломига алик олиб, ноз-карашма аралаш киноя билан:

– Табриклайман, дарров котиб бўлиб олибсиз! Бундай бор-майсиз ҳам, шу ерда мактабдошим бор деб. Мактабдош ҳам шундай бўладими? – деди.

– Дарслар кўп, чизмалар.

Нуралини ўртоқлари чақириб қолишди. У хайрлаша туриб:

– Бориб турунглар, 27 ётоқхона, 278 хона. Яхшиси, ҳозир юринглар, – деб таклиф қилди.

– Ўзингиз биз билан юра қолинг. Жойимизни кўриб келасиз.

– Бугун боролмайман. Бошқа кун.

– Бўлмаса, дам олиш куни кутаман. Туғилган куним, – деди Басира кулимсираб.

– Албатта бораман, – деб ундан узоқлашди Нурали.

– Ҳали ҳам кеч эмас. Бир бало қилиб ўзингники қилиб ол.

Қара, қандай ажойиб, – деди дугонаси.

– Қайдам, – деди Басира. – Менга қис боқармикан.

Ҳаш-паш дегунча икки йил ўтиб кетди.

Учинчи курс тугашига атиги битта имтиҳон қолган. Имтиҳонни топширгач, Нурали Ленинградга практикага кетиши керак. Буни эшитиб қолган Басира Нуралининг олдига келди.

– Нурали, мен сиз билан кетадиган бўлдим. Озроқ тобим йўқ эди. Докторлар ҳаво алмаштириб келинг, дейишди. Сизнинг ҳам ўша ёққа кетаётганингизни эшитиб, хурсанд бўлиб кетдим. Ҳар қолда, бегона жойда йўл-йўриқни билмай қийналиб қолмай, деб сиз билан кетмоқчи эдим.

Ленинград. Осмонўпар бинолар. Неванинг сўлим соҳилалари иккисининг ҳам қалбларини тўлқинлантириб юборди. Такси тўхташ жойига бориб, навбатда туришди. Улар бир-бирларига навбат бермасдан гапиришарди.

– Сизнинг навбатингиз, – деди орқада турган йўловчи. Шундагина нигоҳларини атрофдан узишиб, таксига ўтиришди.

– Қаерга? – деди шофёр.

– Иложи бўлса жой топиладиган меҳмонхонага олиб бориб қўйсангиз, – деди Нурали кулиб.

– Уриниб кўраман. Лекин бу жуда қийин масала. Туристлар жуда кўп. Июль-август ойларида шунақа бўлади. «Оқ тунда» бирон танишларинг йўқми?

– Биринчи келишимиз.

– Унда ижарагир уйлардан жой ахтариш керак, – деб кўп қаватли бино олдида тўхтади-да, уларни бинонинг ҳовлисига бошлади. Уч-тўрт кексалар газета, журнал, китоб ўқиб ўтиришарди. Улар билан саломлашиб бўлгач, Нурали билан Басирани кўрсатиб:

– Шаҳримизга Тошкентдан меҳмон бўлиб келишган экан. Меҳмонхоналарда жой топилмади.

Улар бир-бирлари билан гаплашиб, суриштириб бир жойни эсладилар.

– Майли, жойлаштирамиз. 5-уйда турадиган синглим қизиникига кетганди. Паспорти борми? – деди чеккада ўтирган қария.

Нурали чўнтагидан паспортини олиб берди. У синчиклаб ўқиб чиқди-да, Басирани кўрсатиб:

– Бу қиз кимиянгиз бўлади?

Нурали тутилиб турганди, шофёр:

– Хотини, – деди.

– Синглим ҳали-бери келмайди. Бир хонасини очиб бераман, – деди қария.

Чамадонларни таксидан тушириб чолга эргашишди. Учинчи қаватдан 16-квартира эшигини очиб, ичкари киришди. Қария кираверишдаги биринчи хонани кўрсатиб:

– Мана шу хона сизларга, мана калити. Дам олинглар, йўлда чарчагансизлар, – деди.

Нурали чолни тўхтатиб анор, узум берди. Чол ўзида йўқ хурсанд бўлиб:

– Мен ҳозиргача анорнинг дарахт бўлишига ишонмай, тасаввур ҳам қилолмай келардим. Ростдан дарахтда ўсадими ўзи? – деб сўради.

– Ҳа, бир боринг, қандай ўсишини ўзингиз кўрасиз.

– Бизга йўл бўлсин. Қаридик, болам. Ёшлигингда кўрганинг қоларкан, – деб чиқиб кетди. Шундай шўх, бир гапириб, ўн куладиган Басира хонада Нуралига мутти тушган одамдай жимгина қараб турарди. Басира бутун инон-ихтиёсини Нуралига бериб қўйганди. Хонада битта икки кишилик каравот, ойна, стол, стул, шифоньердан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Иккаласи нарсаларини жойлаштириб, бир оз шаҳар айланиб келишди. Чарчоқ зўрлик

қилди. Вақт ҳам анча кеч бўлиб қолганди. Деразанинг пардасини тушириб, чироқни ўчиришди.

– Отангиз кўрганда шу ўтиришимизни иккаламизни ҳам бир ёқлик қилардилар, – деди Нурали.

– Қўйсангиз-чи бундай майда гапларни, яхшиси, дам олайлик. Жуда чарчадим.

– Сиз ётаверинг каравотда, менга адёлни берсангиз бўлди.

– Ерда ётасизми?

– Бўлмаса қаерда ётай, – деди ҳазил аралаш Нурали.

Қиз хижолат чекиб индамади. Ойдин туннинг оқиш шуъласи деразадан мўралаб, хонани ёритиб турарди. Нурали адёлни полга ташлаб счинмасдан ётди. Анчагача жим ётишди. Нуралининг ёнбошидан зах ўтиб совқота бошлади. Туриб костюмини кийди. Бари бир совуқ эт-этидан ўтиб борарди.

Кечалари бундай салқин бўлишини билганида пальто кийиб келармиди. Каравотда Басира ҳам совуқдан жунжикиб, ухлолмай ётганди.

– Совуқ еяпсизми? – деди Басира.

– Йўқ, сиз-чи?

– Совқотаяпман.

– Адёлни ёпиниб ола қолинг, – Нурали адёлни олиб қизга узатди.

– Ўзингиз-чи?

– Ўзим бир амалларман. Ҳаққи рости, совқотганим йўқ. Сизни ҳам иситиб қўяйми? – деди ҳазил аралаш.

– Олдин ўзингиз исиниб олинг. Тишингизни такиллаётгани менгаям эшитилаяпти-ку. Келинг, менинг ёнимга ёта қолинг. Бир-биримизни иситамиз, – йигит аввалига иккиланди, лекин совуқ жонидан ўтганидан кейин, нима бўлса бўлди, деб қизнинг ёнига ўтди.

Балки бу ҳаётнинг энгил, аммо қаттиқ ҳазили бўлди. Адёлни ёпинишди, иситди. Лекин иккаласи тотли кечанинг кайфидан ўзларини ўнглолмай, ўринларидан турмасдан ётишарди.

– Басира, биласизми, нима демоқчи эдим, ҳа, айтаман. Ҳозир айтаман. Балки аҳмоқликдир. Лекин суриштиришим, билишим керак-ку. Севганингиз йўқми? Бир пайтлар гаплалишни ҳам истамаган кишингиз билан бирга ётганингиздан ўқияпсизми?

– Йўқ, аксинча. Сиз, сиз билан дунёнинг нариги четига ҳам боришга розиман. Бу ерга ҳам сиз учун келдим.

– Ростданми, ҳаммаси ростми? Наҳот рост бўлса? Бир пайтлар сизнинг ҳуснигизни пинҳона узоқ-узоқлардан томоша қилардим. Худди туш кўраётганга ўхшайман. Қани энди бир умрга бирга бўлсак, – у ширин хаёллар оғушида ухлаб қолди.

Эрталаб Нурали ўзининг қилиб қўйган ишидан ўзи ҳайратланди, лекин беҳуда ҳиссиётларга берилмаслик учун тезгина кийиниб кўчага отланди.

– Мен заводга бориб учрашиб келай. Сиз дам ола туринг. Хоҳласангиз бирга юринг?

– Ўзингиз бориб кела қолинг. Қайтишда кинога билет олиб келишни унутманг-а?

– Албатта олиб келаман, жонгинам. Зерикмасдан ўтиринг. Иложи борича тез қайтаман. Мен кетдим, – деб чиқиб кетди.

Нурали анча кеч қайтиб келди. Хона саранжом-саришта, кийимлари дазмолланган. Басира китоб ўқиб ўтирарди. Йигит қизнинг илтифотидан қувониб кетди. Ҳаяжонини сиғдиролмай, ҳовлиқиб бориб қизнинг елкасидан қучди.

– Басира, Басирам. Ушланиб қолдим, кечир мени. Тезроқ кийинна қол, кетдик.

Кунлар жуда тез ва ширин ўтарди. Ҳар кеч сайр, кино-театр, оқ тунлар томошаси. Ўтаётган кунлари ҳисобини ҳам олишмасди.

Кетишларига беш кун қолганда, кетиш учун билет олиб, қолган пулни ҳисоблаб қарашса, ўн беш сўмча қолибди. Нурали-ку, майли, лекин Басира совға-салом олиши керак эди-ку. Унинг қовоғидан қор ёға бошлади. Унинг чўнтаги касаллигидан ижирғанди. Ҳаммасидан ҳам охириги кунларда қуруқ чой, нон, колбаса унинг меъдасига текканди. У овқатни танлаб эмасмиди, ахир. Бу унга турмушнинг биринчи зарбаси бўлди. Ич-ичидан ўксинди, қилган ишига пушаймон бўлди. «Чўнтаги пулга ёлчимас қуруқнинг нимасига ҳам учдим, мен аҳмоқ. Дугоналаримнинг сўзига кириб», деб ўзини-ўзи койиди. Нурали унинг афсус чекаётганини сездди. Начора. Ичига ютди. Бу беш кун Басиранинг кимлигини кўрсатди-қўйди.

Тошкентга қайтиб келишгач, Басирани уйига жўнатди. Ўзи қилган ишларини ҳисоботини қилиб тугатгач, қишлоққа қайтди.

Онаси йўлига кўз тикиб турган экан. Ҳар галгидек қўни-қўшни, қариндош-уруғлари билан ярим тунгача гаплашиб ўтиришди. Улар бирин-кетин тарқалишди. Онаси Нуралига ҳовлидаги супага жой солди. У осмондаги юлдузларга термилиб ётиб, онасини Басираларникига қандай қилиб совчи қўйишга қўнди-

риш йўлини ахтарарди, лекин қайси юз билан мени уйлантиринг, дея олади. Бир она уни уйлантирсинми, ўқитсинми? Шу томони қийнарди. Хайрият, онасининг ўзи гап очиб қолди.

– Синглингга ҳам совчилар келиб, ҳоли-жонимга қўймапти. Синглинг бўлса: «Олдин акамни уйлантирайлик», деб туриб олган. Мана, тўртинчи курсга ҳам ўтдинг, ўғлим, энди бирон жойга одам қўйиб, белги қилсак-да, синглингни узатсак, дедим.

– Ўқишимни битириб олай, кейин бир гап бўлар.

– Кўп ўжарлик қилма, мен ҳам кексайдим. Ёшим элликка бориб қолди. Синглинг турмушга чиқиб кетса, қийналиб қоламан. Майли, ҳеч бўлмаса унаштириб қўяйлик. Кўнглим жойига тушсин. Қўрқма, кимни десанг, ўшанга одам қўяман.

– Ойи... ҳалиги... Базира бор-ку... ўшанга...

– Кимга, Иброҳимни қизини айтяпсанми?

– Ҳа, нима, ёмонми?

– Уни ўзимизнинг совхоз агрономининг ўғлига кечагина унаштиришди.

Нуралининг бутун вужудини титроқ босди. Наҳот, рост бўлса? Ёлғондир! Ахир шунча воқеадан кейин қандай қилиб бошқага розилик беради? Даҳшат. Хаёлидан Ленинграддаги воқеалар яшиндек ўтарди.

– Ҳа, болам? Ўйланиб қолдинг...

– Ўзим, шунчаки... – оғир тин олди у, – онажон, хафа бўлманг, ўқишимни тугатай, кейин хоҳлаганингизга одам қўйинг. Мен розиман. Синглим турмушга чиқаверсин.

Нурали бутунлай ўзгариб кетди. Баттар камгап бўлиб, боши ҳам бўлиб қолди. Фақат онасининг дилини оғритмаслик учун уни кўрганда кулиб галиришга ҳаракат қиларди. Кўча-кўйга ҳам чиқмади. Уйнинг деворини қариндошлар кўмагида битказиб, Тошкентга қайтиш учун йўлга чиқди. Бекатда автобус кутиб турганда, шундай ёнгинасида оқ «Москвич» машина тўхтади. Рулда агрономнинг ўғли, синфдоши Асад кулиб турарди.

– Йўл бўлсин, Нурали?

– Қайтаётгандим.

– Чиқ, элтиб қўяман. Самолётдами ёки поезддами?

– Самолётда. Ҳали вақт бор. Автобусда бора қоламан.

– Эшилмай чиқсанг-чи, ташлаб ўтаман.

Нурали ноилож машинага чиқди. Йўл-йўлакай Асадга гап қотди:

– Тўйга ҳам айтмадинг, синфдош.
– Жўра, қўй, хафа бўлма, катта тўйга айтаман. Бобойларнинг гапи билан тез бўлиб кетди.

– Олдиндан ишни битказиб юрган экансан-да, – деди ундан нимадир билиб олиш мақсадида.

– Эй, йўқ. Билардинг-ку, мени хушламасди. Отасини сўзини синдира олмаганим, ишқилиб рози бўлди. Кеча учрашувга ҳам чиқдик. Бинойи гаплашди. Бугун кинога тушмоқчи эдик, билетга кетяпман. У ҳам эртага жўнайди. Юриш-туришига қараб юр, жўра...

Асад анча дилкаш йигит. Кўнглида кири йўқ. Нурали бир хаёли ҳамма гапдан уни хабардор қилмоқчи ҳам бўлди, лекин журъат етолмади. Нурали самимий хайрлашиб, аэропортда тушиб қолди. Унинг дили хуфтон бўлиб, мадорсизланаётгандек ҳис этди ўзини.

Буфетдан икки кружка пиво олиб ичди. Анча енгил тортгандек бўлди. Тошкентга келиб, ўқиш ва жамоат ишлари билан ўзини овутди, лекин барибир Басира кўз ўнгидан кетмасди. Кунларнинг бирида Нурали Басирадан хат олди. Қўли титраб, тез очди.

«Нурали, иккимиз ҳам йўлдан адашдик, начора. Лекин тузатишимиз керак. Мен кўп ўйладим. Барибир бир-биримизга тўғри келмас эканмиз. Ҳали ҳам кеч эмас. Сиз ҳам тенгизгизни топинг. Мени эшитгансиз. Шунини шитимос қиламанки, бўлган ишлар ҳақида бировга билдира кўрманг, ёпиғлик қозон – ёпиғлигича қолсин. Салом билан Басира».

Кунлар шамол олиб ўтгандай бир-бирини қувиб ўтарди. Шу орада учрашмаганларига ҳам етти ой бўлиб қолганди. Бу орада Нурали юрагидаги зардаларни бўшатиб, енгил тортаётган пайт эди. Бир кун уни Басиранинг ўртоғи Розия чақириб келиб қолди.

– Сизни Басира йўқлаяпти.

– Биз ҳисоб-хитобни қилгандик. Энди нима иши бор?!

– Илтимос, йўлда ҳаммасини айтаман, юринг, – Нурали унга эргашди.

– Ўзи нима гап, юракни сиқмасдан айтсангиз-чи? – деди Нурали аччиқ аралаш. Розия атрофга олазарак қараб олди-да:

– Зинҳор ҳеч ким билмасин. Кеча йўлда келаётиб қоқилиб, йиқилиб тушганди. Уйга келгандан кейин кўнгли беҳузур бўлиб, иссиғи ошиб кетди. Мен доктор чақирдим. Касалхонага олиб

кетди. Биласизми, йўлда фарзанд кўрди. Доктор, «эри борми» деганди. Бор, дедим. Ўзи ҳам шундай дебди. Лекин ишонмаяпти, «ЗАГСдан ўтмаган-ку», деб. Сиз врачга кириб кичик туйимиз бўлган, деб айтсангиз бўлди. Ҳаммаси жойига тушади.

Нурали қиз айтгандек қилди.

– Иқтисодий томондан қийналиб, катта туйини ўтказолмай тургандик, – деди қизариб. Врач койиб, унга гувоҳнома олиш учун справка берди.

– Табриклайман, ўғилча билан. Сизни тергаш билан бўлиб, табриклашни ҳам унутибман. Ўғлингиз етти ойлик бўлса ҳам вақти соатида туғилганлардан кам эмас. Жуда соғлом, – деди ва уни эшиккача кузатиб қўйди.

Ўзи билмаган ҳолда, фарзандлик бўлиб қолган Нурали деразадан бориб, Басирани кўрди. Ранги оппоқ оқариб кетган Басира унга букланган қоғоз ташлади:

«Нурали, сиздан илтимос, ҳеч ким билмаслиги керак. Кейин бирон ойга квартира топинг. То ўғлимизни болалар уйига топширгунимизча, ўша ерда турамиз. Охирги илтимосим: бошқа касалхонадан бирон ойга справка тўғриласангиз, ўтинаман».

Унинг кўнглини кўтариш учун:

– Ҳаммаси жойида бўлади, ўзингизни эҳтиёт қилинг, – деди Нурали.

У елиб-югуриб ҳаммасини тўғрилади. Курсдошларидан Суюн Нуралининг энг яқин дўсти эди. У кўпинча бир ўзи чет элга кетган акасининг уйида турарди. Нурали имтиҳонлар бошланиши билан Суюнникига бориб тайёрланарди. У Нуралининг сирларидан воқиф эди. Шунинг учун ҳам Нуралига квартира топиш қийин бўлмади.

– Ўзингнинг уйингдек туравер, дўстим. Бирон юмуш чиқиб қолса, айтарсан. Сени бу ерда туришингни ҳеч кимга айтмайман, – деб далда ҳам берди.

Нурали ўғлига гувоҳнома ҳам олди. Ўн беш кун деганда Басирани квартирага олиб келди. У ўзи билганча ўғлига кийим-кечак қилди. Басира икки гапнинг бирида кўзёши қилар, болани қаргай-қаргай эмизарди. Нурали шароитим тўғри келмаяпти, деб бир йилга жавоб сўраб, деканга ариза кўтариб кирди. Декан ўйлашиб туриб:

– Ўзи нима гап, ука? Давлат стипендиясини олаётган бўлсангиз, сизга яна нима етишмайди? Бўлмайдиган гапни қўйинг-да, ўқишни давом эттиринг!

– Очиги, тобим йўқ. Бошим оғрийдиган бўлиб қолди, – деди у қизариб.

– Унда бирон ой ўзимизнинг санаторийда дам олинг! Ҳаммаси жойига тушиб кетади, ука, – деб рухсат берди.

Нурали номигагина санаторийда турса ҳам аслида ўғлига Басирадан кўпроқ қарар эди. Мурғак болани ширали сутга ўргатишга мажбур бўлди. Чунки она болани кўргани кўзи йўқ эди. Йигитнинг боши қотди. Болалар уйига бериш учун справка керак. Ўқиш жойидан қандай олади. Қайси юз билан олади. Деканнинг олдида ким деган одам бўлади. Басирага: «Нима бўлса бўлди, яшайверайлик бирга» деса, асло рози бўлмаса. Додини кимга айтсин. Дилидагини кимга айтиб юмшасин. Шу кунларда жуда озиб кетди. Қоп-қора сочлари орасида оқ оралаб қолди.

Шанба куни эрталаб магазинга сутга кетганди. Қайтиб келиб, ҳайратдан қотиб қолди. Эшик қия очик. Ичкарида ўғли биғиллаб ётибди. Уйда ҳеч ким йўқ. Нурали ўғлини полдан кўтариб олди. Оғзига сут томизди. Бола йигидан тўхтади. Чарос кўзларини Нуралига тикиб, сутни қултиллашиб ичарди. Шунда беҳосдан кўзлари ёшга тўлди. Ўғлининг юзига юзини қўйди:

– Эй менинг бахтсиз ўғлим, нималар қилиб қўйдим, – деб шивирлади. Ўғлининг қорни тўйди шекилли, кўзларини юмиб ухлаб қолди. Ўғлини каравотга энди ётқизаман деб турганди, кўзи бир парча қоғозга тушди.

«Нурали, мени кечир, мен кетдим. Хоҳласанг, Тўлқинни кўчага ташла ёки биронтага бер. Тўлқинни ҳам, сени ҳам кўришни истамайман. Лекин яна такрорлайман, бу ишимизни ҳеч ким, ҳеч қачон билмаслиги керак. Илтимос қиламан, ҳеч кимга оғиз оча кўрма. Ўтинаман, Басира».

* * *

Басира анчадан сўнг кўзини очди. Курсдошлари унинг атрофини ўраб олишган. У ўрнидан турди. Ҳамон она қуш жонсиз болалари устида чирқираб тинимсиз учарди. Яна кўзини юмиб, ўтириб қолди. Лекин унинг кўз ўнгига чирқираб учаётган она чумчуқ, жонсиз ётган полапонлар билан бирга уйнинг ўртасида биғиллаб ётган ўғилчаси кўрина бошлади.

1985 й

ГУЛГА ТУТАШ ҚАЛБ

Юнус шом қоронғисида йўлдан адашганини англагач, отни ўз ихтиёрига қўйиб берди. От бир маромда юриб борарди. Атроф зим-зиё, туёқ товушидан бошқа овоз қулоққа чалинмайди. Унинг юрагини ваҳм босди. Ўздан ўзи ранжиди. Бошқа касб қуриб қолгандек, келиб-келиб мол докторликка ўқийдими, аҳмоқ бўлмаса. Тоғаси айтганди-я, кейин пушаймон қиласан, дала-даштда бало борми, ҳамма ўзини шаҳарга уряпти, деб. Қулоқ солмаганди. Ҳали булар ҳамир учидан патири. Йўқ, практикасини тугатади-ю, кетади. Бу ерларни елкасининг чуқури ҳам кўрмайди. Бир илож қилиб шаҳарда қолади.

Бир маромда юриб бораётган от итнинг беҳос ҳуришидан чўчиб, кишнаб юборди. Йигит ҳам сесканиб ўзига келди. Сал нарида иккита ит бир-бирига навбат бермай ҳураб, чироқ шуъласи хирагина милтирарди.

– Ҳой, Олапар! Тек тур! Ким у? – деган овоз эшитилди.

Юнус одам товушини эшитиб, қувониб кетди.

– Мен, бу мен – практикантман, – деб овозининг борича бақирди.

– Келинг, келаверинг!

Юнус эшитилаётган қўнғироқдек овоз қиз боланикилигини энди англади.

Юнус кигиз ўтов олдида отдан тушди.

– Салом, қоронғида йўлдан адашиб қолдим. От шу ёққа бошлаб келди.

Қиз отга меҳр билан тикилди.

– Бу ахир отамларнинг отини боласи-да. Ўзи ўрганган жой. Ҳисобчимиз миниб юарди. Сизга берибди-да.

– Ҳа, у кишининг мотоцикллари бор экан.

Қиз мулозамат билан:

– Ичкари киринг, меҳмон, – дея йигитнинг қўлидан отнинг жоловини олди.

Йигит йиманибгина ичкари кирди. Ўртага фонус осиб қўйилган, бир четда ўн ёшлар чамаси бола ухлаб ётарди. Унинг тепасида қўшотар милтиқ осиглиқ турарди.

– Қани, бу ёққа ўтиринг, – дея хонтахта ёнига тўшалган қуроқ кўрпачани кўрсатди уйга кириб келган қиз.

– Раҳмат, сизни ҳам ташвишга қўйдим.

– Ҳечқиси йўқ, – қиз дастурхон ёзиб, йигитнинг олдига бир коса муздек айрон келтириб қўйди, – олинг, ичиб туринг, ҳозир овқат иситиб келаман.

– Йўқ, овора бўлманг. Менга йўлни кўрсатиб қўйсангиз бас, фермага кетаётгандим.

– Ҳали-замон отамлар ҳам келиб қоладилар. Шундай зимистонда қасққа ҳам борардингиз.

– Отангиз чўпонмилар?

– Ҳа. Қўй-қўзиларни боқадилар. Ярим кечада келадилар.

Йигит бир оз ўйланиб турди-да:

– Онангиз кўринмайдилар, отангиз билан чўпонлик қиладиларми? – деб сўради.

Қиз ялт этиб йигитга қаради. Кўзлари намланди.

– Йўқ. Илон заҳридан нобуд бўлганлар. Қабрлари шу ерда. Отамлар онамларнинг қабрини ташлаб кетолмадилар.

Йигит ўзининг бемаврид саволидан бошини ҳам қилди. Шу вақт ташқаридан отнинг депсиниши, қўйларнинг маъраши, итнинг ҳуриши эшитилди.

– Отамлар келдилар, – қиз ўрнидан туриб ташқарига йўл олди-ю, лекин эшик олдида отасига тўқнаш келди. Қизнинг отаси қоп-қора соқоли кўксига тушган, йўл-йўл матодан яқтак кийиб, белини қийиқча билан боғлаб олган яғриндор киши экан.

Юнус ўрнидан туриб салом берди.

– Ваалайкум ассалом. Хуш келибсиз, – деб омонлашди Маҳкам ота, кейин қизига ўгирилиб, – Дилдора, меҳмонга овқат қўйдингми? – деб сўради.

Йигит қизнинг исми жисмига монанд эканлигини кўриб, лол қолди ва қизнинг нима деб жавоб берганини ҳам англамади.

– Ҳа, сени қара-я. Тезроқ келтира қол бўлмаса, қизим, – сўнг қария меҳмон йигитнинг рўпарасига чўкди, – хўш, дўхтир, зерикмаяпсизми? Кўникиб қолдингизми?

– Анча кўникиб қолдим, аммо ҳалиям йўллардан адашяпман.

– Эй дўхтир, отингиз сизни адаштирмайди. Чўлнинг ҳамма бурчагидан сизни шу уйга, уйдан фермага олиб боради.

– Ҳа. От ювошгина экан. Ҳисобчи бекорга бермайман демаган экан. Югуришда ҳам олдига тушадигани йўқ экан, шекилли.

– Нимасини айтасиз. Ҳисобчи кўпқарига бориб турарди. Ҳисобчи ўша «тириллоқ»ини ҳам кўпқарида ютган, шу боисдан бировга ишонмайди.

Дилдора овқат олиб келди.

– Қани, олинг, овқатдан тортиниш ярамайди.

– Ота, қасрда ётасизлар?

– Ташқаридаги каравотга жой сола қол, қизим.

Қиз жой тузаш учун ташқарига чиқиб кетди. Майин шабада эсар, тубсиз осмонда ёқут юлдузлар милтилларди.

– Бу шабадани шаҳарда сотиб ҳам ололмайсиз, қаранг, қандай яхши. Атроф ҳам сокин. Бир марта шаҳарга тушганимда машиналарнинг вағир-вуғурига ухлолмай, саҳарлаб туриб, чўлга қайтгандим.

– Кимга қандай. Бизлар ўша шовқин-суронсиз яшай олмаймиз. Ҳаётлигимизни ҳам ўшалар орқали ҳис этамиз. Кўникиб кетганмиз. Чўлга келганимдан бери ҳаётнинг оқимидан ажралиб қолиб, саҳрода адашиб қолган сайёҳдекман.

– Ҳечқиси йўқ. Ўрганиб кетасиз. Ҳали шаҳарга кетгингиз ҳам келмай қолади. Ҳа, майли, дам олайлик. Эрталаб барвақт туриш керак.

Улар қиз солиб қўйган ўринларга чиқиб ётишди.

Юнус эрталаб уйғонганида каравотда бир ўзи ётарди. Қуёш анча юқорилаб қолган. Қиз билан укаси қудуқдан сув тортиб гул жўяжларига қуйишарди. Кеча қизга унчалик разм солмаган экан. Тақимига тушган майда ўрилган сочлари, сутга чайилгандек тиниқ чехраси, қоп-қора қош-киприклари қарамагани ҳам ўзига қаратади. Қиз йигитнинг турганини кўриб челақдаги сувни унинг олдига олиб келди-да:

– Ювиниб ола қолинг, қуйиб тураман, – қиз шундай деб челақдаги сувдан офтобани тўлдирди.

– Йўқ-йўқ, овора бўлманг, ўзим, – қиз индамай офтобани ерга қўйиб, сочиқ олиб чиққани ичкарига йўналди.

Юнус артина туриб:

– Дашту биебонда гулзор қилиб зап иш қилибсиз-да, – деди.

Йигит қудуқ бўйига борди. Беш туп атиргул яшнаб турар, очилган бир дона қип-қизил гул уларга ёпиштириб қўйилган холга ўхшарди.

– Қачон эккансиз?

– Бултур, кўчатларни отам билан шаҳардан олиб келгандик. Бу илк нишонаси. Чўлда очилган биринчи гул. Олдинига гунчалари очилмасдан тушиб кетаверди. Ҳар куни сув қуйиб турганимиздан кейин, анча ўзини тутиб олди. Мана, очилди ҳам. Отамлар эрталаб кўриб роса севиндилар. Ҳов анави олмани онам парвариш қилгандилар, – шундай дея қиз қудуқнинг нариги томонидаги олма дарахтини кўрсатди, – ёнидаги ўрикчаларни мен данагидан ундирдим.

Олма сохлари ҳосилининг кўплигидан ерга бош эгиб турарди. Ёнидаги ўриклар одам бўйи бўлиб қолганди.

– Чўлда жаннат барпо қилмоқчига ўхшайсиз-ку.

– Шуларга овуниб, зерикмайман. Бўш қолдим дегунча, қудуқдан сув тортиб қуяман. Баъзида кунига икки марталаб ҳам қуяман.

– Биринчи очилган гулингиз кимга аталган? – деб сўради йигит қувлик билан, – менга бермайсизми?

– Эгаси ўзимман, – деди қиз хаёлчан, сўнг қип-қизил очилиб турган гул олдига бориб, туриб қолди. – Меҳмон отангдан улуг, сўзингиз ерда қолмасин, марҳамат.

Қиз шундай деб гулни авайлаб узиб олиб, йигитга тутди.

– Гулингиз ҳам ўзингиздек чиройли экан.

– Вой, қизиқ экансиз-ку, – қиз ўнғайсизланиб укасига қаради. Укаси қудуқ бошида уларга қараганча жим турарди.

– Укангиз бизни гаплашадиганимизни лентага ёзаётганга ўхшайди. Отангизга чақиб бермасин тагин.

– Укам онам ўлгач, йиғлайвериб овсар бўлиб қолган. Қани эди гапирса, чақиб берса ҳам майлийди. Қилмаган дори-дармонимиз, кўрсатмаган докторимиз қолмади. Асталик билан ўзига келади, дейишяпти. Отам бу йил Тошкентга обормоқчилар.

– Албатта тузалиб кетади. Кўп куйинаверманг. Майли бўлмаса, мен борай, гулингизни кўз қорачигимдек асрайман.

Қиз унинг нимага шама қилаётганини энди сезди, сезди-ю, қип-қизариб кетди.

– Хайр бўлмаса. Меҳмондўстлигингиз учун раҳмат.

– Келиб туринг.

– Албатта келаман, – йигит отига қамчи босди.

Фермага келганда ферма мудири Юнусни кутиб турган экан.

– Кеча келмадингиз, хавотир олиб роса ахтардик. Маҳкам ака эрталаб келиб айтмаганда яна қидириб чиқардик.

– Ҳа, тунда адашиб қолдим. Яхшиям от Маҳкам аканинг уйини биларкан.

– Сизга чўл маликасини кўрсатмоқчи бўлганда, – кулиб давом этди ферма мудир, – бу қизга йигитларимизнинг ошиқ бўлмагани қолмаган. Ҳеч кимга кўнгил розилигини бермаяпти. Ҳали ёш-да, ўзи бор-йўғи ўн саккизга тўлди. Бечора қиз онаси қазо қилгач, жудаям синиқиб қолди.

– Онаси қачон қазо қилган?

– Ўтган йил. Бизнинг яйловда ўшаларнинг оиласидан тотув хонадон йўқ эди. Онаси ўлди-ю, қизнинг қадди букилди. Укаси овсар бўлиб қолди. Ташлаб кетолмайди. Эҳ-с, Дилдор шундай шўх эдики, унинг ҳуснига эмас, қўнғироқ кулгисига ошиқ бўлишарди. Нима бўлса ҳам бахти очилсин. Хўш, энди бугунги қиладиган ишга кўчайлик, ука. Бугун қолган отарларга ҳам обориб таништираман. Ундан кейин ўзингиз яхшилаб танишиб олаверасиз. Зоотехникимиз шу баҳона озроқ дам олиб келсин. Унинг ўрнида вақтинча сиз қоласыз. Энди тамадди қилиб олайлик, – ферма мудир очиқ деразадан бошини чиқарди. – Муқим ота, чойингиз қайнаган бўлса олиб келинг.

Ташқаридан отанинг:

– Олиб боробман, – деган овози эшитилди. Бирпасдан кейин чойнак-пиёла кўтариб Муқим бобо кириб келди, – озроқ шўрва илтиб келайми?

– Майли, – деди Хидир ака.

Улар овқатланиб бўлишгач, икки отга миниб йўлга чиқишди. Атроф баланд-паст қирлар билан ўралган. Қирларнинг юқорисидаги ўт-ўланлар қовжираб қолган, аммо пастликлардаги ўт-ўланлар ҳали кўм-кўк турарди.

– Ука, сўрамоқнинг айби йўқ. Ота-онангиз нима иш қилишадди? – тўсатдан сўраб қолди ферма мудир.

– Онам пексида, отамлар қазо қилганлар, – деди Юнус юти-ниб.

Анча жойгача жим боришди.

– Ука, ўзингиз хоҳлаб танладингизми бу касбни? Ҳозирги ёшларнинг кўпи шаҳарга қочиб кетяпти.

– Ўзим хоҳлаб киргандим.

– Ҳозир пушаймон қилмаяпсизми?

Юнус бир оз ўйланиб жавоб берди:

– Тўғриси айтсам, минг бир пушаймондаман. Ўшанда романтиклик қилиб қўйган эканман. Бундай чўлларда юриш етти

ухлаб тушимга ҳам кирмаганди-да. Колхоз идорасида ўтириб ишласам керак, деб ўйлаганман-да.

– Марказда турасизларми?

– Шаҳар марказидан атиги уч километр.

– Унда нега практикангизни шаҳарга яқинроқ колхозга ола қолмадингиз?

– Бошқа жойларни ҳам кўриб қўйй дедим-да. Диплом ишим ҳам сизларда етиштириладиган сур терилар бўйича.

– Ҳа, биз олаётган сур терилар машҳур, Москвадан ҳам бир олим келиб қизиққан эди. Иссиққа чидамай кетиб қолди. Ерларимиз қумлоқ-да, шу боисдан кечалари ҳам илиқ бўлади. Сув бўлса, ҳамма нарса унади. Афсус, сув йўқ. Қудуқларнинг чуқурлиги ўттиз метргача бор. Ҳозир аввалгидек қудуқдан сув тортиб суғормаймиз. Олгита артезиан ишлаб турибди. Сув ташийдиган иккита машинамиз ҳам бор.

Улар суҳбатлашиб яна анча юришди. Узоқдан қўйлар кўринди.

– Равшан бобонинг отари. Давлат нишондори, тажрибали чўпон. Ёшлари ҳам тўқсондан тошган. Ҳазил-мutoйибага суяги йўқ.

Чўпоннинг олдида бориб отдан тушишди.

– Ҳорманг, ота!

– Саломат бўл «пирма», эсон-омон келдингми? Ёнинг-даги ким?

– Вақтинчалик зоотехникимиз.

– Нима қилиб бу ерларда адашиб юрибсан, ўғлим? Мазза қилиб қизлар билан «гулат» қилиб юрмайсанми шаҳарда.

– Практикага келган, ота, – деди Хидир ака, – икки ой биз билан бирга бўлади.

– Икки ойми, икки йил бўладими, барибир. Аммо қизларимизга кўз олайтирмасин.

– Ҳали ҳам қизларимизни қизғанасиз-а, – кулиб ҳазил қилди ферма мудир.

– Гап унда эмас, қизларимиз бегона бўлмасин дейман-да.

Юнус кулиб индамади.

– Ишлар қалай, ота, ишдан гапиринг?

– Ишлар ҳамишагидай. Қимизимиз бор, ичасизларми?

– Йўқ демасдик, – деди мудир.

Равшан бобо хуржунининг кўзидан кўзасини олиб узатди.

– Олинглар. Кўп ичиб валдираб юрманглар тағин, – деб Юнусга бир-икки назар ташлади, – хафа бўлма, ўғлим, ҳазил.

Менга деса фермадаги қизларнинг ҳаммасини олиб кетмайсанми. Тез-тез келиб тур. Фақат менга сунъий урчитипдан гапирма. Шундай ҳам асл наслдорлари йўқолиб кетяпти? Соатларинг неча бўлди?

– Бирдан ўтди.

– Ис, намозим қазо бўлай депти-ку.

– Ўқимасангиз жаннатга қўймайдими? – деди Хидир ака.

– Уни билмадим. Мен етти ёшимдан бери ўқийман. Ўрганиб қолганман. Отам ўргатган, шу-шу канда қилмайман.

Улар кечгача қирма-қир юриб, отарлардан хабар олишди. Юнус чўпонлар билан танишди. Умуман, бугунги ишдан хурсанд бўлди. Ферма мудир қўшни фермага кетди. Яйловдан ўзи қайтадиган бўлди. Шуниси ҳам яхши. Хоҳлаганча хаёл суради. Қизиқ, Равшан бобо нега наслдор зотлар йўқолиб кетяпти, деди. Бобо билан яна бир мириқиб суҳбатлашиш керак экан, дея кўнглидан ўтказди зоотехник йигит. Бирдан яна кўз олдига Дилдор келди.

«Чиройли, қандай чиройли, сўзлари ҳам губорсиз, содда. Чақмоқдай кийинтирилса борми! Нақ фариштаннинг ўзи бўлади. Бунинг устига юмшоқ кўнгил». Йигит шундай хаёллар оғушида Дилдорларнинг уйига келиб қолганини ҳам сезмай қолди. Бўрибосар ит вовуллаб югуриб келди-да, уни таниб ҳовридан тушиб орқасига қайтди. Йигит отнинг бошини ферма томонга бурди. От тисарилди.

– Барибир, бирпас тўхтамаса, юрмайди. Овора бўлманг.

Юнус орқасига ўтирилди. Кўзи қудуқ бошидаги дарахт соясида кашта тикиб ўтирган Дилдорнинг кулиб турган чеҳрасига тушди.

– Яхшимисиз, Дилдор? Бу дейман, жонивор сизни бир зиёрат қилмаса, кўнгли жойига тушмайди шекилли, – деб ўзича ҳазил қилган бўлди қизга.

– Саломалайкум. Зерикмай юрибсизларми? Ҳа, отдан содиқ дўст бўлмайди, деб бекорга айтишмаган-ку.

Юнус қизнинг илмоқдор гапига жавоб тополмай, лол бўлиб қолди, ҳаяжонланганидан томоғи қақраб кетди-да:

– Юрагим куйиб кетди, муздеккина яхнангиз йўқми? – деди.

Қиз индамай уйга кириб кетди-да, сопол косада айрон кўтариб чиқди.

– Марҳамат! – йигит қизнинг қўлларини ҳам косага қўшиб ушлади. Қиз чўчиб қўлларини тортиб олди.

Қизнинг қош-қовоғи уйилди.

– Менга бунақа қилиқларингизни қилманг. Мен сизни фақат меҳмон сифатида ҳурмат қиляпман. Мен унаштирилганман, – Дилдор ўзининг тўқиган ёлғонидан қизариб, ерга қаради.

– Қачон унаштирилгансиз? – сўради йигит.

– Бешикдалигимда.

Юнус қизнинг гапига кулиб юборди.

– Кимга унаштиришган? Мен танийманми?

– Уни бу овулда танимаган одам йўқ. Ҳали-замон таниб қоларсиз.

– Мени кечиринг.

Шу кундан бошлаб йигит Дилдорни кўрганда ўзини сипо тутар, унинг саломига қисқа жавоб бериб ўтиб кетарди. Лекин Дилдорнинг чарос кўзи, қалин қоши, ширмон юзи унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Қилар ишини билмай ҳовуз атрофидаги тоғлар соясида чалқанча ётиб, хаёл суришга одатланди. Бугун бу машғулотида ҳам зерикиб, ўрнидан туриб, отни эгарлади. Муқим буванинг:

– Ҳой бола, кун жазавасида қаёққа борасан? Қўй, эрта тонгда айланиб келарсан. Чой қайнади. Ҳозир обораман. Бир мазза қилиб чойхўрлик қиламиз, – дейишига ҳам қарамай:

– Йўқ, бир айланиб келаман. Жуда сиқилиб кетяпман, – деди.

– Майли, болам. Ўзинг биласан, – Муқим бува офилхонага кириб кетди.

Юнус отни қамчилаганча отарлар томон кетди. Отарларни айланиб бўлиб, охири Маҳкам бобонинг отари қолганда иккиланиб қолди.

«Нега энди мен уни яхши кўришим мумкин эмас? Бешикдалигида унаштирилган бўлса, бордир. Ким билади, балки синамоқ учун менга шундай дегандир. Бориб, қиздан дангалига, тўғрисини айтинг, ким у бахтли йигит, деб сўраса-чи? «Нима ишинг бор?» деса нима қиламан. Нима, мен уларнинг орасини бузиш учун келдимми. Ҳар қалай, ўзимнинг Ферузам бор-ку. Нега энди Ферузам бўларкан, у севадими? Билмайман. Севиш – севилиш...»

Юнус ҳардамхаёллилик билан отини қамчилаганча, Равшан бобонинг отари томон бурилди.

У отарга яқинлашганда чанқовузнинг ҳорғин садосини эшитди. Қўй-қўзилар ёйилиб ўтлаб юришар, Равшан бобо бир меъёрда чанқовузда куй чаларди.

Йигит отини тушовлаб қўйди-да, секин бориб чолнинг ёнига ўтирди. Чол бир оздан кейин чанқовуз чалишни бас қилиб, Юнусга қаради.

– Хуш келибсан, ўғлим? Қайси шамол учирди?

– Хушвақт бўлинг, ота? Сизни кўриб, суҳбатингизни олгим келди.

– Яхши қилибсан. Зерикиб ўтиргандим. Аммо мени суҳбатим нимага керак бўлиб қолди?

– Бобо, болаларингиз борми? – дабдурустдан сўради Юнус.

– Бор, икки ўғлим, уч қизим бор. Кенжа куёвим чўлигим бўлади. Сен келишингдан сал илгари рўзгорингдан хабар олиб кел, деб жўнатгандим. Ўғилларим сал бекбурд чиқди. Қўлимдан чўпон таёғимни олишмади. Шаҳарда туриб қолишди. Тез-тез келиб туришса ҳам майлийди-я. Йилига бир келишса-да, дарров кетамандан келишади. Меҳр йўқ, худди меҳмонга ўхшашади. Билмадим, ўлаётганимда тепамда бўлишадими, йўқми? – Равшан бобо оғир нафас олди. – Майли, қаерда бўлишса ҳам бошлари омон бўлсин! Ўша куни ҳам чўлда нима қилиб юрибсан деб, шунинг учун айтгандим. Хафа бўлма!

– Сиздан ҳеч ҳам хафа эмасман. Ўша куни наслдор қўйларимиз йўқолиб боряпти, дегандингиз...

– Биласанми, ўғлим. Мен бу чўлда олтмиш йилдан бери қўй боқаман. Озиб-ёзиб бир бетоб бўлиб қолгандим. Ўшанда қандайдир дўхтирлар келиб қўйларга кўп қўзилайдиган укол қилишибди. Ўша йили кўрдим, ёниб турадиган сур терили қўзилар ўрнига қаяғдаги мушук боласидек бўлмагур қўзилар олдик. Жаҳл устида «пирма»ни ҳам сўқдим. Сўкинган билан иш битармиди, бўлар иш бўлиб бўлганди. Ўшандан бери укол-пукол қилдирмаяпман. Барибир, илгаригидек сур терилар тушмаяпти. Мутахассис олим ҳам ачинди. Начора. Яна бир-икки йилда ўзига қайтади, деди. «Пирма»га ҳам бошқа сунъий қочирмасликни маслаҳат қилди. Ақл-фаросатли одам экан, – деди чол.

Юнус ўйланиб қолди. Тўғри, бир қўзи ўрнига уч-тўрт қўзи олиш мумкин. Аммо уларнинг нечтаси яшаб қолади, олинган териларнинг сифати ҳам ҳалигиндай бўлади.

– Ўғлим, нималарни ўйлаб қолдинг, – унинг хаёлини бўлди Равшан бобо.

– Менга бундан уч йил бурун ва шу йил олинган сур терингиздан биттадан топиб беролмайсизми?

– Топиб бераман, нега керак эди?

– Бир текшириб кўрардим. Қайси биридан даромад кўпроқ келишини.

– Ўғлим, шундай ҳам ҳамма чўпонлар билади. Бир асл сур терига бешта қоракўл тўғри келади.

– Шундай бўлса-да, сунъий қочирини тавсия қилган олим ҳам бирон нарсани билиб тақдим қилгандир.

– Қизиқ экансан, болам. Балки ўша олим хато қилгандир. Замонлар ўзгараркан, уларни ҳамма ишлари ҳам ҳамиша тўғри келавермайди.

– Ҳар қалай, бу ишни илмий асослашга тўғри келади. Асослашга бир уриниб кўрмоқчиман.

– Савоб иш қилган бўлардинг. Юрагим шундай ҳам сезиб турибди. Ўша кўп қўзилатишни ўйлаб топган олим кўп нарсани эсдан чиқарган, шошган. Ахир, укол билан кўп қўзи олиш ҳатто гўштининг таъминин ҳам бузади-ку.

– Майли, отахон, албатта бу ишни охирига етказишга уриниб кўраман. Терига қачон келай?

– Эртага ўзим олиб бораман. Омон бўл!

Юнус чолнинг илиқ суҳбатидан тетик тортиб, Балхи чўл бўйлаб фермага қайтди. Дилдорларнинг уйига яқин келганда, юраги гупиллаб уриб кетди.

«Мен ўзимни Феруза билан овунтирмоқчи бўляпману, лекин юрагим Дилдорга талпиняпти. Балким, у билан самимий дўст бўлгандирмиз. Балки буни ўзимча севги деб юргандирман. Лекин ҳақиқий севги, севиб-севилиш лаззати бошқача бўларкан. Наҳот, Дилдор унаштирилганини севса. Бўлмаса бунчалик жиғибийрон бўлмасди. Яна билмадим». Юнус мана шундай ҳаёллар гирдобида Дилдорларникига кириб борди.

Дилдор йигитга пешвоз чиқиб, ҳимо билан салом берди:

– Ассалому алайкум, Юнус ака.

– Яхшимиясиз, синглим, эсон-омон ўтирибсизларми?

– Раҳмат, – қиз Юнусга қаради. – Ўзингизнинг соғлигингиз қалай? Жуда чарчаган кўринасиз?

– Сизга шундай туюлгандир, – деди-да, негадир шошқалоқлик билан чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ бир нарсани олиб, қизга узатди.

– Бу нима?

– Гулингиз. Эгасига буюрсин!

– Мен уни сизга бергандим. Нима қилсангиз, ўзингиз биласиз.

– Мен бу гулга арзимаيمان.

– Қўйсангиз-чи, қовжираган гулни бошимга ураманми. Отиб юборинг, ана, гулларим яна очилди, – деди-ю, юрагининг аллақасри жиз этганини қизнинг ўзи ҳам сезмай қолди. Чунки қизнинг ширин туйғуларига Юнус ҳамроҳ-ҳамоҳанг бўлаётганди. «Мана, гулингиз, дегандан кўра, қамчилаб ургани афзалроқ эди. У Юнус учун ҳамма нарсгага тайёр турса-ю, Юнус бўлса, мана гулингиз, эгасига буюрсин, деса».

– Бу табиат қонуни.

– Табиат қонунини билибсизу, қиз қалбини билмас экансиз, – Дилдор шундай деди-ю, югурганча уйга кириб кетди.

Йигит нима қиларини билмай, ферма томон отини йўрғалатди.

Ярим йўлга етганда уч отлиқ йигит унинг йўлини тўсиб чиқишди.

– Ҳой дўстим, бир сиз билан гаплашиб олмоқчийдик.

Юнус улар қаршисида тўхтади. Қаршисида Маҳкам аканинг чўлиғи Мурод ва унинг икки дўсти турар эди.

– Биласанми, шаҳарлик дўстим, чўл кишилари мол сўявериб кўзи пишиб кетган. Мабодо сени шу ерда гумдон қилиб кетсак, жасадингни ҳам топишолмайди, бирпасда қузғунлар тинчитади. Қара, тепамизда айланишяпти.

Юнус осмонга қараган эди, қанот қоқиб ўлжа ахтараётган бургутларни кўрди.

– Ҳар қалай, ерда қолмас эканман, аммо ниятларингни тушунмадим.

– Яхшигина тушуниб турибсан, ўзингни гўлликка солма.

– Нима истайсизлар? Шаҳарлик дейсизлар, шаҳарлик бўлсам нима бўпти, қишлоқлик бошқа дунё одамими?

– Оғайни, фалсафангни бошқа жойда ўқийсан, – деди Мурод. – Нега Дилдорнинг бошини айлантиряпсан. Уни мен яхши кўраман, билдингми. Яхшилаб ўқиб ол! Иккинчи унинг олдига борсанг, мендан кўрарингни кўрасан.

– Бор гап шуми?

– Шу.

Юнус фермага қош қорайганда етиб келди. Одамлар уй-уйига кетиб бўлишган. Муқим ота оғилхонадаги отларга ем бериб юрарди. Юнусни кўриб қопни бир четга қўйиб олдига келди.

– Қаёқларда юрибсиз, ўғлим. Сизни «перма» роса қидирди. Тополмай, ўзи колхоз марказига кетди.

Чолнинг гаплари Юнуснинг қулоғига кирмасди. Хонасига кириб ётди. Уйқуси келмади, ташқарига чиқди, кеча сутдек ойдин, атроф сокин. Сокинликни итларнинг ҳуришигина бузиб турарди.

Юнус хонасига қайтиб кириб яна ётди. Кўз ўнгида Дилдор гавдаланди: «Гўл экансиз». Ҳақиқатан ҳам гўл экансан. У севади. Ҳа, Дилдор унинг олдиндаги истиқболи, қаноти бўлади. Севмаса, кўриши билан қувониб кетмайди-ку. Ҳалиги йигитларнинг чираниши Дилдорнинг битта жилмайиши олдида нима деган гап. Шундай ширин ўйлар замирида ухлаб қолди.

Эрта тонгда Хидир ака уйғотиб қолди.

– Юнусжон, ҳой Юнусжон, туринг!

– Кечирасиз, ухлаб қолибман.

– Кечирилмайдиган гуноҳ иш қилганингиз йўқ. Бугун кечқурун кино келаркан, – у худди ёш боладек қувонарди. – Чўпонларни хабардор қилиш керак. Отарларни фермага яқинроқ қўтонларга қамаб келишсин. Бир мириқиб кино кўришсин. Ўзиям ҳинд киносини юборишга ваъда берди раис. Тезроқ чойни ичиб, йўлга тушинг.

Юнус наридан-бери нонушта қилди-да, отини елдирганча дастлаб Дилдор томон учди. Ҳар галгидек баргларида шабнам шудринглар йилтираб турган гулзор бўйида учратди уни.

– Салом, Дилдор.

Қиз унга қаради.

– Келинг. Эрталабдан қувончингиз чексиз?

– Суюнчига келдим. Очилган гулингизни менга берсангиз айтаман.

– Нега энди фақат гул беришим керак.

– Ўшанда гулингиз ҳидига тўёлмаган эканман. Биласизми, бугун фермада ҳинд киноси қўйиларкан.

– Ростдан-а, – қиз қувонч тўла кўзларини йигитга тикди. Кинонинг келишидан Юнуснинг ҳам чўл кишилари каби қувончи чексиз эди. Бир ойдан бери кино ёки театр кўрмаслик, ўрганмаган киши учун ҳазил гап эмасди.

Отнинг туёқ овозлари уларнинг гапини бўлди.

– Мурод-ку. Кета қолинг.

– Нега энди кетарканман. Ундан кўрқасизми ёки севасизми? Унаштирилганингиз ёлғон экан-ку!

– Муҳаббат бозорга солинмаса керак. Мен фақат бир кишини севаман. Фақат уни эмас. Хонадонимизда жанжал бўлишидан қўрқаман. Ҳали устимдаги азалик либосимни ташлаганим йўқ, – Дилдор гапини тугатишга ҳам улгурмади. Кўзлари қонга тўлган Мурод уларнинг қаршисида тўхтади.

– Мен сенга айтгандим-а, оқибати ёмон бўлади деб. Яна келибсан-да.

– Келдим. Ўзинг нега келасан! Ахир, у сени севмайди-ку. Зўрлаб олганинг билан турмуш турмуш бўлармиди?!

– Айтгандим-ку, фалсафани бошқа жойда ўқийсан деб, – Мурод Юнусга ташланди.

– Мурод! Мурод ака! Мен сизга икки дунёда ҳам турмушга чиқмайман.

Мурод унга қаради.

– Пес ёки моховманми?! Мана бунинг мендан қаери ортиқ, айт.

– Сиз билан бирга ўсдим. Сизни ҳаммаша акам деб, ўзимни овутиб, сиз билан фахрланиб юрардим, қачон ака сингилга уйланган, айтинг! Ўзингиз ҳам мени сингилмисизми? Шуми, оғиздаги акалик эътиқоди. Авваллари сизни қанчалик ҳурмат қилардим. Менга уйланамаган деганингиздан кейин-чи?.. Сизни кўрсам, аэролни кўргандай бўлавераман. Тутинган – туғишгандан афсал бўлади, дейишарди ота-боболаримиз. Лекин сиз акси бўлиб чиқдингиз!

Юнус Дилдорнинг қалбида яшириниб ётган бу гаплардан беҳабар эди. Уни шундай гапларни тўкиб солади, деб ўйлаганди. Дилдор шу гапларни гапиришга гапирди-ю, ўзи йиглаб юборди. Укаси келиб анор юзларидан томчилаётган кўз ёшларини яктагининг учи билан арта туриб, эсноқ тутгандек оғзини катта очди.

– Бу-ўлди, о-о-опа, – деди чайнала-чайнала.

– Укажон, укажонгинам, сенинг ҳам гапирар кунинг бор экан-ку. Менинг кўз ёшларимга раҳминг келдими? Илгарироқ шу кун бўлса бўлмасмиди, – деб укасини қучиб ўпа кетди Дилдор.

Ҳарсиллаб нафас олиб турган Мурод ҳам нима қилишини билмай туриб қолди.

– Юринг, кетамиз, – деб отини сўқмоқ йўл томонга бурди. Унга Юнус ҳам эргашди. Сўқмоқ йўлдан юриб, анчагача жим боришди. Йўлни кесиб, уларни Муроднинг дўстлари тўхтатди.

– Яна борган эканми?..

– Унга тегманглар! Яхшиси, бизни холи қўйинглар.

– ... Нима, зўр чиқдимми? Уялмайсанми? – деб ўртоғига еб қўйгудек бўлиб қарашди йигитлар.

– Яна бирон нарса дейдиган бўлсанг, тилингни суғураман!

– ... Эй, билганингни қилмайсанми, ҳезалак...

Мурод бу ҳақоратни эпитмагандек, индамай тураверди. Узоқ жимликдан сўнг Мурод гап бошлади:

– Майли, сен билан ҳам оқибатли ўртоқ бўлиб қолай. Шунинг билиб қўй. Уни бадном қилишни ўйлай кўрма! Ернинг остига беркинсанг ҳам топиб оламан. Бахтли бўлинглар. Ота-бобола-римиздан қолган одат – меҳмон отангдан улуг. Доим улуг бўлиб юргин.

Юнус унинг чўккан кўнглини нима билан кўтаришни билмай, меҳр билан тикилиб турарди...

Дилдор Юнус билан турмуш қурганига ҳам бир ойлар бўлиб қолган. Кенгликка ўрганган чўл қизи шаҳардаги тор ҳовлида ўзини қафасга тушган тўтидек ҳис этар эди.

Юнусга ҳам қийин бўлди. Дилдорнинг рангига қараб, унинг ҳам кўнглига ҳеч нарса сиғмасди. Дилдор бўлса ўша чеки йўқ кенгликни, отаси билан укасини, қўй-қўзиларни, гулларини эс-лар, улардан кўнгили узолмасди.

Юнус китоб-дафтарини йиғиштириб, маъюсгина хаёл суриб ўтирган Дилдорнинг ёнига келиб ўтирди.

– Қўй, кўп ҳам хаёл сураверма. Ёки мендан хафамисан ёки онам бирон оғирроқ гапирдиларми, айт, нега маъюссан?

– Нималар деяпсиз. Ойимлар жуда меҳрибонларку-я, аммо билмадим, ҳадеб кўз олдимга отам, укам, гулзор келаверади. Шунча ўйламайман десам ҳам, барибир кўз олдимдан кетишмайди. Соғ-саломат юрган бўлишса бас.

– Ахир, кечагина хат келди-ку. Ҳаммалари яхши экан-ку. Юр, яхшиси, кинога борамиз.

– Йўқ, боролмайман. Ойимлар бугун кир ювмоқчи эдилар. Бир оз ёрдамлашаман.

Эшик таҳиллаб, Юнуснинг онаси Ойдин опа кириб қолди.

– Юринглар, чой дамладим.

Улар олдинма-кейин ойисининг орқасидан чиқишди. Дилдор пойгакка ўтираётганди:

– Келин, ёнимга ўтиринг, – деб она Дилдорни ёнига ўтқазди. Ойдин опа Дилдорни гоҳ келин, гоҳ қизим деб қўярга жой тополмасди. –

Қизим, бунча тортиячоқ бўлманг. Бу уй энди осники. Ҳечам тортирма. Агар Юнус бирон нарса деса, менга айт.

– Йўқ, Юнус акамла ёмон гапирмайдилар.

– Унда чойга қаранглар. Биламан, ўзим ҳам келин бўлганман, янги рўзғорга кўникалмай анча қийналганман. Ҳали-замон ўрганиб кетасан. Биз аёлларнинг қисматимиз шу. Ота-она меҳрига тўёлмай, уларнинг бағридан чиқиб кетамиз. Кейин эса меҳмонга ўхшаб ҳар замонда бориб келамиз, холос. Лекин сен келин эмас, қизимсан.

Қайнонаси шундай қизни келин қилганидан боши осмонда, қувончининг чеки йўқ эди.

Чой ичиб бўлишгач:

– Юнус, келинни бир шаҳар айлантириб кел. Уйда ўтиравериб, юраги сиқилиб кетди, – деди.

– Ҳов у кунгина чиқувдим, – деди Дилдор.

– Майли, қизим, бора қол. Ёшликда кўрган, айланган қолади?

– Юнус акамла яхшиси дипломларини ёза қолсинлар, мен сизга қарашаман.

Дилдорнинг қалби икки ўт орасида қовуриларди. Шундай меҳрибон кишилардан ажралиш, ота, ука бағрига бориш, иккаласидан ҳам кечолмасди. У бугун-эрта кетаман дерди-ю, кетолмасди. Буларни қандай ташлаб кетаман. Ташлаб кетмасам, умримни шу кичкинагина ҳовлида қандай ўтказаман. Йўқ, тезроқ биттасини танлашим лозим. Гулларим ҳам қовжираб қолгандир. Укам бечора нима қилаётганикин? Ҳар куни йўлимга кўз тикиб, қудуқ бошида йиғлаб ўтирган бўлса керак. Отам-чи, отам шўрлик-чи? Кирини ҳам ўзи ювиб, овқатини ўзи қилиб об юргандир. Уларга қийин, ҳа, жуда қийин. Отам бечора ўзини олдириб қўяди. Нималар деяман. Буларга осонми? Йўқ! Мени шунчалик яхши кўришса-да, мен кетиб қолсам, кўни-қўшниларики юзига қандай қарашади. Нима деган одам бўлишади. Шуларни ўшанда ўйлаб кўрсам бўлмасмиди. Муҳаббат кўзимни кўр қилган экан. Энди нима қиламан. Балки чўлга кўчиб кетармиз.

Кир ювиб туриб қайнонасига қаради.

– Ойи, тор ҳовлида сиқилмайсизми?

– Нимайди? Ўрганиб қолганмиз, қизим.

– Чўлга кетсак-чи, Юнус акамла ўқишларини битирсалар.

– Вой қизгинам-эй. Кўнглингни узолмаяпсан-а, қара, газ, олдинда сув, магазинда тайёр нон – ҳамма нарса муҳайё бўлса-ю, шундай жойни ташлаб кетиб бўладими, қизим?

Дилдор бошқа гапирмади. Тўғри-да, қишнинг куниди тутан-тириқ ахтаришмайди, нон пиширолмадим деб қайғуришмайди, аммо менга ўша чўлнинг ҳаёти ёқади. Ўзинг ёлган ноннинг таъми, қийналиб чўғ қилиб олинган оловнинг тафтичалик ҳузури қилолмайсан. Бўлди, шундай экан, кетаман. Юнус кўзга яқин йигит, у ўз бахтини топар, кетаман. Бўйимда борлигини билмасидан кетишим керак, билиб қолгудек бўлса, Юнус баттар қийналади. Бўлажак фарзандимиз қизми, ўғилми, у менга Юнусдан ёдгорлик бўлади. Юнусга бўлган меҳримни унга қўяман. Катта бўлганда, отасини топар. Танҳо унинг муҳаббатига содиқ ўтганини айтар. Ўшанда менинг гуноҳимдан кечар.

Бу кунни ҳам икки ўтнинг кураши орасида ўтказди. Кунни кеч қилиб ёстиққа бош қўйди.

– Юнус ака, сиз жуда меҳрибонсиз. Сиз билан мен бир умрга бахтиёрман.

– Нега бу гапларни айтяпсан?

– Ўзим ҳам билмайман. Сизга нималардир дегим келади. Лекин нима, билмайман.

– Хўп, қизиқсан-да. Эртага институтга обораيمي, бир кўриб келасан.

– Ўзингиз бориб келаверинг, мен нима қиламан. Унда сиз эртарақ ухлай қолинг. Кунни билан ўқиб-ёзиб чарчадингиз.

– Яқин қолди. Тугатиб олай.

– Кейин қаерда ишлайсиз, чўлга борасизми?

– Институтни ўзида қоласан, дейишяпти. Қолдиришса, зўр иш бўларди-да.

– Чўлга борсангиз бўлмайдими?

– Борсак-ку бўлади. Аммо онамлар-чи, онам бормай-дилар-да.

– Хўп майли, ухлай қолинг, – Дилдор кўзи илингунча унга тикилиб ётди...

– Дилдор, Дилдор, зап туш кўрибман-да, – деб Юнус орқасига ўтирилди. Дилдорнинг жойи бўшлигини кўриб, ташқарига чиққандир, деб анча кутиб ётди. Дилдордан дарак бўлавермагач, ўрнидан туриб кийинди. Тўзғиган сочларини тараш учун ойна олдига борди. Кўзи ручка бостириб қўйилган хатга тушди-ю, юраги уюшиб, вужудидан совуқ тер чиқиб кетди.

«Муҳаббатим гули Юнусжон ака, мени кечиринг. Мен сизни жонимдан ҳам ортиқ кўрардим. Сизлардан ҳеч кўнглим оғригани йўқ. Ойимларни ҳам яхили кўрардим. Яшаб қалинига кўп уриндим. Лекин кўниқолмадим. Ўша кенгликларни, бир парчагина гулзоримни, отамни, укамни кўриш иштиёқи мени тинч қўймади. Мен ўшаларсиз Дилдор эмасман. Ўшалар билан Дилдорман. Мени излаб борманг. Ойимни танҳо ташлаб кетманг. Ойимлар жуда яхшилар. Мени унутинг, мендан хавотирда бўлманг! Мен бола эмасман, йўлдан адашсам. Мен кетдим, кетмасдан шожим ҳам йўқ. Менга қараб сиз ҳам, ойингиз ҳам сиқилиб кетдинглар. Бахтли бўлинг, боингиз дорд кўрмасин. Ойимга тушунтиринг, кенгликка ўрганган, барибир яшолмасди, дег. Хайр, омон бўлинглар. Занҳор-занҳор излаб борманг, ҳаммамизга ҳам қанчалик оғир бўлмасин, излаб борманг, муҳаббатим ҳурмати, иштимос қиламан.

Хайр муҳаббатим, бахтим, Юнус ака!

Дилдор...»

ПЬЕСА

ДУНЁ БОЗОРИ

Қатнашувчилар:

Сотим – Элдорнинг отаси.

Элдор – Сотимнинг яккаю ягона ўғли.

Элла – Сотимнинг хотини.

Қундуз – Элдорнинг хотини.

Раҳмон – бозор хўжайинининг айғоқчиси.

Эсон – бозор эгаси.

Қилич – 1-раста дўкондори (ташқи организмлар).

Қулли – 2-раста дўкондори (ички организмлар).

Толмас – 3-раста дўкондори (онг руҳиятлари).

Жобир – 4-раста дўкондори (одам савдоси).

Сотувчилар (тўртта).

Шортик кийган йигит.

1-қиз

2-қиз – Оқ шимли, сигарета чекаётган қизлар.

3-қиз

1-чол.

2-чол.

Аёл.

Кенг дунёнинг бир чеккаси. Саҳнанинг бир четида каравот, ундан сал нарида стол-стул. Стулда ўтирган Элдор газета ўқимоқда.

Элдор мақолани овоз чиқариб ўқий бошлайди.

Элдор: Куни кеча инсоний қиёфасини йўқотган бир гуруҳ жиноятчилар ички ишлар ходимларининг саъй-ҳаракати орқали фош этилди. Бу гуруҳ, кишиларни ўзга сайёрага жўнатамиз, деб алдаб, уларнинг ички органларини қотиллик йўли билан олиб,

ўзга сайёралик савдогарларга пуллаб, бойиш билан шуғулланганлар...

Элдор ўрнидан туради. Газетани отиб юборади. Асабий юради. Сўнг бориб каравотга ётади. Тепасида юлдузлар шодаси.

Наҳотки, шунчалик ваҳшийликка боришган. Ерликлар наҳотки ўзларини ўзлари пулга алмаштириб юборишса. Уларни ерлик оналар туғмаган. Улар иблислар! Наҳотки элдошларининг аъзолари орқали бойишдан ҳазар қилишмаса?!

У чалқанча ётганича ухломмай, у ёнидан-бу ёнига ағдарилади. Хотини ундан сал нарида тинчгина ухлаб ётибди. У даҳшатли туш кўра бошлайди.

* * *

Қоп-қоронғи саҳна, увишлаган шамол овози тиниб, инграган овоз эшитилади. Саҳнанинг ўртаси секин-аста ёришади. Инграб у ёндан-бу ёнга ағдарилган Элдор, сўнг Элдорнинг ёнида ўтирган С о т и м кўринади. Сотим саҳнага қараб ўтирганча ўғлидан нолийди.

С о т и м: Ҳой, биродарлар, ўзларинг инсоф билан айтинглар, фарзандни дунёга келтириб, балоғатга етказгунча юрак-бағрим қон бўлди-ку. Мана, эвазига юрагимни чангаллаб ётибман (*Ўелини кўрсатади*). Бу киши хотинлари Қундузга юракларини ваъда қилганимишлар, одамлар.

Э л д о р (*ўрнидан туриб асабий юради. Гоҳ бошива, гоҳ юрагини ушлайди*): Эй ота, мен биттаман, сизлар иккита, юрагим биттагина бўлса нима қилай, келинингиз билан келишинг.

Қ у н д у з (*югуриб саҳнага чиқиб келади*): Менинг юрагим хаста. Мен ҳали ёшман, менга юрак керак (*Сотимга қараб, қўлини паҳса қилади*). Ҳой, мункиллаган чол, сиз ёшингизни яшаб, ошингизни ошаб бўлгансиз. Етар шунча кайфу сафо сурганингиз. Энди ёшларга йўл беринг.

С о т и м: Ҳо, шундайми? Бекорларни бештасини айтибсан. Мен ҳам янги ҳаёт қурмоқчиман, севмоқчиман. Шундай гўзал замонда даври даврон сурмоқчиман.

Қ у н д у з: Унда бошқа юрак олинг. Бозор тўла юрак. Етти яшардан етмиш яшаргача юраклар ачиб-мижғиб ётибди.

С о т и м: Уни сотиб олишим керак. Ўғлимники текин-да.

Қ у н д у з: Темир сандиғизда долларингиз моғорлаб ётибди. Мингта юрак олсангиз ҳам етади.

С о т н м: Улар келажакда керак бўлади. Маблағ бўлмаса келажакда яшаб нима қиламан? Биласан, шу пуллар туфайли ўша гузал менга тегмоқчи. Фақат юрагимни алмаштиришимни интизорлик билан кутмоқда (*Шу пайт Сотимнинг ёстиги тағидаги чўнтак телефон жипанглайди. Чол телефонни эриниб олиб, қулогига тутган заҳоти чеҳрасига табассум ёйилиб, яйраб ўрнидан туриб кетади.*). Вой, пари-пайкарим, осмондаги юлдузгинам, ҳа, қоматларингдан аканг айлансин (*Ўғли билан келинига телефонни кўрсатиб, «кўрдингми кутяпти»*), асалгинам. Ҳа, ҳа, яқин қолди, ҳамма жойим капремонтдан чиқди. Шу битта юрак қолди. Бу проблема ҳам ҳал бўлай, деб турибди. Яхши, тезлатаман, Лайло жоним, Мажнунинг бўлай, йўқ Фарҳодинг бўлай, хайр, хайр! Тез кунда дийдорингга етгунча (*Телефонни ёстигининг тағига қўйиб келинига қарайди*). Кўрдингми, келин, бахтим очилай, деб турганда, қилаётган қилиғингни қара, уят эмасми-а?

Э л д о р: Менга ким юрагини беради. Мен ҳам эндигина япаш лаззатини тотаялман. Умримда биринчи марта ишдан ортиб дискотекага бориб роса роҳатландим.

Қ у н д у з: Қизлар билан танишдингизми?

Э л д о р: Улар эринг билан танишди. Вой белларини, вой оёқларини, бошларини, сузилган кўзларини бир кўрсанг эди. Эодан ажралишимга бир баҳя қолди. Битта ўпганда, йиқилардим-ов.

Қ у н д у з: Сочи елкасига тушган, бўйи узун, семизгина қора шортиклик йигит ҳам бормиди, кўрдингми, ўйнадими, зўр-а?

Э л д о р: Нима, ҳали сен менинг юрагимни олиб ўша дароз билан кайфу сафо қилмоқчимисан. Мен аҳмоқ, боламга қарасин, деб юрагимни сенга бермоқчи эдим. Бериб бўпман. Иккаланг ҳам ана бозордан бориб олларинг, пулларингга чечак чиқмаган.

Қ у н д у з: Ўпкамни алмаштиришга аранг етади беркитган пулим. Юракка йўл бўлсин, сизга ишонувдим (*Уввос солиб йиғлайди*). Мени севмас экансиз. Мендан муштдек юрагингизни аядингиз. Мен уйдан чиқолмай қолганман. Ўпкам шишиб, энди нима қилдим, Марикжон, Марик жоним.

Э л д о р: Нафиска, ўпичларингни мазасидан. Ҳар кунни борганим бўлсин, жонгинам.

С о т н м: Мен, мен-чи, бекорга ҳамма жойимни ремонт қилдирибман-да. Қанчадан-қанча аъзоларимни ўзгартирдим-а, сенга ишониб. Ўша Нафискачалик мени кўрмайсанми болам?

Э л д о р: Майли, сизларга бир яхшилик қилай...

С о т и м: Хўш, хўш.

К у н д у з: Қани, қани?

Э л д о р: Гап бундай, ота.

С о т и м: Жон ўғлим, лаббай.

Э л д о р: Сандиқни очинг-да, бу чўнтакка минг доллар со-
линг (*Қундузга қарайди*). Хотин.

К у н д у з: Лаббай, эржонгинам?

Э л д о р: Ёғ гўлчага солиб қўйган долларларни обчиқинг-да,
мана бу чўнтакка (*бошқа чўнтакни кўрсатади*) мингни солинг.
Адашиб кетмаслик учун. Битта оқ, битта қизил салафан беринг.
Сизларга зўр, муҳаббатта ғиж-ғиж тўла юрак келтираман.

С о т и м (*оғричиб*): Беш юзга бермасмикин? Қиммат-ку.

К у н д у з: Қиммат, камайтиринг.

Э л д о р: Ҳаётдан орқада қолибсизлар. Ҳозирги нарҳи била-
сизларми?

С о т и м: Йўқ.

К у н д у з: Йўқ. Уйдан чиқмай қолган бўлсам, қасқдан би-
лай?

Э л д о р: Мингдан ўн минггача кўтарилган.

К у н д у з: Йўғ-э.

С о т и м: Вой-бў. Инсоф кетибди одамлардан.

К у н д у з: Ноинсофлар. Майли нима қиламиз, оламиз-да.

С о т и м: Ўша жонон учун оламан, сенлар учун эмас. Битта
юрагингни қизғандинг, қизғанчиқ. Майли, тезроқ келтир. Уста-
ни ҳам зўридан чақир. Яна минусни пилусга нотўғри улаб қўйма-
син, хўпми?

Э л д о р: Хотирларинг жам бўлсин, ўзим қараб тураман.
Юракни ҳам танишдан оламан, кўрқманглар. Таниш бўлмаган-
да мингдан юрак берармиди. Раҳмат айтинглар, сизлар учун бо-
зорга боришга рози бўлганимга.

С о т и м: Миннат қилма (*Ўрнидан туради*). Мен сени шу
дунёга келтирдим. Дунёнинг мазасини тотиб юрибсан. Бир бо-
зорга бориб келишингни пеш қиласан. Борасан, бормаи ҳам кўр-
чи, нима қиламан. Ўзингни бутунлай бозорга чиқариб сотиб юбор-
май.

Э л д о р: Отажон, биламан, кечиринг, меҳр уруғини ҳам
кўнглимга сиз эккансиз. Дунёга ҳам сиз келтиргансиз. Бунинг
учун мен сиздан ҳамиша қарздорман.

Саҳнанинг қоронғи бурчагидан озгина букчайган, қўлини қулоғига тутган Э л л а кўринади.

Э л л а: Ҳой, ҳамманг каллаю саҳарлаб нима қилиб турибсанлар (*Сотимга қарайди*).? Ҳой, чол, турдингизми. Ҳали ҳам тўхтамадингизми-а? Шу юрагим тўхтагунча сизни дейман деб, бошқалар билан гаплашмайман деб бир қоп эмас, юз қоп ваъда бердинг, инсофини еган чол (*Ҳассаси билан Сотимни кўкрагидан итаради*). Етар икки юз йил яшаганинг. Ёмонга ўлим йўқ, яхшига қўним йўқ. Бу киши яна юрак алмаштирармишла, Азроилни ҳам чалғитмоқчила, олиб бўпсан юракни, қўмсадингми калтакни?

С о т и м: Сен қаёқдан эшита қолдинг, қулоғингни тагида бомба портласа ҳам эшитмасдинг-ку, кампир.

Э л л а: Мени гаранг, деб юрувдингми-а, бекорларни етмишини ебсан (*Ўзига қарайди*). Элдоргинам, қўзичоққинам, сен менинг жонимсан. Қулоғимни алмаштириб берганингдан бери бу бетавфиқ чолни ҳам сир-асрорини билиб олдим.

Э л д о р: Нима сир экан, она?

Қ у н д у з: Тилла-бриллиантларини ҳам билиб олдизми?

Э л л а: Бўлмасам-чи (*Бир шода калитларини олиб шақирлатиб кўрсатади*). Мана, унинг жони ҳам, моли ҳам шу калит-да. Янгисига (*Сотимга қараб*), ёшига уйланармишла, уйланиб бўбсан, тобутга уйланасан.

С о т и м: Калитларни бер, ҳой кар. У калитлар эмас, жону жаҳоним менинг.

Э л л а: Яқинлашма, яқинлашма (*ҳасса билан ўқталади*), бир ураман ўласан. Ёшига уйланармишла, уйланиб бўбсан. Сенга Азроил уйланади.

Э л д о р: Она, қўйинг, урманг, ҳар қалай, эллик йил бирга яшагансиз.

Э л л а: Эллик йил қон қилиб, қулоқдан ажратди, гаранг қилди. Ҳа, айтмоқчи, гарангларга қонун йўғ-а, одам ўлдирсам ҳам ҳеч қандай жазо йўғ-а.

С о т и м (*ўзига*): Айт, бор де, бўлмасам, бу гаранг ўлдириб қўяди. Сенга бекорга меҳр олиб бермаганман. Мана шундай пайтларни ўйлаб қилганман.

Э л л а: Ўзинг гарангсан. Гаранглигимни кўрсатаман.

Э л д о р: Она (онасини ушлаб қолади) ўлдириб қўясиз.

Қ у н д у з: Ўлдирсалар яхшимасми, бутун бойликлари учала-мизга қолади.

Э л л а: Бойликлар шундоқ ҳам ўзимда, хомтама бўлмай қўяқол.

Э л д о р: Она, қўйинг! Шапгтингиздан қайтинг. Бойликни-ку олиб бўбсиз. Сизники бўла қолсин. Менга керакмас.

Қ у н д у з: Сизга керак бўлмаса, менга керак (Эллага қарай-ди). Қани, ойижон, бошланг мен ёрдамлашаман.

Э л л а: Кейин давлатнинг ярмига эга бўласанда-а? Тушинг-ни сувга айт. Менга шерик-перик керакмас. Бор-бор, тошингни тер. Ўзим амаллайман. Уни сотаман. Ўлдириб, жинни бўлганим йўқ.

Э л д о р: Энди отасини онаси сотиб сбди, деган иснодни ҳам кўтараманми. Йўқ, бўлмайди. Қани, ҳаммаларинг йўқолларинг. Бунга йўл қўймайман.

С о т и м: Келинглار, келишайлик. Элла бутун бойлигимни олдинг, энди тинч қўй.

Э л л а: Пайпоққа беркитиб қўйганингни ҳам берсанг, тинч қўяман.

С о т и м: Унда сотолмайсан мени, юрак ўлгурни қуввати тугаб бормоқда. Қўй, пайпоқдагига тегма. Бундайроқ юрак олиб муродга етай, шафқат қил.

Э л д о р: Тўғри айтадилар, шафқат қилинг, она?

Э л л а: Ҳа, майли, сен учун унинг бир қошиқ қонидан кечдим.

Элла марғур қадам ташлаб чиқиб кетади.

Қ у н д у з: Мен, мен нима қиламан энди. Ўзингиз-ку чумчуқ-дек келадиган юрагизни аядингиз. Кўниб тургандим. Дадамлар-ни пулидан оламан, деб умид қилгандим. Уни ҳам белига тепдингиз (Йиғлайди).

С о т и м: Қўй, йиғлама, беркитганим иккимизга ҳам стади (Эгилиб пайпоги ичидан пул олиб ўзига узатади), Яхшиям гаранг олмади. Мана бунга иккита юрак олиб кел болам.

Қундуз қувонгандан қарсак чалиб, сакраб-сакраб ўйнайди.

Э л д о р чиқиб кетади.

Бозор. Расталар. Биринчи растада расмлардан ишланган инсон аъзолари тасвирланган. Қ и л и ч растани ўртасига қўйилган креслода пашша қўриб ўтирган жойидан керишиб. ўрнидан туради.

Қ и л и ч: Кеп қолинг, одамлар, боғда битган бодомлар. Бу дефицит моллар, фақат шу дўконда бор-ов! Кимга оёқ, кимга қулоқ керак бўлса, бизни дўконга марҳамат қилсин. Ҳаммаси свежий товар, олти қитъадан келтирилган. Ачимасдан олиб қолинглар (*Қаришисига Элдор келиб тўхтайдди. Унга зътибор қилмасдан яна харидор чорлаб бақира бошлайди*). Кимга оёқ, любой сорти, любой размеридан.

Э л д о р: Ассалому алайкум, Қилич ака (*Қилич қўрқиб, чўчиб кўкрагига тупуради*).

Қ и л и ч: Ваалайкум, хуш кўрдик, келсинлар. Оёқ керакми, қўл керакми? Вообщее сен учун ҳамма нарсa топилади. Постоянный клиентсан. Ҳа, айтгандек, қулоқ қалай, без отказми?

Э л д о р: Яхши, онам жуда хурсандлар. Кейинроқ оёқни зўридан топиб берасиз. Ҳозир менга иккита юрак керак.

Қ и л и ч: Иложи йўқ, бозор катта, қидир.

Э л д о р: Ўзиз ҳамма нарсани топиб бераман дедингиз-да. Минут ўтмай айнайсиз.

Қ и л и ч: Ҳой бола, оғзингга қараб гапир, айниган деган гапни ишлатма, харидорларимни қочириб юборасан. Айнишдан худо асрасин.

Э л д о р: Танишдан олай, пул бегона бўлмасин дегандим.

Қ и л и ч: Топиб берардим, нима қилай, лицензиям бўлмаса?

Э л д о р: Ўша лицензиясиз сотсангиз сизни отармиди?

Қ и л и ч: Отиш ҳам гапми, солиқчилар ушлаб олса, оёқдан осади, билдингми. Шунақа, қондани бузиб бўлмайди. Анави европаликнинг дўконидан сўрасанг, ички органлар ўшанда.

Элдор ички аъзолар дўкони, деб ёзилган ёзув олдида тўхтайдди. беш-олтита одамлар навбатда туришибди. Бири газета, бири китоб ўқиб, яна бири радио эшитиб турибди. Элдор уларга зътибор қилмай дўкондан Қ у л л и ни олдига ўтади.

Э л д о р: Ассалому алайкум.

Қ у л л и: Ваалайкум ассалом (*Томоқ қириб йўталиб қош-
кўзи билан навбатдагиларга имо қилади*).

1-х а р и д о р: Ҳой, тартиб сақлансин!

2-х а р и д о р: Навбатга тур.

3-х а р и д о р: Одобсиз.

Э л д о р: Нега савдо қилмай турибсизлар. Балки сизлар иста-
ган нарсаяўқдир. Мен излаган бордир...

1-х а р и д о р: Сиз излаган нима экан?

Э л д о р: Иккита юрак.

2-х а р и д о р: Ҳамма юракка турибди, ўт орқага.

Э л д о р: Хўп, хўп, ўтаман, ўзи бўларканми?

4-х а р и д о р (*осмонни кўрсатади*): Йўлда эмиш, яна икки
соатлардан кейин самолёт ерга қўнаркан.

Э л д о р: Ўзи ҳаммага старканми? Яна бекорга турмайлик-
да.

3-х а р и д о р: Тўппа-тўғри! Мияси свежий экан. Миянгни
сотмайсанми, дарров оламан. Ишон, айтган нархингга оламан.

Э л д о р: Ўзимга керак, илмий иш қиламан.

1-х а р и д о р (*дўкондорга бақиради, ўтирган жойидан*): Ҳов
Қулли, сўра-чи, ҳаммага старканми? Яна бекорга турмайлик,
сўраб кўр-чи (*Дўкондор сотқасини олиб номерларни теради. Те-
лефонда гаплаша бошлайди*).

Қ у л л и: Алло, қалайсизлар, булут, довул йўқми, учини
нормалнимми? Ўзим текшириб олганман-да. Яхши учади. Самолёт-
ни эҳтиёт қилинглار.

1-х а р и д о р: Нечталигини суранг.

2-х а р и д о р: Имилламасдан сўрасангиз-чи. Само-
лётнингга бало ҳам урмайди (*Қулли бамайлихотир гаплашиб, со-
ткани чўнтагига солади*).

Қ у л л и: Сабр деган нарсани биласизларми ўзи! Тавба-ей,
гаплашгунимча сабр қилишолмайди. Ҳаммага етади, кўрқманг-
лар. Зўрини олиб келмоқда. Олтиталарингга етади, бошқа одам
турмасин. Бир оз мизғиб олай, халақит берманглар, кеча гаш-
такда бўлганман, тушунарлими (*Ҳамма бирдангизга «тушунар-
ли», деб бақиради*)?

Элдор «Онг ва виждонлар» деган ёзувли дўкон олдида тўхтайди. Ҳар
хил шаклдаги шиша ва шарчалар, Т о л м а с дўкондор соябонли
шапкада. Иккита мижозни келиштириш билан овора.

Т о л м а с: Ҳой қанақа одамсизлар, галма-гал гапирсала-ринг-чи. Вой-бў миямни суюлтириб юбординглар-ку.

1-х а р и д о р: Чидаганга чиқарган. Миянг суюладими, ўзинг суюлиб тугайсанми, менга нима. Мен бундан виждонини олмоқ-чиман. Суриштиришим керакми? Бекордан-бекорга пул сарф қилиб кетавераманми? Сен жим туриб аниқла, нархини белгила. Бошқа ишга аралашма (*Виждон олувчини сотувчи дўконни ичи-дан чиқаришга ҳаракат қилиб қўлидан тортади*).

Т о л м а с: Қўлини қўйиб юбор, товар меники, керак бўлса сотмай ҳам қўяман.

Виждонини сотувчи: Билдингми, мен ҳозир дўкончи-нинг ихтиёридаман. Қўлимни қўйиб юборинг. Мен виждонини еганлардан эмасман.

Т о л м а с: Рўйхатга киритганман. Бу учун солиқ тўлайман. Савдолашсанг, тўғри савдолаш. Одобсиз, одамда маданият бўли-ши керак.

Х а р и д о р: Бунинг қанчалар виждонлилигини, қанчалик виждонсизлигини билишим керак-ку.

Т о л м а с: Ўзи сенга қанақаси керак? Виждонини асраганла-рими, виждонини еганларими?

Х а р и д о р: Иккаласи ҳам керак. Ўз мулкига виждон билан қараб, бошқалар мулкига виждонсизлик қиладигани керак (*Харидор чордана қуриб ўтириб олади*). Энди бемалол гаплашай-лик бўлмаса. Аввал виждон билан қилган ишларингни, сўнг виждонсизликларингни сўйла-чи.

Т о л м а с: Бу бошқа гап, одамга ўхшаб гаплашса бўларкан-ку.

Х а р и д о р: Ўзи одамга ўхшайдиган одам қолганми? Ҳе, хум калла. Одамларнинг виждоню онгини сотасан-у яна одамга ўхшаганини кўнгиллари тусабди. Одам сийратидаги матоҳлар қолган, билдингми. Одамлар аллақачон тугаб бўлган (*Виждо-нини сотаётганга қарайди*). Қани, бошла.

Виждонини сотувчи: Эй ака, мен туғилганимда дунё гўзал эканки, хурсандлигимдан йиғлаш ўрнига «урра» деб юбор-ганмишман. Кун, соат, дақиқа сайин ўсиб вояга етдим. Ота-онамга меҳрибон, акаларимга садоқатли эдим. Бировнинг ҳақиға ҳам хиёнат қилмасдим (*Сўздан тўхтаб, Толмасга Элдорни кўрсатади*).

Т о л м а с: Ҳой бола, сенга нима керак?

Э л д о р: Юрак.

Толмас: Юрак менда йўқ. Ана қўшни дўконда бўлади, бор.
Элдор: Йўлда экан, келгунича айланмоқчи эдим.

Толмас: Текин томоша йўқ, ҳақини тўла.

Элдор: Майли, тўлайман. Бирпас эшитиб турай (*Толмас виждонини сотувчига сўзла, деб ишора қилди*).

Виждонини сотувчи: Отам бетобланиб қолди. Мен ёнларида қимирламай қарадим. Ювиб-тарадим. Акаларим отамни тезроқ жон таслим қилишини кутиб илтижо қилишса, мен отамни соғайиб кетишини илтижо қилиб сўрадим. Менинг отамга қилаётган меҳрибончилигим акаларимга ёқмай, қўл-оёғимни боғлашиб, ўрмонга олиб бориб тапплашди. Улар ҳолимда чўпонлар қутқариб қолишди. Эвазига, чўпонларга бир ой ишлаб бериб, уйга қайтсам, отам бу дунёни тарк этиб, мол-мулк, уй-жойни акаларим бўлишиб олишган экан.

Харидор: Винодан узат. Сен давом эт. Зўр экан-ку (*Элдорга қараб*). Сенгаямми, ол ич, енгил тортасан (*Йиғлаган бўлиб кўз ёшларини артади*). Кўнглим бўшаб кетди. Кўнгил савил бўш-да. Шунинг учун виждон қидириб юрибман, ука. Майли, жим ўтир, қани, сен давом эт. Кейин нима бўлди?

Виждонини сотувчи: Қарабсизки, менга ҳеч вақо тегмади. Онам билан иккимиз кичкина кулбада яшай бошладик. Улар кайфу сафо қилишади. Мени мардикорлик қилиб топган пулларимни ҳам юлиб олиб қўйишарди. Онам бечора «салгина виждонсиз бўлсанг бўлмасмиди, шунчалар азоб тортмасдинг» дердилар. Мен нима қилай, шундай бўлиб туғилган бўлсам, дедим. Онам: «Ҳой болам-а, менга қара. Кеча қўшниникига талончилар тушган экан, ҳали топилмаган эмиш. Миршабларга катта аканг ўғриликка тушганини айт. У қамалади. Сен унинг бойлигига эга бўласан», дедилар. Шундай қилдим. Акамни Венсрага умрбод сургун қилишди. Яшашим яхшиланди. Виждонсизлик ичимда ҳақкалай бошлади. Кейинги акамнинг хотинига «акам осиёлик бир жувон билан юрган экан» дегандим. Акамни дўппослаб, ҳайлади, у ҳам очликдан асфаласофинга равона бўлди. Бир қултум сув сўраган эди, ўшани ҳам беролмадим.

Харидор: Бўлди, оламан, олчоқ виждонингни оламан.

Виждонини сотувчи: Буниси ўзимга ҳам керак, инсофли виждонимни сотаман. Ҳали онамни сотувга қўйишим керак.

Харидор: Тўхта, шошма (*Йўлини тўсиб чиқади*). Шунча вақтим кетди. Кел энди, шу ёвуз виждонингни менга сот. Мен

ҳам бир виждонсизлик билан роҳат олай. Ғийбату ғурбат, туҳмату фитнада яғонаман, деб юрган қушнимга, бир панд берай. Аблаҳ, ҳаммани юрагини чангаллатади. Ҳамманинг устидан иғво уюштириб роҳатланади. Мен ҳам шунча қилмай, қўлимдан ёмонлик келмаяпти, укажон.

В и ж д о н и н и с о т у в ч и: Сотсам, фақат эски виждонимни сотаман. У ҳам жуда оз қолган.

Х а р и д о р: Бошимга ураманми? Виждонлилар қийналиб, виждонсизларга см бўлаётган бир пайтда. Қанақа тушунмаган одамсан, ўзи? (*Элдорга ёлворади.*) Ҳой укажон, тушунтирсангчи, мен виждондан тўйиб бўлганман. Мен виждонсизлик қилмоқчиман. Менам қушнимдек мазза қилиб яшамоқчиман.

Э л д о р: Мен ҳам шундан қийналиб юрибман, акажон, нега виждонсиз бўлиб туғилмаганман-а. Шунча қийналиб, хас-хашак орасида қолиб юрмасдим. Менам қийналиб кетдим.

Х а р и д о р (*залга қараб Элдорни кўрсатади*): Тўлиб-тошиб турган экан-а, аҳволи мендан баттарга ўлшайди-ку (*Бориб Элдорнинг елкасига кафтини уриб меҳрибончилик билдиради*). Қўй, ука, хафа бўлма. Нима қилайлик, пешонамиз шўр экан. Бизни бу дунёга виждонли, кўнгли бўш қилиб келтирган ота-онамизда ҳамма айб. Ҳа, айтмоқчи, қаймоқни яхши кўрасанми? Юр, бир қаймоқхўрлик қиламиз.

Э л д о р: Боролмайман-да. Отам билан хотинимга юрак олиб боришим керак, ака. Шунақа, боролмайман. Қаймоқни-ку яхши кўрардим (*Элдор ўйланиб қолади*).

Х а р и д о р: Нима бўлди, ука?

Э л д о р: Эртага келасизми?

Х а р и д о р: Ҳа, келаман.

Э л д о р: Унда бир тоғора қаймоқ олиб келинг, мен иссиқ нон олиб келаман. Мазза қилиб қаймоқхўрлик қиламиз.

Т о л м а с: Ана, аҳмоқлар. Бирпасда топишишди, қолди. Мия ишласа, қалампир бўғирсоқ емайсанми, қора мурчдан емайсанларми, ҳе эшак мия сганлар (*Шу пайт дўкон ёнидан бир киши ўтади. Толмас овозини кўтариб молини мақташга тушади*). Ҳой, кеп қолинглар, виждон сотаман, ғийбат сотаман, ғурбат сотаман, ҳасаднинг антиқаларидан бор-ов, кеп қолинглар. (*Харидор Элдорни туртади.*) Ана, қара, ҳозиргина биттагина виждонсиз бор деб турганди. Бақиритини қара, виждон, ҳасад, ғур-

бат сотаман деяпти. Менга, борса келмас оролидан келган доктор айтганди, агар олчоқ виждон тополмасанг, ўрнига ҳасад билан ғурбат ҳам бўлаверади деганди. Нима дединг, шундан ола-мизми?

Э л д о р: Мен ололмайман. Пулим етмайди.

Х а р и д о р: Мен қўшаман.

Э л д о р: Қандай бўларкин?

Х а р и д о р: Ўйланиб ўтирасанми, текин бўлгандан кейин олиб кетавер-да, хумпар.

Э л д о р: Виждоним йўл қўймайди-да.

Х а р и д о р: Кулоқ солма. Кулоғингга (*чўнтагидан латта олиб узатади*) ма, буни тиқиб қўй.

Э л д о р: Эй, одамлар, хит қилиб юборди-ку. Мен нима қилай, айтинг, одамлар (*Харидорни бармоғи билан туртади*). Эртага қаймоқ олиб келасизми, мен нон олиб келаман.

Х а р и д о р: Хўп, олиб келдим дейлик, ўшанда ҳам сиз олинг, йўқ сиз олинг, деб кунни кеч қиласизми? Асло олиб келмайман, аҳмоғингни топдинг.

Э л д о р: Сиз олинг, йўқ, сиз олинг, деб ўтирмаймиз. Шартта иккига бўламиз-да, ким олдин ичиш қиламиз.

Х а р и д о р: Бошинг бош эмас экан-ку. Маладес, эртага худди шу жойда учрашамиз, вообше миянг класс экан-да, бо-шингни, миянгни эҳтиёт қил. Сендан зўр олим чиқади. Бугун ҳеч нарсга олмаймиз-а?

Э л д о р: Олмаймиз, кетдик (*Элдор тўхтаб қолади*). Акахон, мен кетолмайман, сўз берганман, юракни олиб кетмасам бўлмай-ди, виждоним қийналади. Ухлолмайман, қийналаман. Лекин эр-тага, албатта, қаймоққа келаман-а...

Х а р и д о р: Қийналинг ёмон, виждон курсин, қийнайди-да. Виждонни бўлиш осон эмас.

Э л д о р: Ўзингиздан қолар гап йўқ, виждон борлиги мусибат экан, акахон. Нега виждонсиз бўлмадик-а?

Х а р и д о р: Дардимни кўзгама, ука (*Шу пайт бир нотаниш шортик кийиб олган кимса харидорга урилади*).

Х а р и д о р: Кўзингга қараб юрсанг-чи.

Ш о р т и к л и й и г и т: Қочаётганда кўзга қараб бўладими, ака. Учга қиз уйига олиб кетмоқчи бўлиб тургандан кейин олди-орқамга қарамасдан қочаман-да. Қочмай «манаман» деб, олди-га тушиб кетаверайми? Унда йингитлигим нима бўлади?

Саҳнанинг яна бир бурчагига ёруғ тушиб олачипор шим, оқ кўйлак кийиб, сочлари жингалак у ч т а қ и з сигарета тутатганча уларга қараб туришади.

Х а р и д о р: Қочдик, бизларни ҳам олиб кетишмасин. Талаб қолишса хотинхонлар кўчага ҳайдайди-я. Қоч, ука, уларнинг туришини қара. Важоҳати ёмон. Кўзлари билан еб қўйишади.

Э л д о р: Ўлдимми? Уларда ҳам шарм-ҳаё бордир (*Учта қиз уларни бармоғи билан имлаб чақиради*).

Х а р и д о р: Айтмадимми. Уларнинг кўзлари қонга тўлган (*Шортигини кўтариб қўяди*). Қоч. Эртагача.

Харидор билан урилган й и г и т шортигини ушлаганча қочади.

Э л д о р «Озиқ-овқатлар» деб ёзилган дўкон томонга ўтиб кетади.

Қизлар уларнинг орқасидан сўкиниб қолишади.

* * *

Ж о б и р: Одамлар-о, одамлар, боғда битган бодомлар, кеп қолинг, сотаман-у янгисини келтираман. Ҳамма планеталардан келтирилган бу молларда тошдан темирғача ҳаммасининг мазаси бор, олиб қолинглар-ов!

Дўконда тарвуз қовун, узумлар осиб қўйилган. Дўкондор **Ж о б и р** кресло қўйиб олганча бақриб қўяди. Харидорнинг камлигидан хуноб бўлиб, ёнидаги сотувчига қараб-қараб қўяди, унинг ёнида болаликдан бирга вояга етган дўсти **Д о н и қ** ўтирибди.

Ж о б и р: Йўқ, дедимми, йўқ!

Д о н и қ: Уволимга қоласан.

Ж о б и р: Уволингга қоладиган аҳмоқ йўқ. Ўлигингни ҳам сотаман. Ана, битта дўхтир гапириб ётувди, «ўлик ҳам катта бизнес», деб.

Д о н и қ: Бор-будимни алдаб олдинг, шерикчилик дединг, ҳамма нарсамни сотиб бердим.

Ж о б и р: Мен сенга сот деганим йўқ. Баттар бўл.

Д о н и қ: Бир карч бер, мадорим кетяпти. Бир карч билан бойиб кетмайсан. Икки кундан бери ялинтирасан. Инсофинг, виждонинг борми? Ахир бир бурда нонни бўлишиб еб катта бўлганмиз?

Ж о б и р: Ўша кераксиз виждонни, инсофни вақтида пуллаган эканман. Мана бугун бўлганда борми харидор тополмай утиб кетардим. Хўп, сотиб олган эканманми, Дониқ?

Д о н и қ: Ҳа, боппагансан. Ўшанда мен ҳам сотсам, бу кўйга тушиб юрмасдим. Бир карч қовун ёки тарвузингдан берақол.

Ж о б и р: Бўлмайди. Унда разиллигига дарз кетади. Ўзи еб нима қиласан. Яна икки кун туз тотмасанг, бу дунёнинг ҳамма ташвишларидан қутуласан, жўра.

Д о н и қ: Жудаям тарвуз егим келяпти, берақол.

Ж о б и р: Дал дедимми, демак дал йўқ деганим. Бор жўна (*Элдор бир четда томоша қилиб турибди. Чидолмади. Дўкондорга яқин келди*).

Э л д о р (*сотувчига пул узатади*): Бир карч тарвуз беринг (*Сотувчи пулга узоқ қарайди*).

С о т у в ч и: Пул Осиёники экан, сотаверайми, хўжайин?

Ж о б и р (*ўйланиб*): Илгари ҳам савдо қилганмизми?

С о т у в ч и: Чиройли экан, беағти, умуман, қасрдадир кўрганга ўхшайман.

Ж о б и р (*жаҳлдан чиқади*): Ўзимиз ҳам ишлатганмизми йўқми, деб сўрашман, галварс.

С о т у в ч и: Шунинг эслолмаяпман-да, хўжайин.

Ж о б и р: Эсингни алмаштириш керак.

С о т у в ч и: Тишингизга асал. Тезроқ алмаштиринг. Ҳозир энг арзон бўлиб қолган товар эс эмиш, хўжайин.

Ж о б и р: Ҳа, ёрмай қолсин. Пулинга чечак чиққанми? Алмаштирибвер.

С о т у в ч и: Ана, кўшни дўкондор Қилич ака сотувчисини эсини алмаштириб берибди-ку, сиз ҳам алмаштириб берсангиз, давлатингиз камаярмиди? Босиб қўйган давлатингиз йигирма авлодингизга стади.

Ж о б и р: Йигирма биринчисига нима қолдираман, аҳмоқ. Унга ҳам йиғишим керак, билдингизми (*Элдор тоқати тоқ бўлиб сотувчига бақиради*)?

Э л д о р: Сотасанми, йўқми, сотмасанг, пулни қайтар (*Сотувчи хўжайинга қарайди*)!

С о т у в ч и: Нима қилай, хўжайин, бир карч тарвуз берайми?

Ж о б и р: Берсанг бер, ўша пулни йигирма биринчи авлодга ажратиб қўй (*Сотувчи қалтираб бир карч тарвуздан кесиб Элдорга узатади*).

С о т у в ч и: Мазза қиладиган бўлдинг, ўзим сотаману ҳали татиб кўрмаганман. Умринг узаядиган бўлди. Ма, ол, ош бўлсин (*Узатиб қўлини ялаб оҳ, оҳ, деб қўяди, Элдор бир карч тарвузни мороженое ялагандек ялаб кетади. Элдор янги дўконнинг олдида турибди. Сотувчи билан дўкондор навбатма-навбат бақиряшди.*).

С о т у в ч и: Кимга ер керак, кимга сув керак, кимга юрт керак, кимга йўл керак? Кеп қолинг, энг яхши нархларда сотамиз.

Д ў к о н д о р: Осмону ҳавони, кечаю кундузни ҳам сотамиз. Ҳаммасига лицензиямиз бор. Ҳаммаси қонуний. Хужжатини муҳрлаб берамиз. Олиб қолинглар, ололмай доғда қолманглар. Энг охирлари қолмоқда, кеп қолинглар, сўнг қадам босолмасдан, нафас олмасдан ҳасратда юрманглар-ов.

Э л д о р: Амаки, еру ҳавоня ҳам сотиб юборсангиз, бу ердигилар нима қилади?

Д ў к о н д о р (кулади): Асфаласопингга кетади, билдингми, асфаласопингга (*Кулади. Элдор ерни тепади!*)

Э л д о р: Шу жойлар (*атрофни кўрсатади*) анави у жойлар, дўконларнинг ҳаммаси?!

Д ў к о н д о р: Ҳаммаси, ҳаммаси билдингми, олмоқчи бўлсанг ол (*Қўйнидан муҳрланган қогоз кўрсатади*). Мана хужжатлари.

Э л д о р: Демак, ўзингиз турган жой, нафас олиб турган ҳаво – ҳаммасини-а.

Д ў к о н д о р: Одамни хит қилиб юбординг-ку, номард. Оладиган бўлсанг, сотаману қутуламан, одамларга берган ҳақларимни, ижара пуллариини йигиб ололмасдан безор бўлдим.

Э л д о р: Олишга оламан, лекин сотиб олганим замон ҳаммасини ўша дақиқада олиб кетаман-да.

Д ў к о н д о р (Тизасига уриб кулади): Эсинг жойидами, мен сотадиган нарсани сотиб олишга қурби етадиган одамни ўзи бўлмаган. Сотаман, деб бақиравераман-да (*Овозини пасайтириб атрофга қараб олади*). Аҳмоқ, атрофдагиларни шундай қилиб қўрқитиб пулини олмасам, қандай қилиб оламан, тушундингми?

Э л д о р (Элдор кулиб узоқлашади): Ишқилиб, сотилмасин-да.

Д ў к о н д о р: Ҳавони, юрган йўлингни ҳақини тўлаб кет.

Э л д о р (Элдор ўзича гапирди. Осмонга қараб илтижо қилади): Эй, бутун борлиқни, еру кўкни, суву ҳавони ҳамда менга ўхшаган ҳеч нарсага тўймас одамзотни яратган эгам! Сен яратган борлиқнию мавжудотларни талон-тарож қилишгани етмагандай, тилим-тилим қилиб сотишга ўтишди. Вужудларини сотишмоқда, виждонларини сотишди, сотилмайдиган аъзонинг ўзи қолмади. Бу не кўргулик, яратган эгам? Бу не сир-синоатки, бу жумбоққа ҳеч тушунчам етмайди. Мен гарангман, гўлман, не қилай, эгам? Қўлимдан яхпиликдан ўзга бирон нарса келмаса (*Шу пайт орқасидаги дўкончи лип этиб, унинг ёнига сакраб ўтади. Шу маҳал харидор ҳам пайдо бўлиб, Элдорни назардан ўтказа бошлайди*).

Х а р и д о р а ё л: Хўш, қўллари нормалний, кўриниши ҳам ёмон эмас. Тишлар бутун, қулоқ, бурун жойида. Вой, оёқлари жунлигина, тиккагина экан. Ўзим шунақасини излаб юргандим. Ахири топилди (*одамларга қараб*). Омадли аёлман-да. Қаранг, оёғимнинг тагидан чиқиб қолди. Толсимдан ўргилай (*Шимини чўнтакларини ковлаб ип топиб олиб, Элдорни қўлини шимига боғлай бошлайди. Элдор ҳангу манг. Дўкончи харидорнинг қўлидан ушлайди.*)

Д ў к о н ч и: Кўчада қолган товар йўқ, олдин бундай савдолашинг, нархини сўранг. Индамасам, текинга олиб кетаверасизми, инсоф борми?

Х а р и д о р а ё л: Инсофни сотиб юборганимга анча йил бўлди. Бу товар дўконингни ичида эмас ташқарисида турганди, билдингми!

Д ў к о н ч и: Шу турган жойга ҳам солиқ тўлайман, демак, жой ҳам, мол ҳам меники, билдингизми, яхши қиз. Бўлмаса, миршаб опамларга арз қиламан. Биласиз, қамчиларидан қон томади.

Э л д о р: Ҳой, опагон. Мен ҳам одамман. Сотиламанми, йўқми, буни ўзим ҳал қилиш ҳуқуқига эгаман. Бўлмаса, ҳозир бозорқўмга арз қиламан. Нима, сизларнинг дастингиздан кўчага ҳам чиқиб бўлмайдими-а? Адам билан хотинимга ҳали юрак олиб боришим керак. Очередга турганман, опагон (*Харидор дўкончига қарайди*).

Х а р и д о р а ё л: Нима қиламиз, қўйиб юборамизми-а. Энди топдим деганимда-я? (*Йиғлайди*)

Д ў к о н ч и: Ҳа, энди нима қилай? Адашиб келиб қолганини сотиш мумкин эмас, деган бозорқўм опамизнинг қарори бор. Қарорни бузолмайман-да, сингилжон.

Х а р и д о р а ё л: Топдим деганда, чатоқ бўлди-да (Элдорга қараб). Ҳой йигит, менга қара (Элдор мўлтираб унга қарайди). Мендан бошқага сотилма, хўпми. Мабодо бошқа бировга сотилганингни эшитсам, қулогингни кесиб оламан-а?

Э л д о р: Опажон, сотилмайман, орзуларим кўп.

Х а р и д о р а ё л: Орзуларингнинг ҳаммасини ўзим сотиб олиб бераман. Қўрқма, пул кўп. Эҳе, Ердан Марсгача ҳаммасида қош-кўз дўконларим ишлаб турибди. Хоҳлайсанми, меникидек чақнаб турадиган кўз олиб бераман.

Э л д о р: Раҳмат, опажон. Ўзимники ҳам бўлаверади. Хайр (Элдор қўрқа-писа, орқасига қараб-қараб тез юриб кетади.).

Бир четда каравот, ундан сал берида кресло. С о т и м креслода тебранганича соткасида гаплашмоқда. Э л л а эшикнинг орқасида қулогига наушник тақиб, антеннасини Сотимга қаратиб, унинг гапини эшитиб, сонига шاپиллатиб уриб кулади. Бир қопча пул қогоз устига ўтириб яна кулади.

Э л л а: Гапир, қоп-қоп ваъдангни беравер, чол. Ҳолингта вой, чол. Ҳали сен чол яшармоқчимисан, яшаришни кўрсатаман. Ҳақиқий пуллар менда, сен чолдаги фальшифка, фальшифка (яна кулади).

С о т и м (телефонга): Жонгинам, озгина қолди, айтдим-ку, жуда оз. Яқинда суқсурдай чиройли йигит бўламан. Тўйни Тинч океанида, сув ости ақула ресторанида ўтказамиз. Хотиржам бўл. Нима, Тинч океан бўлмайдими, қайсиниси бўлади? Шимолий Муз океани? Вой, нима деяпсиз? Менинг нозиккинам (Эшик орқасида ўтирган Элла ўрнидан туриб кетади).

Э л л а: Нозик-ниҳолингни кўрсатаман ҳали сенга. Эртага бошимни алмаштириб олай, кейин кўрасан. Орқангга бир тепиб, кўчага ҳайдайман. Мени гаранг деганларнинг ўзи гаранг. Аҳмоқ қилиш органи деб ўйлаб, ўзича гаранглик сотиб олган. Аҳмоқ қилиш мана бундай бўлибди. Фальшифкани ушлаб туравер, чол (кулади). Гаранг. (Эшикни ўнг бетида соткада гаплашиб турган Сотим атрофга олазарак қараб олиб соткани қўли билан беркитиб гапида давом этади).

С о т и м: Жону жаҳонимсан. Биласанми, мен билан турмуш қурганингга минг-минг рози бўласан. Овқат қилишни биласан-

ми дейсанми? Билганда қандоқ. Қалампир паловдан тандир нонгача ҳаммасини биламан. Кир ювишми? Қойиллатаман. Кийимларингга гард ҳам юқмайди. Шимларингни қиличнинг тигидек қилиб бераман. Уйларингни шундай ораста тутайки, оғзинг очилиб қолади. Шунақа, топилмас эркакман. Гийбатми? Эрталабгача гийбат қила оламан жонгинам.

Эшик очилиб Э л л а бир қучоқ кир олиб келиб, Сотимнинг олдига қўяди? Сотим соткани ўчириб, чўнтагига солади. Элла келтирган кирларга қараб ҳафсаласиз ўтиради.

С о т и м: Биласан-ку тобим йўқ. Раҳминг келсин. Бунча кир ювмайман.

Э л л а: Ювасан, ювмай кўр-чи, кунингни кўрсатаман.

С о т и м: Эрта-перта ювиб қўяман.

Э л л а: Бугун, ҳозир ювасан. Ҳозиргина оғзингдан сувинг оқиб ётувди-ку телефонда. Зўр овқат қиламан, қалампир паловдан тандир нонгача, кир ювишларнию дазмол қилишгача дўндираман, деб мақтаниб ётувдинг-ку. Олдин буларни юв, кейин бир гал бўлар. Ўша мақтанганингдек ювасан. Олдингилардек чала бўлса, кўрасан.

С о т и м: Қўлимдан келганича, қурбим етганича юваман.

Э л л а: Ўзи отанг аҳмоқ бўлганди. Рузгор тутишни ҳам бундай бир яхшироқ ўргатмаган. Мендан бошқа аёл бўлганда сени аллақачон кўчага қувиб ҳайдарди. Қани бошла, кўтар (*Сотим шўқиллаб-синқиллаб кирларни кўтариб чиқиб кетаётганда Элла югуриб бориб Сотимнинг чўнтагидан соткани олади*).

С о т и м: Қўйинг, соткамни, ўзингизники бор-ку.

Э л л а: Батарейкаси чарчабди.

С о т и м: Пулини ким тўлайди, ўзингизми?

Э л л а: Зиқна.

С о т и м (*ийғламсираб гапирди*). Ҳар донм мени туширади, чумолига ем бўлгур.

Э л л а: Нима дединг?

С о т и м қочиб эшикдан чиқиб кетади.

Яна ўша бозор. Ҳамма ўзининг молини мақтаб бақиради. Бир чеккада иккита шим ва расми майка кийиб олган қизлар шортик ва кўйлак кийиб олган йигитнинг қўлини қайиришиб, чўнтагини тозалашмоқда.

Й и г и т: Ҳали кўрасизлар, йигитни тунашни. Опамга айтиб дабдалангни чиқараман. Кўрасизлар.

Қ и з л а р: Опанг билан мақтаниб кўрқитмай кўяқол, кўрқадиган ҳужайраларни аллақачон пуллаб юборганмиз.

Э л д о р: *(саҳнанинг бир четида Элдор уларни кузатиб туради)* Бу қизларнинг дастидан кўчага ҳам чиқиб бўлмайди. Бу ердан тезроқ қочиш керак.

Қоронғилик тушиб ёришади, саҳнада и к к и шортикчан
м ў й с а ф и д ҳасратлашмоқда.

Б и р и н ч и ч о л *(қўлидаги қадаҳни ёнига қўяди. Оғир тин олади):* Жўра, хўп замонларда яшайтимизми? Аёл зотида инсоф қолмади. Биз эркакларни мушукчалик қадримиз йўқ.

И к к и н ч и ч о л: Эй нимасини айтасиз, ҳеч тинчлик йўқ. Қаёқда юрибсан, нега овқатингни кеч қилдинг, овқатингни мазаси йўқ, деб кун бермайди.

Б и р и н ч и ч о л: Сеники ҳолва экан, кўчага чиқсам рашик қилади. Ичиб олиб уради *(ийишди)*. Нимасини айтай, ўртоқ-жом. Тунов кунги улфатлари билан роса ичибди. Билмайман лойга думалаганми, молхонага ағанаганми *(Юзани буриштиради)*. Ҳамма кийимлари шундай сасиб кетдики, асло қўяверасан. Кийимларини аранг ювдим. Ўқчиб-ўқчиб, кўнглим бирам айнийдики, гапирма.

И к к и н ч и ч о л: Менинг хотиним ҳам шунақа, ҳар кун ичиб, бир аҳволда келади, олдин сўкинади. Сўнг эрталабгача уқалатади. Шунақа, тонггача уқалаб чиқаман. Пешонамиз шўр бўлмаганда эркак бўлиб туғилармидик-а?

Б и р и н ч и ч о л: Эшитганмисан, бурунги замонларда эркаклар костюм-шимда, аёллар юбка-кофталарда чиройли, тиззагача келадиган кўйлакларда юришган экан. Эркакларни гапи гап, дегани деган экан. Овқатни, кир ювишни, бола боқишни аёллар қилишган экан.

И к к и н ч и ч о л *(кафтани тиззасига уриб):* Зўр бўлган экан-да, қани энди яна ўшандай бўлиб қолса мазза қилардик-а?

Б и р и н ч и ч о л (жержиб): Гапимни бўлмай турсанг-чи. Кейин десанг, эркаклар чойхоналарда ошми-ей, паловми-ей, димламами-ей қилиб еб, ароқларни ичиб, келишаркан-да, мазза қилиб дам олишаркан. Нега ичиб келдингиз ҳам дейишолмас экан, хотинлар.

И к к и н ч и ч о л: Ҳой менга қара-чи, туғилган болаларга ҳам аёлларнинг ўзи қарарканми?

Б и р и н ч и ч о л: Ўзи туғаркан, ўзи қарар экан. Эркаклар туғилган чақалоқ учун улфатлари билан мазза қилиб чойхонада ошхўрлик қилишар экан. Оҳ, қандай замонларда яшашган-а.

И к к и н ч и ч о л: Қани энди ҳозир ҳам шундай бўлсайди. Ўзи туғиб, ўзи боқсайди. Мана биз эркаклар чистий қулликда эканмиз-а, туғишади-да «қара» дейишади. Бола сал йиғласа, «нимага қарамайсан», ашула айтиб бер, ўйнаб бер, кўтар деб бақир-ишади.

Б и р и н ч и ч о л: Эртакка ўхшайди. Мазза қилишган экан-да. Қани энди биз ҳам ўшалардек яшасак. Зўр-зўр шимларни кийиб, футболкаларда тараллабедод қилиб юрсак. Оҳ қандай яхши бўларди-я.

И к к и н ч и ч о л: Машиналарни, ракеталарни ҳам эркаклар бошқарган экан. Ҳозир машиналарни ҳайдаш нари турсин, олди-га ҳам яқинлаштиришмайди.

Саҳнанинг бир четида: жинси шим, шер расми чизилган футболка кийиб олган бўйчан а ё л кўринади. Ши-ра кайфда. Биринчи чолга қараб ўдағайлайди.

А ё л: Ҳов, эсини еган чол, болаларга қарамай нима қилиб турибсан? Кўчада эркак кишига бало борми? Қани, тур, олдимга туш. Эҳ, саними.

Ч о л л а р у н г а ялт этиб қараб ўрнидан туриб, ура қочишади. Уларни гапига қулоқ солиб турган **Э л д о р** ҳам қочади. Панароқда турган аёл кўзларини уқалайди.

А ё л: Боягина улар икки киши эди-ку. Қасқдан учта бўлиб қолди. Кўзимга шундай кўриндими? Кўп бўлиб кетибди шекилли, биттаси иккита, иккитаси учта бўлиб кўриняпти. Ҳа, майли, гижимлаб-гижимлаб санарман.

Э л д о р саҳнада бир ўзи гоҳ осмонга, гоҳ ерга қараб ҳорғин ҳолда секин ўртага чиқиб келади. Залга қарайди.

Э л д о р: Эй борлиқни яратган, холиқ! Мана, бозорни ҳам айланиб чиқдим. Лекин ҳаммасини эмас. Бозор жуда катта. Ҳаммасини айланиш жуда мушкул. Отамнинг ҳам, хотинимнинг ҳам буюртмасини олишга олдим. Аммо дунёни бозорга айланганига, ҳаётни бозорга айланганига ачиндим. Юрагим ёнмоқда. Дунёни, ҳаётни, яшашни бозорга айлантирган ким?! Ўзимиз эмасми?! Дунёни, борлиқни, яшашни пул билан ҳисоб-китоб қилинадиган бозорга биз айлантирдик. Этимизга энг гўзал кийимларни кийганимизу кўнглимиз юпун аҳволда. Кўнглимиз гариб, кўнгли ер бўлган одамнинг осмондан келишга, осмонга кемалар учуришга ҳаққи йўқ!

Саҳна ёруғ. Тонг отган пайти. Э л д о р ўз овозидан ўзи чинқирганча уйғониб кетади.

Э л д о р: Эй, қодир Оллоҳ, ўзинг асра! Ўзинг асра! (*Хонани супураётган Қундуз югуриб Элдорнинг ёнига келади. Қўлида су-пурги. Шу пайт хонага ҳовлиққанча ота-онаси ҳам кириб келишади*).

Қ у н д у з: Элдор ака, Элдор ака!

О т а: Нима гап тинчликми, ўғлим?

О н а: Нега ундай бақирди.

Ҳаммалари Элдорга тикилишади. Элдор кўзини очиб хотинига, сўнг ота-онасига қарайди. Ўрнидан туриб уларнинг ёнига бир-бир бориб, ҳайрон бўлиб туриб қолади. Улар ҳайрон.

О т а: Ҳа, болам, тинчликми? Сенга нима бўлди? Тобинг йўқми?

Э л д о р уларга яна бир-бир қараб чиқади. Енгил нафас олади.

Қ у н д у з: Элдор ака юрагимизни ёрмасдан гапирсангиз-чи?

Элдор остонага қарайди.

Э л д о р: Хайрият, тушим экан. Туш бўлганича қолсин-ей.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Санам тоғидаги гулхан.	3
Ойни ахтараётган бола	82

Ҳикоялар

Майдон.	120
Ўтинчи бола.	135
Узоқ манзиллар	142
Қизгела	151
Ҳожиқайлиқ	160
Қашқа тойчоқ.	165
Румолча	168
Юракдаги сир.	171
Гулга туташ қалб	184

Пьеса

Дунё бозори	201
-------------------	-----

Адабий-бадний нашр

МИРЗАПУЛЛАТ ТОШПУЛАТОВ

САНАМ ТОҒИДАГИ ГУЛХАН

Қиссалар, ҳикоялар, пьеса

Мухаррир	Абдували ҚУТБИДДИН
Бадний муҳаррир	Баҳриддин БОЗОРОВ
Рассом	Соҳиб РАЗЗОҚОВ
Техник муҳаррир	Елена ДЕМЧЕНКО
Мусахҳид	Гааҳар МИРЗАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи	Феруза БОТИРОВА

ИБ № 4096

Босилга 31.10.2005й.да рухсат этилди. Бичими 84х108 1\32.

Босма тобоғи 7,0+вкл.0,125. Шартли босма тобоғи 6,51+вкл.0,21.

Адади 1000 нусха. Бузуртма № 223.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбعا марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.